सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

[त्रैमासिकी]



२४ वर्षे ३ अङ्कः

वै० संवत् २०२६

प्रकाशनतिथिः

मार्गशीर्षपूर्णिमा, वै० सं० २०२६

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

[त्रैमासिकी]

प्रधानसम्पादकः

श्रीबदरीनाथशुक्लः

सहायकसम्पादकः

उमाशङ्करत्रिपाठी



२४ वर्षे ३ अङ्कः

विषयानुक्रमणिका



सम्पादकीयम्

सारस्वतीसुषमायाश्चतुर्विंशवर्षस्य तृतीयमङ्कं पाठकानां विदुषां समक्षमुपनयतो मे महान् मानसोल्लासः। अस्मिन्नङ्के पूर्वसूचनानुसारेणादौ प० श्रीरघुनाथशर्मणां विशिष्टव्याख्यानस्य प्रथमो भागः 'व्याकरणदर्शने शब्दसामान्यदर्शनम्' इत्याख्यः समुपनिबद्धो विद्यते। तदनु विभिन्नानां विदुषामन्ये चत्वारो लेखाः सन्ति, अन्ते च राष्ट्रभाषया निबद्धेन सङ्कलनेन महापुरुषाणां जीवनसम्बद्धानि काश्याः स्थलानि विज्ञापितानि सन्ति। पूर्वाङ्केष्विवास्मिन्नङ्केऽपि लेखानां संक्षिप्तः परिचय उपन्यस्तो वर्तते, येनाध्येतारो लेखविषयाणां सामान्यपरिचयं प्राप्य विशेषज्ञाने जातोत्कण्ठा लेखाध्ययने प्रवर्तेरन्।

१. प्रथमो लेखः

अयं लेखः पण्डितवरेण्येन श्रीरघुनाथशास्त्रिणा वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य दशमदीक्षान्तमहोत्सवप्रसङ्गे श्रीगङ्गानाथझा-प्रवचनमालायां प्रदत्ताद् विशिष्टव्याख्यानादत्रोपनिबद्धः। अस्मिन् लेखे विदुषा लेखकेनेदं प्रतिपादितम् यद् व्याकरणदर्शनमतिप्राचीनं ब्रह्म-बृहस्पति-देवेन्द्र-भरद्वाजर्षिप्रभृतिपरम्पराप्राप्तं कालक्रमेण मध्ये लुप्तप्रायतां गतं तत्रभवता भर्तृहरिणा त्रिस्रोतसः प्रवाह इव विश्वं पुनानं वाक्यपदीये त्रिभिः काण्डैस्त्रिधा विभक्तम्। आद्यं ब्रह्मकाण्डम्, द्वितीयं वाक्यकाण्डम्, तृतीयं पदकाण्डमिति। प्रथमे काण्डे जगतः स्फोटात्मकस्याक्षरब्रह्मणो विवर्ततां प्रतिपाद्य शब्दसामान्यं विस्तरेण विशदीकृतम्।

स्फोटात्मकं शब्दब्रह्म कालाख्याया ब्रह्मशक्तेः सहकारेण स्वतो भिन्नाभिन्नत्वाभ्यामनिर्वाच्ययाऽनादिशक्तया सृज्यमानप्राणिनां पूर्वजन्मार्जितकर्मपरिपाकानुरोधेन भोक्तृभोग्यभोगात्मकविश्वात्मना विवर्तते। शब्दब्रह्मप्राप्तिरेव परमः पुरुषार्थः। तत्प्राप्त्युपायो वेदराशिः। तस्य ऋग्यजुःसामाथर्वरूपाश्चत्वारो मुख्या विभागाः। प्रत्येकं कर्मणः सर्ववेदशाखाप्रत्याय्यतया कर्मसम्पादने समेषामुपयोगः। वेद इव वेदमूला मन्वादिस्मृतयोऽपि प्रमाणं सर्वहितसाधननिदानं च। दर्शनभेदा अपि वेदादेव विनिर्गताः।

व्याकरणं चाङ्गिनो वेदस्य मुखमिव प्रधानमङ्गम्। तच्च शब्दब्रह्मणो ज्ञानस्य ऋजुर्मार्गः। तस्य प्रधानाः प्रथमे विभागास्त्रयः—सूत्राणि, वार्तिकानि, भाष्यं च। तानि च क्रमेण महामुनिभिः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभिः प्रणीतानि।

शब्दः, अर्थः, तयोः सम्बन्धश्चैते त्रयोऽपि व्याकरणदर्शने नित्याः। शब्दार्थसम्बन्धफलानां प्रत्येकं चातुर्विध्यादत्र दर्शनेऽष्टौ पदार्थाः स्वीकृताः। तथा हि--शब्दो द्विधा, अन्वाख्येयः प्रत्याख्येयश्च। अर्थोऽपि द्विविधः—अपोद्धारः स्थितिलक्षणश्च। सम्बन्धोऽपि द्विधा–कार्यकारणभावो योग्यता च। फलमपि द्विविधम्—अदृष्टमर्थबोधश्च।

व्याकरणदर्शने प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तमदृष्टमपि पञ्चमं प्रमाणम्। व्याकरणशास्त्रं च शब्दसाधुत्वं बोधयद् "एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति" इति भणित्यनुसारेण जनजातेर्महोपकारकम्। अवस्थादेशकालानां भेदाद् भावानां शक्तयो भिद्यन्ते, ताश्च न तर्केण समधिगम्याः, किन्त्वागमेनैव। आगमश्च व्याकरणद्वारैव सुग्रहः। व्याकरणशास्त्रस्यास्ति कार्यद्वयम्। स्फोटाख्यस्य शब्दब्रह्मणः प्रतिपादनम्, ध्वन्यात्मकस्य शब्दस्य स्वरूपनिष्पत्तिप्रकारनिरूपणं च। व्याकरणेन साधुतया प्रतिपादितो ध्वन्यात्मकः शब्दः कण्ठताल्वाद्यभिघातव्यक्तः श्रोत्रं संस्करोति। संस्कृतं च श्रोत्रं शब्दोपलब्धेर्द्वारं भवति। श्रोत्रेणोपलम्भितो ध्वन्यात्मकः शब्दः स्फोटं व्यनक्ति। व्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययति। प्रतीतोऽर्थो व्यवहाराय कल्पते।

ध्वन्यात्मकशब्दस्योपादानकारणानि मतभेदेन भिन्नानि। केचिद् वायोरणूनां केचिच्च ज्ञानस्य शब्दोपादानतां मन्यन्ते। ज्ञानमेव शब्दत्वमापद्यत इति भाष्यकारमतम्। वायोरणवः शब्दतामापद्यन्त इत्यपरेषां मतम्।

शब्दाश्रिता शक्तिरेव विश्वस्य जननी। तथा हि--सर्वं जगद् वाच्यवाचकोभयात्मकं सूक्ष्माद् वाक्तत्त्वादेव बुद्ध्यादिपरम्परया प्रादुर्भवति, तत्रैव चान्ते प्रलीयते। तस्य तत्त्वज्ञानसम्पादनद्वारा मनुष्यस्य मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थसम्पादनमेव व्याकरणशास्त्रस्य चरमं लक्ष्यम्। तत्सम्पत्तिश्च ध्वन्यात्मकसाधुशब्दप्रतिपादनमुखेनैवेत्यादिवेद्यजातमत्र लेखे विशदीकृतं विपश्चितां चेतश्चमत्काराय सम्यक् क्षमम्।

२. द्वितीयो लेखः

अयं लेखः 'साहित्यसम्प्रदाये तात्पर्यस्वरूपम्' इति नाम्ना डा० रेवाप्रसादद्विवेदिना लिखितः। लेख एष (१) तात्पर्यस्याधिकरणम्, (२) तात्पर्यस्य विषयः, (३) तात्पर्यस्य स्वरूपमित्येतेषु त्रिषु स्तम्भेष्वाधृतः।

तत्रादौ स्तम्भारोहणभूमिकायां काव्यस्य शब्दार्थशरीरताम्, तात्पर्यशब्दस्य 'तत् परं प्रतिपाद्यं यस्य स तत्परः; तस्य भावस्तात्पर्यम्' इति व्युत्पत्तिं च प्रदर्श्य लेखकेन शब्दार्थयोर्मध्ये

कतरस्तावत् 'तत्पर' शब्दस्य तद्घटकस्य 'पर'शब्दस्य तदुभयोर्वा अर्थः, शब्दार्थौ, उभौ वा—'तत्पर' 'पर' इति द्वयोर्वेत्यर्थः; तात्पर्यं शब्दार्थयोः प्रत्येकं पर्याप्तं व्यासज्यवृत्ति वा, तात्पर्यस्य शब्दे पर्याप्तौ तात्पर्याधिकरणतावच्छेदकं शब्दगतं पदत्वं वा, वाक्यत्वं वा, पदत्ववाक्यत्वोभयं वा; पर्याप्तौ तात्पर्याधिकरणतावच्छेदम् अर्थगतमभिधेयत्वं वाऽनभिधेयत्वं वा, तदुभयं वा; व्यासज्यवृत्तित्वे शब्दगतयोरुक्तधर्मयोः किमप्येकम्, अर्थगतयोरुक्तधर्मयोश्चैकमित्येवं किमपि धर्मद्वयं वा, शब्दगतमुक्तमुभयम्, अर्थगतं चोक्तमुभयमित्युदीरितं धर्मचतुष्टयं वा तात्पर्याधिकरणतावच्छेदकमित्येवं तात्पर्याधिकरणविषये ।

शब्दस्य वाचक-लक्षक-व्यञ्जकभेदेन त्रिविधतया तदर्थभूतः काव्यार्थस्तदात्मा तात्पर्यविषयोऽपि वाच्य-लक्ष्य-प्रतीयमानभेदेन त्रिविध इत्येवं तात्पर्यविषयस्य बाहुविध्यं वर्णयित्वा किं तावत् तात्पर्यविषयतावच्छेदकं वाच्यत्वं वा, लक्ष्यत्वं वा, प्रतीयमानत्वं वेत्यादिरूपेण तात्पर्यविषयविषये, किं तावत् तात्पर्यस्वरूपं शक्तिर्वा वस्त्वन्तरं वेत्येवं तात्पर्यस्वरूपविषये च जिज्ञासां प्रकटयता लेखकेन प्रथमं स्तम्भमभिरुह्य विभिन्नानां साहित्यशास्त्राचार्याणामभिप्रायभेदाननुसरता शब्दस्यार्थसामान्यं प्रति, समेषां प्राथमिकार्थानां पार्यन्तिकमर्थं च प्रत्युपसर्जनतया शब्दोऽर्थश्चेत्युभयमेव तात्पर्याधिकरणमिति निर्णयता, शब्दत्वार्थत्वयोरुभयोस्तात्पर्याधिकरणतावच्छेदकत्वप्रतिपादनेन शब्दत्वव्याप्ये पदत्ववाक्यत्वेऽर्थत्वव्याप्येऽभिधेयत्वानभिधेयत्वे च तात्पर्याधिकरणतावच्छेदकीभवनाय सावकाशत्वप्रदानेन कृतार्थयता लेखकेन 'अर्थः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्क्तः' इति ध्वनिकारिकाभागस्थस्य 'वा'शब्दस्य शब्दार्थयोर्गौणप्रधान्यापेक्षया विकल्पार्थकतामाश्रित्य शब्देऽर्थे च प्रत्येकं तात्पर्यस्य पर्याप्तिः 'व्यङ्क्तः' इति क्रियापदघटकद्विवचनमनुरुध्य काव्ये शब्दार्थयोः साहचर्यनित्यताऽपेक्षया तात्पर्यस्य तयोर्व्यासज्यवृत्तिता चेत्युभयमेव समर्थितम् ।

द्वितीयं स्तम्भमारुह्य तात्पर्यविषयं विवेचयता लेखकेन विभिन्नाचार्याणां तद्विषयकमतानीत्थमुपस्थापितानि—

१. प्राधान्येन प्रतिपिपादयिषितः कविसंरम्भगोचरीभूतः, चमत्कारातिशयपात्रभूतो वा ध्वन्यमानोऽर्थ एव तात्पर्यविषयो ध्वनितात्पर्ययोरैक्यादित्यानन्दवर्धनः ।

२. यदा वाक्यं स्वार्थेऽप्रतिष्ठमविश्रान्तं चान्यं कमप्यर्थमभिप्रैति, तदा सोऽन्योऽर्थो वाक्यस्य तात्पर्यविषयभूतोऽर्थो भवति । यदा च वाक्यं स्वार्थे प्रतिष्ठितं विश्रान्तं च सदपि कञ्चिदन्यमर्थं विवक्षति, तदा सोऽन्योऽर्थस्तस्य ध्वन्यमानोऽर्थो भवति । इत्थं ध्वन्यमानोऽर्थोऽन्यः, तात्पर्यविषयश्चार्थोऽन्य इति केचित् ।

३. वाक्याद् यमर्थं विदित्वा प्रतिपाद्यः पुरुषो विश्राम्यति स एव वाक्यस्य तात्पर्य-विषयभूतोऽर्थ इति न युक्तम् ; किन्तु यमर्थं वक्ता प्रतिपिपादयिषति, अर्थात् प्रतिपाद्येन पुंसा यस्मिन्नर्थे प्रतिपन्ने वक्ता विश्राम्यति स एवार्थो वाक्यस्य तात्पर्यविषयभूतोऽर्थः। स च पार्यन्तिक एवार्थ इति ध्वनितात्पर्ययोरैक्यमेवेति धनिकः।

४. वाक्यार्थस्त्रिविधः—अभिधीयमानः, प्रतीयमानो, ध्वनिरूपश्च। वाक्यस्य यथाश्रुतोऽर्थ आद्यः। यथा 'गौर्गच्छति' इति वाक्यस्य गमनव्यापृतो गौः। यथाश्रुतादधिको द्वितीयः। यथा 'अस्य गृहे भुङ्क्ष्व चेद् विषं भुङ्क्ष्व' इति वाक्यात् प्रतीयमानः 'अस्य गृहे भोजनं विषभोजनम्, अतो न कर्तव्यम्' इत्यर्थः। काव्यादिवाक्यतो वाक्यार्थप्रतीतेरुत्तरं प्रतिपद्यमानोऽर्थस्तृतीयः। यथा 'प्राप्तश्रीः' इत्यादिपद्यतो विज्ञायमानं वर्णनीये राजनि विष्णुतो वैशिष्ट्यम्। एवञ्च तात्पर्यविषयस्यैवार्थस्य क्वचिद् ध्वनिरूपतया तात्पर्यं व्यापकम्, ध्वनिश्च व्याप्य इत्येवं ध्वनितात्पर्ययोः सापेक्ष पार्थक्यमपार्थक्यं चेत्युभयमिति समन्वयवादी भोजराजः।

५. विषयभेदाद् वृत्तयो भिद्यन्ते। ताश्च अभिधा, लक्षणा, तात्पर्यं ध्वनिश्चेति चतस्रः। तथा च तात्पर्यविषयोऽभिधेयात्, लक्ष्याद् ध्वन्यमानाच्च भिन्न इत्यभिनवगुप्तः।

६. तात्पर्यं न काचिच्छब्दवृत्तिः, किन्त्वनुमानरूपं तत्। वाक्यस्य यथाश्रुतार्थप्रतीत्युत्तरं योऽर्थः परैस्तात्पर्यगम्यो मन्यते, स वस्तुतोऽनुमानगम्यः, अतो वाक्यार्थबोधोत्तरमनुमानेन गम्यमानो वाक्यस्य विवक्षितार्थ एव तात्पर्यविषय इति महिमाचार्यः।

७. तात्पर्यं द्विरूपम्—अन्वयरूपं विधेयरूपं च। आद्यमभिनवगुप्तानुमतम्, द्वितीयं मीमांसकसम्मतम्—तत्राभिहितान्वयवादस्य दृष्ट्या विचार्येत, अन्विताभिधानवादस्य वा दृष्ट्या विचार्येत, उभयथैवेदमायाति 'यदि शब्दश्रुतेरन्तरं यावानर्थः प्रतिभासते तावति शब्दस्यैवाभिधा-व्यापारो मन्यते तदा लक्षणादिर्विलुप्येत, तात्पर्यस्यापि चाभिधात्वमेव प्रसज्येत'। अतो नून-मिदमभ्युपेयं यदभिधा-लक्षणा-तात्पर्य-व्यञ्जनानां विषया भिन्ना इति। व्यञ्जनाविषया विषयात् तात्पर्यविषयोऽन्य इति मम्मटः।

८. तात्पर्यविषयो ध्वनिविषयादन्य इति मम्मटमतमवश्यमास्थेयम्। परं तयोस्तादृश-मेवान्यत्वं यादृश ब्राह्मणब्रह्मचारिणोः। अतो ध्वनिविषयस्तात्पर्यमहाविषयगर्भगत एवेति भोजराजमते रुचं दधानो भावप्रकाशनकारः शारदातनयः।

९. तात्पर्यं महत्पदतया ध्वन्यमानमपि परिस्पृशतीति साहित्यमीमांसाकारः।

१०. अभिधा-तात्पर्य-लक्षणावृत्तीनां स्वं स्वमर्थमवबोध्य उपरतौ सत्यां सम्भवतो रसादिबोधस्य सम्पादिका या वृत्तिः सा व्यञ्जना। सा यथा अभिधा-लक्षणाभ्यां भिन्ना, तथैव

तात्पर्यादपि भिन्ना । अतो ध्वन्यमानोऽर्थोऽन्यः, तात्पर्यविषयश्चार्थोऽन्य इति साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथः ।

११. तात्पर्यार्थोऽपि व्यङ्ग्यार्थ एव, न पुनः पृथग्भूतः । 'तात्पर्यार्थः' इत्यत्र वक्तृबुद्धिसन्निधापितो वाक्यावगम्यो वाक्यार्थो रसादिरूपस्तच्छब्देनोच्यते । तस्मिन् परास्तत्पराः, तदासक्तास्तद्विषया इत्यर्थः । तेषां भावस्तात्पर्यमित्येवं व्यञ्जनावेद्योऽर्थ एव तात्पर्यविषय इति विद्यानाथः ।

सर्वेषामेषां मतानां सम्भूय पर्यालोचनया अभिधेय-प्रतीयमान व्यज्यमानेषु त्रिष्वेव तात्पर्यविषयतालाभेन अभिधेयत्वस्य अभिधेयत्वव्याप्ययोः प्रतीयमानत्व-व्यज्यमानत्वयोश्च यथावसरं तात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वयोग्यता प्रतीयते ।

तृतीयं स्तम्भमाश्रित्य तात्पर्यस्वरूपं निरूपयता लेखकेन साहित्यसम्प्रदायप्रसिद्धं तद्विषयकं मतत्रयम्—(१) वाक्यात्मकस्य शब्दस्य शक्तिस्तात्पर्यम् । (२) प्राधान्येन प्रतिपिपादयिषा तात्पर्यम् । (३) वाक्यसहकारिभूतो मननाध्यवसायस्तात्पर्यम् । इत्येवं रूपं प्रदर्श्य काव्यस्य पार्यन्तिको रसादिरूपोऽर्थस्तात्पर्यमहिम्नैव शब्दार्थशरीरकेण काव्येन काव्यकर्मविदां मनीषिणां मतिपदवीमुपनीयन्ते, न तदर्थं शब्दनिष्ठतया व्यञ्जनाख्यस्य वृत्यन्तरस्यावलम्बनं मनागप्यावश्यकमिति सुनिपुणं प्रतिपादितम् ।

३. तृतीयो लेखः

अयं लेखः 'सदाचारस्मृतिसमालोचनम्' इति नाम्ना डा० अशोकशास्त्रिणा लिखितः । अस्मिन् लेखे प्रसिद्धाः प्राचीना दर्शनशास्त्रपण्डिताः स्मृतिग्रन्थरचनायां बद्धादरा न दृश्यन्तेऽतः 'सदाचारस्मृतिः' ग्रन्थो 'मध्वाचार्य'प्रणीततया न स्वीकर्तुं शक्य इति केषाञ्चिन्मतस्य निराचिकीर्षया लेखकेन 'कलिकाता ऐसियाटिक सोसाइटी' नाम्नि पुस्तकागारे लब्धस्य 'सदाचारस्मृति'-ग्रन्थस्य समाप्तिस्थलीयमुल्लेखम्, महामहोपाध्यायहरप्रसादशास्त्रिणस्तद्विषये वक्तव्यम्, बीकानेरनरेशपुस्तकागारे विद्यमानायाः श्रीराजेन्द्ररायरचितायाः संस्कृतपुस्तिकासंवादपत्रिकाया वाक्यं चाधृत्येदं निर्णीतं यत् 'सदाचारस्मृति'नामा ग्रन्थो मध्वाचार्येणानन्दतीर्थेन निर्मितस्तत्काले भृशं प्रचलित आसीत् । ग्रन्थोऽयं न केवलं मध्वसम्प्रदाय एवादृत आसीत्, अपि तु सर्वसाधारणजनतायामप्यासीदिति । तदुपरि सम्प्रदाया इत्यपि लेखकेन कृतेभ्यष्टीकाटिप्पण्यादिभ्यो विज्ञायते । लेखे सदाचारस्मृतिटीकाकारस्य नारायणपण्डितस्य तत्पितुर्हितार्थसूरेश्चापि पर्याप्तः परिचयः प्रदत्तोऽस्ति । ग्रन्थस्यान्तरपरीक्षणद्वारा लेखकेन ग्रन्थस्यास्य वैष्णवस्मृतित्वम्,

आचारप्रधानदार्शनिकतत्त्वप्रधानभेदेन भागद्वयवत्त्वं चाभिहितम्। लेखकेनेदमपि समीचीनतया साधितं यन्मध्वाचार्यो यद्यपि तान्त्रिकवैष्णवतया प्रमाणितो नास्ति, तथापि तत्कालिकीं तान्त्रिकक्रियाकलापे जनानुरक्तिं ध्यायन् स प्रकृतं ग्रन्थं तथा प्रणिनाय यथा तान्त्रिकाणामप्यादरप्राप्तिस्तस्य दुर्घटा नाभूत्। प्रातः शय्यात्यागाद् रात्रौ शय्याग्रहणपर्यन्तं पालनीयेषु विविधेषु सदाचारेषु विष्णोःस्मरणस्यावश्यकता ग्रन्थे प्रतिपादितास्ति। सर्वमिदं संक्षेपेण ब्रुवता लेखकेन 'सदाचारस्मृति'ग्रन्थं मूलरूपेणात्र समुपन्यस्य पाठकानां तद्विषयकरुचिपरिचययोरुपचितये स्तुत्यः प्रयत्नः कृतोऽस्ति।

४. चतुर्थो लेखः

एष लेखः 'शाङ्करं तान्त्रिकं च वाङ्मयम्' (Śaṅkara And Tantra Literature) इति नाम्ना विश्वविद्यालयोपकुलपतिना डॉ० गौरीनाथशास्त्रिमहोदयेन लिखितः।

लेखेऽस्मिन्निदं प्रतिपादितमस्ति यद् दार्शनिकानामग्रगण्यः शङ्कराचार्य औपनिषदस्य सच्चिदानन्दब्रह्मणः साक्षात्कारो ज्ञानसाध्य इत्येतस्याद्वैतवेदान्तसिद्धान्तस्य प्रवर्तकः। तन्मतानुसारेणाद्वितीयं ब्रह्मैव एकं परमार्थसत्, जगच्च सर्वं तत्रानाद्यविद्ययाऽध्यारोपितम्। यावच्चाविद्या तत्त्वज्ञानेन नोच्छिद्यते, तावद् ब्रह्मणः पूर्णो यथार्थश्च साक्षात्कारो न जायते। परमार्थदृष्ट्या असदपि जगद् व्यवहारदृष्ट्या सद्। अतोऽद्वैतवादेऽपि जगद्व्यवहारस्य नानुपपत्तिः। आचार्यो हि वस्तुनस्त्रिविधां सत्तां मन्यते--पारमार्थिकीम्, व्यावहारिकीम्, प्रातिभासिकीं च। आद्या ब्रह्मणः, द्वितीया व्यावहारिकस्य जगतः, तृतीया शुक्तिरजतादेः। तृतीयसत्ताधरः प्रतिभासकालमात्रोपजीवी, द्वितीयसत्ताधरो यावद् ब्रह्मसाक्षात्कारो नोदेति तावत् कालजीवी, आद्यसत्ताधरं ब्रह्म च त्रिकालाबाध्यम्।

आचार्यमते तत्त्वविचार उपासना चेति साधनाया मार्गद्वयम्। बौद्धजैनदर्शनयोरिव तद्दर्शनेऽपि ज्ञानमार्गस्य भक्तिमार्गस्य चाभ्युपगमः। उपासनायाः फलं भूतशुद्धिश्चित्तशुद्धिश्च। शुद्धयोश्चानयोः फलं ज्ञानम्। योगतन्त्रयोः षट्चक्रचर्चा अनयोरुभयोः शुद्धयोरनुगुणैव। तन्त्रसिद्धान्तानुसारेण कुण्डलिनीशक्तिर्यावत् सुप्ता तावज्जीवोऽपि सुप्तः। तस्या जागर्तौ जीवो जागर्ति। कुण्डलिनी घटीयन्त्रवद् दक्षिणं वामं चावर्तते। यदा सा जागर्ति, तदा तदावर्तं ऊर्ध्वाभिमुखो भूत्वा ललाटस्थमाज्ञाचक्रमुपसर्पति। इदानीमेव सत्यायाः साधनायाः प्रारम्भः। यदा च सा पूर्णतां व्रजति, तदा कुण्डलिनी सहस्रारचक्रं प्राप्य निष्क्रिया भवति। शिवशक्त्योः पूर्णाभिव्यक्तिर्जायते। ब्रह्मरन्ध्रे तयोः सामरस्यं सम्पद्यते, अध्यात्मपथिकः समग्रया रश्मिमालया समुद्भासिते सूर्यमण्डले शाश्वतमानन्दमश्नुते च।

यावत् साधक उपासनया भूतशुद्धिं चित्तशुद्धिं च न सम्पादयति, तावच्चतुर्थभूमेरूर्ध्वं नाधिरोहति, जीवन्मुक्तिं च न लभते। ब्रह्मवित्त्वम्, ब्रह्मविद्वरीयस्त्वं ब्रह्मविद्वरिष्ठत्वं चेति पञ्चमषष्ठसप्तमभूमयोऽशुद्धभूतचिन्तानां साधकानां दुरारोहा एव।

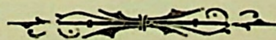
आचार्यशङ्करस्य जीवनेन 'सत्यपि भेदापगमे -- नाथ ! तवाऽहम्, न मामकीनस्त्वम्' इत्यादिवचनेन चेदं सुस्पष्टं यद् यद्यपि भक्तभगवतोः कश्चन तात्त्विको भेदो नास्ति, तथापि पराभक्तिरसैकनिष्पत्तये भेदस्य किञ्चिद्रूपं तयोरवतिष्ठत एव।

आद्यशङ्कराचार्यो भारतस्य चतसृषु दिक्षु चतुरो मठान् संस्थाप्य तत्रात्मनः प्रधानान् चतुरः शिष्यान् न्ययुङ्क्त। इत्थं तदीया शिष्यपरम्परा प्रत्यतिष्ठत्। तेष्वनेकैरनेके स्तोत्रग्रन्थाः, दर्शनग्रन्थाश्च शङ्कराचार्यनाम्ना प्रणीताः साधनाग्रन्था किन्त्वेनावन्निर्विवादं यदाद्यशङ्कराचार्यो विशुद्धेन ज्ञानमार्गेण आत्मनोऽद्वैतसिद्धान्तस्य बहूनां दुर्लभत्वं चिन्तयित्वा ब्रह्मसूत्राणामुपनिषदां भगवद्गीतायाश्च भाष्यैः सह भक्तिमयान् अनेकान् स्तोत्रग्रन्थान् तन्त्रग्रन्थांश्चापि रचयामास। न केवलमेतावन्मात्रम्, अपि तु स दुर्दमैस्तर्कैः प्रमाणैश्च तदानीं प्रतिष्ठितं बौद्धानां क्षणिक-विज्ञानाद्वयवाद निरस्य जनमनस्तो बौद्धधर्माभिनिवेशं च विधूय वैदिकं मार्गमपि सर्वात्मना पुनः प्रतिष्ठापयामास।

लेखमुपसंहरता श्रीशास्त्रिणा सम्यगिदं स्पष्टीकृतं यद् यद्यपि शङ्कराचार्यो ब्रह्माद्वयवादी, जगन्मायिकत्ववादी ज्ञानमार्गप्रवर्तकश्च, तथापि स जगत्सत्यत्वे निष्ठावतां बहूनां समुद्धार-मभिलक्ष्य तदीयपात्रतानुसारेण तेभ्य उपासनामार्गं भक्तिमार्गं चाप्युपदिदेश। अतस्तदनुसारेण ज्ञानमार्ग इव भक्तिमार्गोऽप्येकः शास्त्रसम्मतः साधनामार्ग इति निर्विवादम्।

५. पञ्चमो लेखः

एष लेखः सामूहिको विद्यते। विश्वविद्यालयकुलपतिभिः उत्तरप्रदेशराज्यपालैः महा-महिमशालिभिः श्रीविश्वनाथदासमहाभागैर्निर्दिष्टेन तदानीन्तनेन उपकुलपतिना पं० सुरति-नारायणमणित्रिपाठिमहोदयेन कतिपयविदुषामेकां समितिं निर्माय तदुपरि अयं मनोन्यस्तो यत् काश्याः कानि स्थलानि केषां महापुरुषाणां जीवनैः सम्बद्धानीत्येष विषयोऽन्विष्य निर्णीयेत, तदनुसारमयं लेखः सङ्गृहीतो विश्वविद्यालयेन कुलपतिमहोदयानां पार्श्वे प्रहितश्च। स एवैष राज्यपालसचिवेन श्रीभटनागरमहोदयेन प्रकाशनार्थं विश्वविद्यालयसविधे प्रेषितो वर्तमानोप-कुलपतेः डॉ० गौरीनाथशास्त्रिमहोदयस्यानुमत्या पाठकानां मनोरञ्जनाय प्रकृतविषयकबोध-सम्पादनाय चात्र राष्ट्रभाषया प्रकाशितः।



सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

२४ वर्षः } मार्गशीर्षपूर्णिमा, संवत् २०२६ { ३ अङ्कः

व्याकरणदर्शने शब्दसामान्यदर्शनम्*

श्रीरघुनाथशर्मा, वेदान्तविभागाध्यक्षचरः, वा० सं० वि० वि०, वाराणसी

संश्रये जगदालम्बं निरालम्बं परं महः ।
पुरा लम्बोदरसुकं ततोऽनु जगतीसुकम् ॥ १ ॥
पदे पदे मे स्खलितं जरसा विप्लुतस्य यत् ।
तरसा तत्समाधातुं सज्जीभवत सज्जनाः ॥ २ ॥

पुरा किल पाणिनिर्व्याकरणदर्शनपरीप्सया क्वचिद् दाक्षिणात्ये जनपदे नटेशमाराधयन् तपश्चचारेति पुराण गुह्यं कथासरित्सागरतोऽवगम्यते। तत्र चोग्रेण तपसा प्रसीदन्नुग्रः पाणिनिं सनकादिसिद्धांश्चोद्दिधीर्षन् नवपञ्चवारं ढक्कां नादयामास । तदुक्तं नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम्—

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥ इति ।

चतुर्दशसूत्र्याश्चानुबन्धान् आसञ्जयामास शिवः प्रत्याहारद्वारा पाणिनेर्व्याकरणसूत्रनिर्माणे सौकर्येण प्रवृत्तिसिद्धये। शेषस्त्वक्षरसमाम्नायोऽनादिरनन्तश्च तथा च कातन्त्रपरिशिष्टे कात्यायनः—"ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तमिममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद् महान्

* वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य २७-१२-६७ दिनाङ्कतः समारब्धे दशम-दीक्षान्तमहोत्सवावसरे विश्वविद्यालयेनायोजितायां गङ्गानाथझा-प्रवचनमालायां वेदान्तविभागाध्यक्षचरैः श्रीमद्भिः पण्डितश्रीरघुनाथशर्ममहोदयैः प्रदत्तमिदं विशिष्टव्याख्यानम्— —सम्पादकः ।

ब्रह्मराशिः" इति। ब्रह्मणः प्रतिपादको वर्णराशिरिति तदर्थः। एवञ्च चतुर्दशसूत्र्याः पाणिनिकर्तृकत्वं वदन्तो न ग्राह्यवचनाः। महाभाष्येऽपि—"वृत्तिसमवायार्थश्च वर्णानामुपदेशः" इत्युक्तम्। पाणिनेः सौकर्येण प्रत्याहारद्वारा या व्याकरणशास्त्रे प्रवृत्तिस्तत्सिद्धये यो वर्णानां समवायः—क्रमेण संनिवेशस्तद्रूपार्थसिद्धये वर्णानामुपदेशः पाणिनिं प्रति शिवकृत इति चैतद्वाक्यार्थः कैयटादिदर्शनादवसीयते।

इदञ्च व्याकरणं सर्वशास्त्रपारिषदमिति सर्वदर्शनानामत्र समावेशः। तथा च "कोशाड्ढञ्" (४।३।४२) इति सूत्रं साङ्ख्यसम्मतं सत्कार्यवादमादाय प्रवृत्तम्। "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" (१।२।५८) इति जातिशक्तिवादम्। "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" (१।२।६४) इति व्यक्तिशक्तिवादम्। "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" (६।३।१०६) इति शब्दनित्यत्ववादम्। आगमादेशविकारविधायकसूत्राणि च शब्दकार्यत्ववादमित्यादिकं द्रष्टव्यम्।

सोऽयं व्याकरणागमो व्याडिना सङ्ग्रहग्रन्थे विस्तरेणोपनिबद्धः। कालक्रमेण च संक्षेपरुचिषु वैयाकरणेषु सत्सु सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते श्रीमहर्षिः पतञ्जलिर्महाभाष्यव्याजेन सर्वाणि न्यायबीजानि तत्रैव निबबन्ध। शुष्कतर्कानुसारिभिर्बैजिसौभवहर्यक्षैरार्षे भाष्यग्रन्थे विप्लाविते सति पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः कस्मिंश्चित्काले ग्रन्थमात्रेण दाक्षिणात्येषु व्यवस्थितः। अध्ययनाध्यापनपरम्परा तु तत्रापि विच्छिन्नैवाभूत्। ततश्च लङ्कायां त्रिकूटपर्वते शिलासूल्लिखितं व्याकरणागमं कुतश्चिद् राक्षसाल्लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिश्चन्द्राचार्यादिभिर्बहुशाखत्वं पुनर्नीतः। तदनन्तरं तानेव न्यायप्रस्थानमार्गान् स्वं च दर्शनमभ्यस्य भर्तृहरिगुरुणा वसुरातेन पुनर्व्याकरणागमसङ्ग्रहः प्रणीतः। तस्य च प्रतिमूर्तिर्वाक्यपदीये विस्तृता समुपलभ्यते। इदं च सर्वं वाक्यपदीये श्रीभर्तृहरिणा स्वयं निर्दिष्टं द्वितीयकाण्डान्ते—

प्रायेण संक्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान्।
संप्राप्य वैयाकरणान् सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते॥
कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने॥
अलब्धगाधे गम्भीर्यादुत्ताने शब्दसौष्ठवात्।
तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावास्थितनिश्चयः॥
बैजि-सौभव-हर्यक्षैः शुष्कतर्कानुसारिभिः।
आर्षे विप्लाविते ग्रन्थे सङ्ग्रहप्रतिकञ्चुके॥

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।
काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ॥
पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः ।
स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ।
न्यायप्रस्थानमार्गांस्तानभ्यस्य स्वं च दर्शनम् ॥
प्रणीतो गुरुणाऽस्माकमयमागमसङ्ग्रहः ॥ इति ।

वाक्यपदीयमपि साम्प्रतं संक्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् वैयाकरणान् संप्राप्यास्तंगतमिति महत् खेदस्थानम् । इदञ्चैवं परम्पराप्राप्तं व्याकरणदर्शनं त्रिस्रोतसः प्रवाह इव विश्वं पुनानं वाक्यपदीये त्रिभिः काण्डैस्त्रिधा विभक्तम् । तत्र प्रथमं ब्रह्मकाण्डम्, द्वितीयं वाक्यकाण्डम्, तृतीयं पदकाण्डमिति । तत्र प्रथमे ब्रह्मकाण्ड शब्दसामान्यं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन लक्षणप्रमाणाभ्यां लोकशास्त्रे तर्कांश्च तदाश्रितान् समाश्रित्य विस्तरेण विशदीकृतम् । तत्र व्यङ्ग्यं स्फोटात्मकमनादिनिधनं शब्दतत्त्वमक्षरं ब्रह्मशब्दार्थोभयात्मकजगदाकारेण विवर्त्तत इत्युक्तं हरिणा—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति ।

(वा० प० १।१)

अतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्तः । यथा रज्जोः सर्पः, मरुमरीचीनाञ्चापः । शान्तरक्षितस्त्वस्याः कारिकाया अर्थं स्वोपज्ञकारिकयाऽऽह—

नाशोत्पादासमालीढं ब्रह्मशब्दमयं परम् ।
यत्तस्य परिणामोऽयं भावग्रामः प्रतीयते ॥ इति ।

एवञ्च 'विवर्तते' इत्यस्य परिणमत इत्यर्थं शान्तरक्षितोऽभिप्रैति, किन्तु सोऽर्थो न युक्तः, हरिव्याख्याविरोधात् । तदुक्तं सोपज्ञाभिधायां हरिटीकायाम्—"विवर्ततेऽर्थभावेन । एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य भेदानुकारेणासत्यविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तः, स्वप्नविषयप्रतिभासवत्" इति । यद्यपि—

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।
छन्दोभ्य एव प्रथममेतद् विश्वं व्यवर्तत ॥

(वा० पा० १।१२०)

इति कारिकया सह प्रथमकारिकाया विरोध इव दृश्यते, तथाप्यापाततः प्रतीयमानोऽपि विरोधो वस्तुगत्या नास्ति, कारिकार्थे भ्रान्त्या प्रतीयमानत्वात्। अयं हि प्रमितः कारिकार्थः प्रदर्श्यते। तथाहि—अयं सर्वोऽपि वाच्य-वाचकभेदभिन्नः संसारः शब्दस्य सूक्ष्मस्य वाक्तत्त्वस्य परिणाम इत्याम्नायविदो वेदविदो विदुः, विदन्ति च, न तु वयं कल्पयामः। अतः प्रथमं सर्गादावेतद् विश्वं छन्दोभ्य एव। अत्र छन्दःपदेन सूक्ष्मं वाक्तत्त्वमुच्यते लक्षणया, नित्यत्वशब्दत्वरूपछन्दः-साधर्म्यात्। वेदस्यानित्यत्वपक्षे तु छन्दसो वेदरूपस्य मन्त्ररूपस्य वा सूक्ष्मवाक्तत्त्वकार्यत्वेन कार्य-कारणयोरभेदोपचाराद् वा। तच्च सूक्ष्मं वाक्तत्त्वं परमाणुरूपम्, नित्यमनेकञ्चेति मत्वा छन्दोभ्य इति बहुवचनम्। व्यवर्तत व्यजायत इत्यर्थः। एवञ्च स्फोटस्य विवर्तः, सूक्ष्मवाक्तत्त्वस्य च शब्दतन्मात्रारूपस्य परमाणुरूपस्य वा परिणामो विश्वमिदमिति न हरिकारिकयोः पूर्वनिर्दिष्टयोः परस्परं विरोधः।

तदेतत् स्फोटात्मकं ब्रह्म स्वविवर्तस्य विश्वस्य दृश्यत्वादिभिर्लिङ्गैर्मिथ्यात्वाद् यद्यप्येकमेव श्रुतिषु गीतम्, तथापि स्वतो भेदाभेदाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्याञ्चानिर्वाच्याभिः स्वशक्तिभिर्भिन्नत्वेन प्रतीयते, आकाशमिवैकं स्वोपाधिभिर्घटादिभिः। अस्ति चैका कालाख्याऽपि ब्रह्मणः शक्तिः, या सर्वासां ब्रह्मशक्तीनां कार्यजनने साधारण्येन सहकारिणी। तां खलु कालशक्तिं सहकारिणीमासाद्य सर्वा अपि ब्रह्मशक्तयस्तत्तत्कार्यानुकूला विश्वस्योत्पत्तिं प्रति प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञानयोः शक्ताः। ताश्च शक्तीः समाश्रित्य सर्वोपादानं ब्रह्म सर्गादौ सृज्यमानप्राण्यदृष्टवशाद् भोक्तृ-भोक्तव्य-भोगरूपै-र्विवृत्य तिष्ठति, भोगोपरमे च प्रलीयमानं विश्वं ब्रह्मण्येव स्वविवर्तोपादानेऽप्येति। एवं वाक्य-पदीये प्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणः शब्दतत्त्वस्य स्वरूपं प्रदर्शितम्। तत्प्राप्तिश्च परमः पुरुषार्थः।

तत्र दर्शनेषु ब्रह्मणः प्राप्तिर्दशधा विकल्पिता। तथाहि—अद्वितीयात्मसाक्षात्कारेण ममाहमित्यहंकारतादात्म्याध्यासरूपचिच्चिद्ग्रन्थिसमतिक्रममात्रं ब्रह्मणः प्राप्तिरित्यौपनिषदाः। प्रकृति-पुरुषान्यताख्यात्या प्रकृतेश्चरिताधिकारत्वात् तं प्रति निवृत्त्या तदुपयोग्यानां विकाराणां प्रकृतिभावापत्त्या भोगनिवृत्तिरूपोऽपवर्ग इति सांख्यपथानुगाः। वैकरण्यं नाम परिपक्वेन बाह्या-भ्यन्तरकरणानां यत्नपूर्वकनिरोधाभ्यासेन स्वभावतो विषयेभ्यो निवृत्तिरेव, तदेव ब्रह्मप्राप्तिरिति योगानुसारिणः। तथाहि—चक्षुरादिवृत्तिनिबन्धनो रूपादिग्रहः, ततश्च तत्प्राप्तये विविधाः समीहा अपि भवन्ति, ततस्ताभिः सुकृतदुष्कृतोपचयेन जात्यायुर्भोगरूपः संसारः। अतो बाह्यकरणानां चक्षुरादीनां पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्, कर्मेन्द्रियाणाञ्च पञ्चानां वाक्पाण्यादीनां बुद्धिमनसो-श्चाभ्यन्तरकरणयोर्निवृत्त्या संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्चेति युज्यते। अबहिःसाधनापरितृप्तिः, विषय-

लौल्याननुविद्धश्चेतस आनन्दानुभवावस्थाविशेष एव ब्रह्मप्राप्तिरित्यपि केचित्। संसारिणां बहिरनुकूलविषयसाधना या तृप्तिस्तद्व्यवच्छेदा या बहिःसाधनेत्युक्तम्। क्वचित्तु निरस्तसमस्तोपाधिपङ्कसंपर्कमद्वितीयं स्वप्रकाशमात्मतत्त्वमेव ब्रह्मप्राप्तिरित्युच्यते। यत उपनिषत्सु वर्ण्यते—"यथेष्टया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न किञ्चन वेद" इति। क्वचित्तु—आत्मकामत्वमेव ब्रह्मप्राप्तिरिति। यतोऽनन्ताद्वितीये सच्चिदानन्दरूपे ब्रह्मणि साक्षात्कृते न शब्दादीन् विषयान् कामयते, तेष्वौत्सुक्यविगमात्। अनागन्तुकार्थत्वं ब्रह्मप्राप्तिरित्यपि केचित्। अपरिच्छिन्नात्मसुखाननुभवेन केवलमागन्तुकं वैषयिकं सुखमर्थयत इत्यागन्तुकार्थः पुरुषस्तस्य भावो नञा निषिध्यते। एतदुक्तं भवति—सर्वस्य भोक्तव्यस्य प्रकृतिपुरुषान्यताख्यातिरवधिरिति शब्दादेर्विषयजातस्य भुक्तत्वाद् न तदाऽऽत्मसुखातिरिक्तं सुखमर्थयत इति। केचित्तु परिपूर्णशक्तित्वं ब्रह्मप्राप्तिरिति। शक्तीनां परिपूर्णता चापरिच्छेदः साकल्यञ्चेत्युभयरूपम्। एषा च सगुणब्रह्मप्राप्तिर्हिरण्यगर्भभावापत्तिरूपा विराड्भावापत्तिरूपा वा। केचित्तु कालशक्तीनामात्ममात्रास्वसमावेशो ब्रह्मप्राप्तिरिति। कालव्यापाराणामात्मशक्तिष्वसंबन्ध इति तदर्थः। आत्मशक्तीनां कालव्यापारानियन्त्रितत्वमिति यावत्। माध्यमिकास्तु सर्वात्मना नैरात्म्यमेव ब्रह्मप्राप्तिरिति वदन्ति।

एवं दशसु विकल्पेषु या काऽपि ब्रह्मप्राप्तिर्भवतु, किन्तु तस्याः प्राप्त्युपायो वेदराशिः। यथाऽभ्युदयस्य दानतपोब्रह्मचर्यादिः। तदुक्तमभियुक्तैः—"वेदाभ्यासात् परमान्तरं शुक्लमजरं ज्योतिरस्मिन्नेवापारे तमसि वीते विवर्तते" इति। अत्र ज्योतिःपदेन स्वप्रकाशमात्मतत्त्वम्। अजरमिति शरीरधर्मनिरासः। शुक्लपदेन च कारणकार्यकरणरूपशरीरत्रयरूपोपाधिनिरासः, आन्तरं हृदयाद्यन्तरुपलभ्यमानत्वात्। अपारं तमश्चाज्ञानरूपं पापसङ्घातरूपञ्च। वीते—विगते सति अस्मिन्नेव जन्मनि, नान्यस्मिन् जन्मनि विवर्तते—प्रकाशत इत्यर्थः।

न केवलं ब्रह्मप्राप्त्युपाय एव वेदः, किन्तु साक्षात्कृतधर्मर्षिदृष्टमन्त्राणामनुकारोऽपि, अनुकरणमपि वेदः। स च वेद एकः। तथाहि—एकोऽयं वेदाख्य ऋषीणां मन्त्रद्रष्टामलौकिके दर्शने विषयत्वेन स्थितः स्फोटनामा पदार्थः। स च भेदरहितस्य भेदेन प्रतिपादयितुमशक्यत्वेनाभिव्यक्तिनिमित्ताद् ध्वनेर्लब्धक्रमे समारोपितप्रविभागे वागात्मरूपे महर्षिभिः प्रापितः। वस्तुभूतस्वीयैकत्वानतिक्रमेण—समारोपितेन संहितापदक्रमविभागेन विभक्तमार्गः, अध्येतॄणामध्ययननिमित्तां चरणसमाख्यां व्यवस्थापयद्भिर्महर्षिभिः समाम्नातः। अनेनैतदुक्तं भवति—यथा गौरित्येकपदपरिच्छेदिन्यामेकस्यां बुद्धौ पूर्वापरीभूतानेकवर्णाकारायामपि नानेकत्वं द्रष्टव्यं; एवं मन्त्रद्रष्टामृषीणां वेदराशिपरिच्छेदिन्यामेकस्यां बुद्धौ नानेकत्वं द्रष्टव्यमिति। छन्दोगादिरूपा

चरणसमाख्या च छन्दोऽध्ययनादिनिमित्ता भवति। तदित्थं नित्यातीन्द्रियसूक्ष्मसंहृतक्रमस्फोटात्मकवाग्रूपस्य वेदस्यैकत्वम्; अभिव्यक्तिनिमित्ताद् ध्वनेः क्रमलाभे संहितापदक्रमविभागेन चरणसमाख्यया च प्रविभक्तमार्गत्वेन नानात्वम्। तथा चैकत्वं वास्तवं ध्वन्यादिरूपाभिव्यक्तिनिमित्तेनारोपितञ्च नानात्वमित्यायातम्।

अन्यस्तु वेदस्यैकत्वं प्रविभागञ्चान्यथा प्रतिपादयति। तथाहि—यथा स्वरूपभेदे सत्येव देशभेदेनापि भिन्ना वाग् एकाभिधेयबोधे निबन्धनत्वमव्यतिक्रान्ता। स्वरूपतो भिन्ना वागेव च देशादिभेदप्रकल्पनव्यवस्थाहेतुः। वाग्भेदेनैव हि लोके देशो विभज्यते। प्रत्यक्षो हि पञ्चालानां वङ्गानाञ्च भाषाभेदः। एवमन्येषामपि तथा चरणभेदेऽप्येकार्थनिबन्धनत्वमव्यतिक्रान्तानि श्रुतिवाक्यानि।

यस्मात्तैरेव चरणैरेकं कर्म वागाख्यं कर्म राशिर्वैकः क्रियते। यद्वा ज्योतिरान्तरमेकमेव प्रतिपाद्यं सर्वासूपनिषत्सु, कर्माप्येकमेव प्रतिपाद्यं शाखाभिन्नेषु वेदेषु। एवञ्च वेदस्याभिधेयैक्येनैकत्वम्, स्वरूपभेदेन तत्प्रयुक्तचरणभेदेन च भेद इति।

अपरे तु वेदस्यैकत्वं प्रविभागञ्चान्यथैवोपपादयन्ति। तथाहि—यथा पुराऽष्टाङ्ग आयुर्वेद एक एवासीत्। आयुर्वेदस्याष्टावङ्गानि च—शल्यचिकित्सा, शालाक्यम् (मूत्रपुरीषादिनिरोधे शलाकाप्रयोगः), कायचिकित्सा, भूतचिकित्सा, कौमारभृत्यम् (प्रसूतिशास्त्रम्), अगदतन्त्रम् (नैरुज्योपायप्रयोग आहारनिद्रादिनिर्देशनरूपः), वाजीकरणतन्त्रम् (पुंस्त्वाभिवर्धनम्), रसायनतन्त्रम् (रसायनं तु तत् प्रोक्तं यज्जराव्याधिनाशनम्, यथा—अश्वगन्धाप्रयोगो रसायनमिति)। एवमष्टस्वङ्गेषु सत्स्वपि चिकित्सैकैवासीत्, आरोग्यमुद्दिश्य प्रवृत्तत्वात्। स एवायुर्वेदः साम्प्रतं कलौ नृणां शक्तिवैकल्यात् प्रविभक्ताङ्गो दृश्यते। एकेनैकेनैवाङ्गेन चिकित्सन्ते वैद्याः, अशक्त्या सर्वाङ्गापरिज्ञानात्। तथाऽयमप्यपरिमाणमार्गशक्तिभेदो वेदो मन्त्रराशिरिति। तथा चेदमवसितम्। बहूनां कर्ममार्गाणामुपासनामार्गाणाञ्च तत्तत्फलानुकूलशक्तिमतां तत्तच्छाखासु विहितानां शक्तिभेदा अस्मिन् वेदाख्ये ब्रह्मण्यभिधेयत्वेन विद्यन्ते। ते च सर्वेऽपि चरणभेदा मार्गभेदास्तच्छक्तिभेदाश्च पुरा कल्पे शक्तिसाकल्यादेकेनापि ज्ञेया अनुष्ठेयाश्चासन्। इदानीं तु कलौ नृणां शक्तिवैकल्यात् कश्चनैव चरणभेदो मार्गभेदः शक्तिभेदश्च ज्ञातुमनुष्ठातुं यथायथं शक्यत इति।

तथा चाङ्गी वेद एकः, अङ्गानि तु तस्यापरिमितानीति स्वरूपतो वेदस्यैकत्वम्; अङ्गकृतन्तु बहुत्वमिति। ब्रह्मणो विवर्तभूतस्य वेदस्य प्रथमं चत्वारो भेदाः—ऋग्यजुःसामा-

थर्वाख्याः। तत एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, पञ्चदश-धेत्येके, नवधाथर्वणो वेदः, इत्येवं प्रतिभागं बहवो मार्गाः; किन्तु तेषां सर्वेषामपि मार्गाणा-मेकत्र कर्मण्यङ्गता। यतः सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव कर्म, यतः सर्वाभिः शाखाभिरेकमेव कर्म प्रतीयते निष्पाद्यते च। तस्यां शाखायामनुक्तानामपि कर्माङ्गानां तदन्यशाखोद्दिष्टानां तत्र करणात्। व्यवस्थापितं चेदं पूर्वोत्तरमीमांसयोः। तद्यथा—सर्वभिषक्शाखाप्रत्ययमेकं चिकित्सितम्। सर्वेषां भिषजां शाखाभेदा अष्टावङ्गानि पूर्वोदितानि तन्निमित्तकमेकं चिकित्सितम्, अङ्गान्तरे विहितायाश्चिकित्साया अङ्गान्तरविहितचिकित्साहेतुकं फलमुद्दिश्य तुल्यतया तुल्यकालं वा भिषग्भिरनुष्ठानात्, एकस्यैवारोग्यस्य सर्वेषामङ्गानां फलत्वात्।

किञ्च प्रतिशाखं शब्दानां नियतकार्योत्पादकत्वेन नियतशक्तिकत्वञ्च दृश्यते। तथाहि—येन रूपेण येन स्वरेण च युक्तो यः शब्दो यदर्थबोधनाय यस्यां शाखायामुक्तः स तस्यामेव शाखायां तमर्थमभिधत्ते, न शाखान्तरे। अतोऽर्थाभिधानक्रियानियमेन शब्दस्य शाखासु शक्तिनियमः। येन स्वरेण च युक्त उक्तस्तत्स्वरयुक्त एव तच्छाखासाध्यकर्मफलाभ्युदयहेतुरित्य-भ्युदये शक्तिनियमः। तद्यथा—"देवसुम्नयोर्यजुषि काठके" इति। अनेन हि देवायन्त इति सुम्नायन्त इति च कृतात्वं यजुषि कठशाखायामेव स्वार्थे साधु। सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्त इत्येष स्वरनियमः। काठके यजुष्येवाथर्वण एव चाभ्युदयहेतुः।

इदन्त्ववधेयम्–वेदानां प्रविभागविषये दर्शनद्वयं वर्तते। तथाहि, केचिदेवं मन्यन्ते—अयं वेदो ब्रह्मणः सकाशाच्छाखादिभेदभिन्न एव विवर्तत इति। तेषां मत उपसंहृतक्रमभेदा वेदरूपा वाग् दुर्लभा। तथा च "एकोऽप्यनेकवर्त्मेव" इति ह्युक्तिविरोधः। 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा" इति वेदवाच एकत्वोपवर्णनपराऽभियुक्तोक्तिरपि विरुध्येत। येषां तु दर्शनं ब्रह्मणः प्रथमतो वेद एकरूप एव विवर्तते, सोऽध्येतॄणामशक्तेर्महर्षिभिः प्रविभक्तः। स प्रलयकाले पुनरुपसंहृतभेदो भवति, पुनश्च सर्गादौ ब्रह्मण एकरूपेण विवृत्तस्य काल-क्रमेणाध्येतॄणामशक्तौ प्रविभाग इति; तेषां मत एव पञ्चमी षष्ठी च वाक्यपदीयकारिकासूपपादा भवतीति वेदवत् स्मृतीनामपि स्वार्थे प्रामाण्यम्, स्मृतीनां वेदमूलकत्वात्।

स्मृतयोऽपि बहुरूपाः सन्ति। तथाहि—काश्चिच्छब्दनिबन्धनाः (वेदमूलाः) मनुयाज्ञवल्क्यादिस्मृतयः। काश्चिच्चाशब्दनिबन्धना अनुपलभ्यमानश्रुतिमूलाः शिष्टसमा-चाररूपाः। प्रकारान्तरेणापि ता द्विविधाः—दृष्टप्रयोजना अदृष्टप्रयोजनाश्चेति। तत्र दृष्ट-प्रयोजनाश्चिकित्सास्मृतयश्चरकसुश्रुतादिप्रणीताः। औशनसादीनि नीतिशास्त्राण्यर्थशास्त्राणि।

अदृष्टप्रयोजनास्तु भक्ष्याभक्ष्य-गम्यागम्य-वाच्यावाच्यविषयाः। यथा "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव" इत्यादयो भक्ष्यविधिविषयाः। "मांसभक्षयिताऽमुत्र" इत्यादिनिन्दार्थवादानुमेया निषेधविषयाः—"न मांसं भक्षयेत्" इत्यादयः।

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः।
मांसानि च न खादेद् यस्तयोः पुण्यफलं समम्॥

इत्यादिरूपाश्च प्रत्यक्षाः। "साधारण्यः स्त्रियो गम्याः" इत्युर्वश्यर्जुनसंवादरूपविधिविषयाः, "ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा" इत्यादयः स्वदारेतरगमनप्रतिषेधविषयाः; "दोषा वाच्या गुरोरपि" इत्यादयो गुरुदोषवचनपराः, गुरोर्दोषा न वाच्याश्छात्रैरित्यर्थिकाश्च मन्वापस्तम्बादिप्रसिद्धाः। ता एतास्तुल्ये विषये प्रसक्तविरोधा आद्ययोर्द्वयोरुदाहरणयोर्दृष्टप्रयोजनाभावेन विकल्पिन्यः।

अन्ये तूदाहरणे दोषवचननिषेधस्य गुरोः प्रसादेन स्वाध्यायविघ्नप्रागभावपरिरक्षणरूपदृष्टफलस्य सत्त्वेन गुरुदोषवचनावचनयोर्न विकल्पः, किन्तु गुरुदोषवचनविरोधी प्रयत्न एव निषेधानुरोधेन कर्त्तव्यकोटौ परिशिष्यते। तथा चापस्तम्बधर्मसूत्रे—"गुरोर्दोषा न सदसि वदेत्, किन्तु रहसि गुरुं प्रत्येव वदेत्, यदि तथा कृतेऽपि न निवर्तेत न शृणुयाद्वा गुर्वन्तरं गच्छेत्" इत्याद्यर्थकं वाक्यम्। तुल्ये विषये विरोधप्रसक्तौ दृष्टप्रयोजनसत्त्वेऽपि यत्र शिष्टानां विप्रतिपत्तिः, तत्र दृष्टप्रयोजनानां स्मृतीनामप्रामाण्यम्। यथा "न सुरां पिबेत्" इति धर्मस्मृतिः। "औषधार्थे सुरां पिबेत्" इति चरकादिस्मृतिः। तत्र दृष्टप्रयोजनानां चरकादिस्मृतीनामप्रामाण्यम्। अतः प्राणत्राणार्थं सुरायामौषधरूपेण पीतायां कृच्छ्रचान्द्रायणादिकमशक्तौ तत्प्रत्याम्नायो वा प्रायश्चित्तं विधेयमिति व्यवस्था। सुरापानादिरूपायाश्चिकित्साया रोगनिवृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनम्। "वैणवीं धारयेद् यष्टिम्" इत्यादिस्मृत्युक्तवाक्यविहितयष्टिधारणादीनामपि स्खलत्प्रतिष्ठानादिकमेव दृष्टं प्रयोजनम्। तथा च यद् दृष्टप्रयोजनप्रतिद्वन्द्विरूपेण विधीयते, तद् भक्ष्यादिकमदृष्टार्थमेव। यत्तु न तथा तद् दृष्टार्थमेव। यथा भैषज्यविषयसुरापानादिकम्।

एवं धर्मशास्त्रविरोधे औशनसादिनीतिशास्त्राणामर्थशास्त्राणाञ्चाप्रामाण्यम्। यत्र तु तुल्ये विषये विरोधप्रसक्तौ दृष्टप्रयोजनसत्त्वेऽपि न शिष्टानां विप्रतिपत्तिः, यथा मण्डूकवधे क्वचित् क्षीरभोजनं प्रायश्चितम्, क्वचित्त्वासक्तघृतं दधि प्रायश्चित्तं विहितम्। अत्र यद्यपि द्वयोरपि प्रायश्चित्तयोः प्राणत्राणरूपं दृष्टं प्रयोजनमस्ति, किन्त्वन्यतरस्मिन् शिष्टानां विप्रतिपत्त्यभावेन विकल्प एव। यद्यपि यजमानोऽतिथय आगताय महोक्षं वा महाजं वा पचेदिति स्मर्यते,

न चात्र कश्चन पचेः कर्तृविशेषः स्मर्यत इति कर्तृविशेषाकाङ्क्षाया अपरिसमाप्तेरप्रामाण्यमस्याः स्मृतेः प्राप्तम्, तथापि तत्र "राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत् तदहमानुषं हविर्देवानामेवमस्मा एतदातिथ्यं करोति" इति शतपथब्राह्मणे श्रूयते। अत्र श्रुतौ 'महोक्षं वा महाजं वा पचेत्' इति प्रागुक्तस्मृतिदृष्टशब्दार्थसाम्यरूपं लिङ्गं श्रौतस्य स्मार्तस्य चैतत्कर्मणः कर्त्रैक्यं प्रवेदयते। अतः श्रौतैतत्कर्मवत् स्मार्तेऽप्येतस्मिन्ननिर्दिष्टकर्तृविशेषे कर्मणि वर्णत्रयमेव कर्तृ इत्यायातम्।

एवं येषां श्रुतिविहितैर्दृष्टादृष्टप्रयोजनैः कर्मभिरधिकारस्त्रैवर्णिकानां ते श्रुत्यैव श्रुत्याश्रिततत्तल्लिङ्गद्वारा स्मृतिविहितानामपि कर्मणां कर्तृत्वेनाख्यायन्ते। यासाञ्चाष्टकादिस्मृतीनां श्रुत्याश्रितं लिङ्गं नोपलभ्यते तासामपि श्रुत्याश्रितलिङ्गप्रवेदितकर्तृसामान्यानुज्ञातप्रामाण्यस्मृत्यन्तरसमभिव्याहारपाठात् स्थालीपुलाकन्यायेन श्रुत्यर्थाविरोधे सति प्रामाण्यकल्पना वेदविद्भिः कृता।

"औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इत्यादिश्रुत्यर्थविरोधे तु "औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या" इत्यादिस्मृतीनां न प्रामाण्यकल्पना। एवं सर्वासां स्मृतीनां वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यं बोद्धव्यम्।

दर्शनभेदा अपि वेदादेव विनिर्गताः। तथाहि—अर्थवादान् अर्थवादसदृशानि च श्रुतिवाक्यानि मूलत्वेन प्रकल्प्य तदनुसारिणः पौरुषेयाः प्रवादाः प्रायेण दृश्यन्ते। अर्थार्थः प्रयोजनार्थो वादोऽर्थवादः। अर्थवादसादृश्यञ्च प्रयोजनाभावेऽपि आरोपितधर्मैरुपवर्णनम्। सर्वेऽपि प्रवादाः स्वस्वविकल्पसमुत्थाः, विकल्पानान्तु वेदवाक्यानि मूलानि, न च तेषां वेदवाक्यानां सोऽर्थः। ते तु प्रवक्तारः स्वस्वविकल्पानुसारेण तेषां वाक्यानां तत्तदर्थान् परिकल्प्य दर्शनभेदान् कल्पितवन्तः। तद्यथा—"असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यग्निचयनस्थानोपस्तुत्यर्थोऽर्थवादः। अस्यार्थः—इदमग्निचयनस्थानम्, अग्ने, चितेः प्राक्, असद्वै अशोभनमेवासीत्। ततो वै सदजायत इति। चितेरनन्तरमेव सत् शोभनमजायत इति। एतस्य त्वर्थवादस्यान्यथाऽर्थवत्तां कल्पयित्वाऽयं ब्रह्मण एकान्तत्वप्रवादो ब्रह्मणोऽसत्त्वनिरीहत्वानुपाख्यत्वादिधर्मनियमप्रवादः। तदुक्तम्—"असदसतो निरीहान्निरीहमपदादपदमनुपाख्येयादनुपाख्येयमवस्तुकादवस्तुकं जायते" इति। अत्र सर्वत्र प्रथमान्तपदेन कार्यं जगत्, पञ्चम्यन्तपदेन च तत्कारणं ब्रह्माभिप्रेतम्। कार्यस्य च कारणसधर्मता जगति दृष्टाऽत्रोच्यते। अत्र ब्रह्मणः सत्तानावेशनादसत इति। पद्यते प्राप्यते आश्रीयते गुणैरिति पदम्। गुणानाश्रयणादाह—अपदादिति। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्माभावादनुपाख्यादिति। वसति यस्मिन् कस्मिंश्चिदाधारे इति वस्तु।

२

ब्रह्मणोऽनाश्रितत्वादाह--अवस्तुकादिति । एतच्च सर्वमसत्त्वनिरीहत्वापदत्वादिकमद्वये ब्रह्मणि कल्पितमेव । यतः पूर्वत्वापरत्वरहिताभ्याम् (युगपद्व्यवस्थिताभ्याम्) सत्त्वासत्त्वाभ्यामेक आत्मा ब्रह्माख्यो विकल्प्य सदसद्रूपेण प्रतीयते । अतस्तदेव ब्रह्म असत्त्वरूपम् (सत्तानाविष्टरूपम्) अनतिक्रामद्गगनादिरूपेण सद्व्यवहारनिबन्धनम् । यदि ब्रह्मणः सर्गावधिकपूर्वापरकोट्योरसत्त्वं मध्ये च सत्त्वं स्यात् तदा सत्त्वतः सद्व्यवहारः स्यात् । न त्वेवमस्ति, किन्तु सत्तानाविष्टस्य ब्रह्मणो युगपदेव सत्त्वासत्त्वे उक्तरीत्या विकल्प्येते । एवञ्चाद्वये ब्रह्मणि सोपाख्यत्ववन्निरुपाख्यत्वमपि नास्ति । निरुपाख्यत्वस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन प्रतियोग्यभावेऽभावात् । एवञ्चासदसत इत्यादिकः पूर्वोक्तब्राह्मणमूलकः स्वविकल्पजः प्रवाद इति स्थितम् ।

एवं "नासदासीन्नो सदासीत्तम एव खल्विदमग्र आसीत्" इत्ययमपि चयनस्तुत्यर्थ एवार्थवादः । अस्यार्थः—इदमग्निचयनस्थानमुत्पत्तेः प्राग् असद् नासीत् । असतः सत्त्वापादनायोगात् । अस्तीति व्यपदेशानर्हत्वेन सदपि विद्यमानमपि नासीत्, किन्तु इदमग्रे स्वोत्पत्तेः प्राक् तम एवाज्ञातत्वेनाज्ञानमेवासीत् । इत्थं चयनस्थानस्य स्वोत्पत्तेः प्रागपि सत्त्वप्रतिपादनेनात्मवन्नित्यत्वप्रदर्शनेन स्तुतिः क्रियते । अस्य चार्थवादस्यान्यथाऽर्थं परिकल्प्य 'इदं फेन" इत्यारभ्य 'तमजिह्वोऽभ्यपूजयत्' इत्यन्तः षष्ठितन्त्रग्रन्थः प्रवृत्तः ।

इदं फेनो न कश्चिद्वा बुद्बुदो वा न कश्चन ।
मायेयं बत दुष्पारा विपश्चिदिति पश्यति ॥
अन्धो मणिमविध्यत् तमनङ्गुलिरावयत् ।
तमग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् तमजिह्वोऽभ्यपूजयत् ॥ इति ।

अस्यार्थः—इदं जगत् फेनो वा फेन इव, इवार्थे वा शब्दः । न कश्चित् प्रकृतेरतिरिक्तः पदार्थः । बुद्बुदो वा, बुद्बुद इव न कश्चन प्रकृतेरतिरिक्तः पदार्थः । यथा फेनबुद्बुदौ न जलादतिरिक्तौ, तथेदं जगदपि न प्रकृत्यतिरिक्तं वस्तुभूतम् । बतेति खेदे । इयं प्रकृत्यतिरिक्तकार्यदृष्टिर्भोगप्रदत्वेनापवर्गविरोधितया दुष्पारा दुरन्ता माया मिथ्यादृष्टिहेतुभूतेति विपश्चित् पश्यति । मायात्वोपपत्तिश्च दृश्यमानतयाऽस्ति परमार्थतो नास्तीति कृत्वा । अन्धस्य मणिव्यधनमिवानङ्गुलेस्तत्र सूत्रप्रवेशनमिवाग्रीवस्य तत्प्रतिमोकः (धारणम्) इवाजिह्वस्य तन्मणिधारयितृपुरुषस्तुतिरिवाविक्रियात् परमेश्वराज्जगत् सर्ग इति । किञ्चात्र मणिव्यधनं चक्षुष्मतश्चक्षुरादयश्चान्धादिषु असत्या इति दृष्टान्ते दृष्ट्वा अन्धत्वादिभिः सत्त्वरहितं व्यधनादिभिश्चासत्त्वरहितं प्रधानमिति सांख्यैः प्रतिपादितम् । एष च तुच्छत्वकल्पनाद्वयरूपः प्रवादः प्रागुक्तचयनस्तुत्यर्थार्थवादस्यान्यथाऽर्थकल्पनामूलकः ।

तथा—"आपो वा इदमग्र आसीत्" इति, दर्शपूर्णमासविषयोऽर्थवादः। अस्यार्थः—इदं पार्थिवं जगत् सृष्टेः प्राग् जलमेवासीत्। ततश्च समग्रस्यास्य पार्थिवस्य ब्रह्माण्डस्य जलोपादानकत्वोपवर्णनेन जलरूपपयोदधिप्रधानद्रव्यसाध्यदर्शपूर्णमासकर्मणां स्तुतिः क्रियते। एतस्माच्चार्थवादादन्यार्थकल्पनयाऽयं प्रवादः प्रसृत—

"प्रज्ञानरूपपाकश्चासंप्रख्यानरूपपाकश्चापां प्राणो रसः। स खल्वावर्ती चानावर्ती च" इति। अस्यार्थः—तासामपां पच्यमानानामेकोंऽशश्चैतन्यरूपेण प्रज्ञानरूपपाकः। योऽयमपरोंऽशः स पृथिव्यादिरूपेणासंप्रख्यानरूपोऽचैतन्यरूपः पाकोऽस्येत्यसंप्रख्यानरूपपाक इति। किञ्चापामेव पच्यमानानां प्राणो रसो बलिष्ठः सार इति। तदेव चिदचिदात्मकस्य प्राणिनो देहस्याप्यत्वमुक्तम्। स खलु प्राणो जीवनकाल आवर्ती शरीरान्तरावर्तनशीलो मृत्युकाले चानावर्तीति स्वभावद्वयं प्राणस्य दर्शितम्। वस्तुतस्तु तदेकरूपं ब्रह्मैव सर्वप्रबोधरूपं सर्वप्रभेदरूपतायां गवाद्याकारैः प्रत्यवभासते, न तु जलस्य प्रज्ञानरूपः परिपाकः सम्भवति, जडत्वात्। इममेवार्थवादमाश्रित्य द्वैतिनः खल्वप्याहुः—"नित्याश्चानित्याश्च मात्रायोनयः, या सुरूपि चारूपि च सूक्ष्मं च स्थूलं चेदं भुवनं विषक्तम्" इति। अस्यार्थः—मात्राणां विषयाणां योनयो नित्याः परमाणुरूपाः, अनित्या द्व्यणुकादिरूपाश्च भवन्ति, यासु रूपि तेजोजलभूमिरूपम्, अरूपि वायुरूपं वाय्वाकाशरूपं वा भुवनं विषक्तं विशेषेण स्थितमिति। तथा—

उभौ सखायौ सयुजौ सुपर्णौ समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥

इदमर्थवादसदृशं वाक्यम्, स्तुतिरूपप्रयोजनाभावात्। पाठभेदेऽपि ऋङ्मन्त्रानुसार्ययं श्लोकः। पिप्पलं स्वाद्वत्तीति अस्वादुनः पापफलस्याप्युपलक्षणम्।

अथापरे "विवृत्ताविवृत्तभेदेन बहुधानकं बहुप्रकारकं चैतन्यम्" इत्याहुः। धानाशब्दोऽत्र बीजपरः। बह्व्यो धानाः कार्याणां बीजभूताः शक्तयोऽत्र सन्तीति बहुधानकं चैतन्यम्। उदाहरणन्तु—तदेजति तन्नैजति। तत्र विवृत्तमेजति, अविवृत्तं नैजति, विवृत्तं दूरे अविवृत्तं स्वात्मभूतत्वादन्तिके, विवृत्तं सर्वस्यान्तः, उपादानत्वात्; अविवृत्तं बाह्यतः, असङ्गत्वात्। पूर्वोदाहरणे विवृत्तं बुद्धीन्द्रियशब्दाभ्यामुक्तम्, अविवृत्तं क्षेत्रज्ञान्तर्यामिशब्दाभ्याम्।

एवमेते दर्शनभेदरूपा विकल्पा अर्थवादार्थवादरूपाणि श्रुतिवाक्यानि समाश्रित्य प्रवृत्ता भिन्नरूपानुपातिनोऽसत्याश्च परस्परपराहतत्वात् सर्वविकल्पातीते एकस्मिन्नर्थे ब्रह्मणि सर्वशक्तियोगात् कल्पिताः सद्रूपब्रह्माभिन्नत्वात्तु सत्याः। सर्वदर्शनकल्पनाधिष्ठानं ब्रह्म तु स्वभावतः सत्यम्, सर्वोपाधिपरिच्छेदरूपाऽशुद्धिशून्यत्वाद् विशुद्धं ज्ञानस्वरूपं प्रणवरूपेणैकपदेनैवावगम्यते।

तथाहि श्रुतौ श्रूयते—'एतद्वै सत्यकामपरञ्चापरञ्च ब्रह्म यदयमोंकारः' इति। ब्रह्मस्वरूपभूतञ्च ज्ञानं सत्यम्, सर्ववादाविरोधित्वात्। तथाहि—अद्वैतिभिः पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्मण एव स्वीक्रियते, व्यावहारिकसत्त्वं तु सर्ववादगोचराणां पदार्थानामिति; एवमद्वैतवादस्य सर्ववादाविरोधित्वम्। न केवलं दर्शनप्रवादा एव वेदाद् विनिर्गताः, किन्तु वेदस्य विधिमन्त्रार्थवादत्रय्यन्तादिरूपस्याङ्गेभ्यो ज्यौतिषादिभ्यः शकुनज्ञानादयः उपाङ्गेभ्यश्च स्मृतिपुराणादिभ्यः स्वप्नविपाकातीतानागतयोनिज्ञानादयो विद्याभेदा लोके प्रसिद्धाः प्रभवन्ति। तदेवं वेदस्य पूर्वकाण्डं स्वप्रतिपादितनिष्कामकर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिद्वारा सम्यग् ज्ञानहेतुः। उत्तरकाण्डं तु साक्षादिति व्यवस्थितम्।

तस्य च वेदस्य साक्षादुपकारि मुखमिव प्रधानमङ्गं व्याकरणम्। उपकारश्चात्र वेदशब्दानां व्याकरणेन स्वरूप संस्कारः, प्रकृतिप्रत्ययविभागान्वाख्यानरूपः, न तूत्पत्तिरूपः। वेदस्यापौरुषेयत्वेन नित्यत्वात् प्रकृतिप्रत्ययविभागान्वाख्यानेन च वेदशब्दानां साधुत्वावसायरूप उपकारः। व्याकरणेनोह्यश्चाम्नायान्तरमित्यूहरूपोऽप्युपकारो वेदस्य व्याकरणेन। यथा प्रकृतौ सौर्ययागे "सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति श्रूयते। विकृतावाग्नेययागे तु 'प्रकृतिवद् विकृतिः कर्त्तव्या' इत्यतिदेशबलाद् "अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि" इत्यूहरूप उपकारो व्याकरणेन वेदस्येति।

किञ्च प्रकाशाप्रकाशयोरुभयोरपि ज्ञानज्ञेययोः प्रकाशकस्य शब्दाख्यस्य पुण्यज्योतिषो ज्ञानाय ऋजुर्मार्गो व्याकरणम्। तथाहि—दुरधिगमः खलु शब्दराशिः प्रतिपदं व्याकरणेन। तदुक्तं भाष्ये—'बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं शब्दपारायणं प्रोवाच। इन्द्रश्चाध्येता बृहस्पतिश्च प्रवक्ता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो नान्तं जगाम, किं पुनरद्यत्वे" इत्यादि। अतः पाणिनिना सामान्यविशेषवद् व्याकरणाख्यं लक्षणं कृतम्। तद्धि लक्षणप्रपञ्चाभ्यां कृत्स्नस्य शब्दब्रह्मणो लघुनोपायेन समधिगमनिमित्तम्। सामान्यविशेषवल्लक्षणप्रणयनञ्च उत्सर्गापवादविधिप्रतिषेधनिपातनातिदेशस्थान्यादेशलिङ्गनियमरूपैः सप्तभिः सामान्यविशेषप्रकारैः। उत्सर्गापवादरूप एकः सामान्यविशेषप्रकारः। यथा "ण्वुल्तृचौ" (३।१।१३३), 'कर्मण्यण्" (३।२।१) इति। विधिप्रतिषेधौ द्वितीयः। तद् यथा—"पद्यति०" (६।३।५३) इति विधिः। "अतदर्थे" (६।३।५३) इति प्रतिषेधः। विधिनिपातने तृतीयः। यथा-"एचोऽयवायावः" (६।१।७८) इत्याद्यादेशविधायकं सामान्यसूत्रम्। "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" (६।१।८१) इति निपातनरूपो विशेषः। विध्यतिदेशौ चतुर्थः। यथा-"अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" (१।२।४५) इति सामान्यसूत्रम्, "अन्तादिवच्च" (६।१।८५) इत्यतिदेशरूपो विशेषः

'काण्डे' इत्यादावेकादेशविशिष्टे प्रातिपदिकत्वसंपादकः। स्थान्यादेशौ पञ्चमः, यथा-हन् इति स्थानी सामान्यरूपः, वध इत्यादेशो विशेषरूपः, नियतविषयकत्वात्। लिङ्गेऽपि सामान्यविशेषरूपः षष्ठः, यथा-"रात्राह्नाहाः पुंसि" (२।४।२९) इति सामान्यम्, 'अहोरात्रे च छन्दसि" इति विशेषः। विधिनियमौ सप्तमः। यथा-"पूर्वत्रासिद्धम्" (८।२।१) इति सामान्यरूपो विधिः. "न लोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति" (८।२।२) इति विशेषरूपो नियमः। तदेवं सामान्यविशेषवद् व्याकरणं लक्षणप्रपञ्चाभ्यां कृत्स्नस्य शब्दब्रह्मणो लघुनोपायेन समधिगमनिमित्तम्। यथा-"ध्रुवमपायेऽपादानम्" (१।४.२४) इति लक्षणम्। उत्तराणि त्वपादानसंज्ञाविधायकानि सूत्राण्यस्यैव प्रपञ्चः। सर्वत्राप्यन्ततो बौद्धापायसत्त्वात्।

एवं व्याकरणमन्वाख्यानेन शब्दानां ज्ञानोपायः। अन्वाख्यानं विनाऽपि पृषोदरादीनां व्याकरणमेव ज्ञानोपायः। तथाहि—येऽष्टाध्यायीं नाधीयते, प्रयुञ्जते च संस्कृतान् शब्दान्, ते शिष्टा इत्यनुमीयन्ते। अनुमानं चेदमष्टाध्यायीं द्वारीकृत्यैव। अनुमानाकारश्च-इमे, शिष्टाः, उपदेशमन्तरेण निरपभ्रंशे संस्कृते शब्दे ब्रह्मणि लब्धप्रतिष्ठत्वात्; ये नैवं ते नैवम्, यथा अशिष्टा इति। अत्र हेतुज्ञानं चाष्टाध्यायीतः। अनुमिते च तेषां शिष्टत्वे शिष्टप्रयोगत्वात् पृषोदरादिप्रकाराणामनन्वाख्यातानां शब्दानां साधुत्वप्रतिपत्तिः। अत्रानुमानाकारः-अनन्वाख्याताः पृषोदरादयः, साधवः, शिष्टप्रयुक्तत्वात्; अन्वाख्यातवद् इति। अत्र हेतुज्ञानन्तु "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" (६।३।१०९) इत्यादिशास्त्रतः। तदुक्तम्—

शब्दार्थसम्बन्धनिमित्ततत्त्वं वाच्याविशेषेऽपि च साध्वसाधून्।
साधुप्रयोगानुमितांश्च शिष्टान् न वेद यो व्याकरणं न वेद॥ इति।

अस्यार्थः—शब्दतदर्थतत्सम्बन्धतत्प्रवृत्तिनिमित्तानां तत्त्वमविपरीतं रूपं यो न वेद। वाच्याऽविशेषेऽपि च साध्वसाधून् यो न वेद। एकस्मिन्नेवार्थे एक एव शब्दः साध्वसाधुतां प्रतिपद्यते। यथा सास्नादिमति गोणीशब्दो जात्यादिनिमित्तेन प्रयुक्तोऽसाधुः। आवपनरूपस्वप्रवृत्तिनिमित्तसाधर्म्यात् तत्रैव प्रयुक्तः साधुः। अष्टाध्याय्या अध्ययनं विनैव यः साधुशब्दप्रयोगस्तेनानुमिता ये शिष्टास्तान् यो न वेद स व्याकरणं न वेद इति।

किञ्च लोकेऽर्थव्यवहारे निमित्तं विवक्षा, तत्र च हेतुः शब्दतत्त्वावबोधस्तत्र च हेतुर्व्याकरणमिति महान् लोकोपकारो व्याकरणादिति।

व्याकरणान्मोक्षप्राप्तिरित्यपि हेतुर्व्याकरणस्यारम्भणीयत्वेऽध्येयत्वे ज्ञेयत्वे च। तथाहि—ज्ञानात्मना स्थितस्य शब्दस्वरूपस्य स्वात्मना सहाभेदतत्त्वज्ञो व्याकरणेन वर्णानुपूर्व्यादिक्रम-

विशिष्टसाधुशब्दप्रयोगज्ञानपूर्वकं तत्र वर्णानुपूर्वीरूपक्रमपरिहारेण स्वात्मनि योगं निर्विकल्पकं लभते।

ततश्च निःश्रेयसप्राप्तिरित्येकः प्रकारो व्याकरणस्य मोक्षप्राप्त्युपायत्वे। व्याकरणज्ञानेन साधुशब्दप्रयोगादभिव्यक्तपुण्यविशेषस्तत्प्रभावेण ज्ञानक्रमेण महान्तं शब्दात्मानं सर्वेषामन्तरवस्थितमात्मभूतमात्मतया साक्षात्कारेण तद्रूपतामापद्यमाने जीवन्मुक्तिकाले करणसंबन्धाभिमानराहित्यं विदेहकैवल्ये च सर्वकरणराहित्यरूपं मोक्षं प्राप्नोतीत्यपरः प्रकारः। किञ्च, वैयाकरणः कत्वखत्वादिपदत्ववाक्यत्वादितारत्वमन्द्रत्वादिवर्णानुपूर्व्यादिधर्मैरसंकीर्णां वागवस्थां स्फोटाख्यां मध्यमां व्याकरणेन वैखरीज्ञानात् परमधिगम्य तदनु सर्वेषां वाग्विकाराणां प्रकृतिं प्रतिभाख्यां प्राप्नोति। तथाहि—येयं समस्तशब्दार्थकारणभूता बुद्धिः, यां पश्यन्तीत्याहुः, यतः शब्दाः प्राणवृत्तिमनुपतन्ति, तां प्रतिभां क्रमेणाप्नोति वैयाकरणः। तस्माच्च प्रतिभाख्यात् सद्रूपमर्वभावविकारजनकत्वमात्रस्वरूपात् परं शब्दालम्बनपूर्वकयोगाभ्यासबलेन प्रत्यस्तमितसर्वविकारोल्लेखमात्रस्वरूपां परां प्रकृतिं साक्षात्करोतीति तृतीयः प्रकारः। स्पष्टं चेदं हर्युपज्ञवृत्तौ तट्टीकायाञ्च वृषभदेवकृतायाम्।

किञ्चायुर्वेदो यथा शारीराणां दोषाणां चिकित्सितम्, तथा व्याकरणं वाङ्मलानां चिकित्सितम्। व्याकरणज्ञो हि प्रत्यवायहेतुभूतानपभ्रंशान्न प्रयुङ्क्ते। ज्ञानं हि तस्य शरणमित्युक्तं भाष्ये। किञ्च लोके व्याकरणविद्या सर्वासां विद्यानां ज्ञानसाधनम्, मोक्षसाधनानां प्रथमं साधनम्। अनृजुश्च मोक्षमार्गः। व्याकरणे च भ्रान्तिरहितः पुमान् छन्दस्यः पुमान् वेदमनुप्रविष्टानां साधुशब्दानां दर्शनानन्तरं परम वेदरूपं प्रागुक्तं ब्रह्मपदाभिधेयं क्रमेण पश्यति। तदेवं महार्थतया समर्थितारम्भे व्याकरणे त्रयो मूलग्रन्था यथायथं मुनित्रयेण प्रणीताः; सूत्राणि, वार्तिकानि, भाष्यञ्च। तत्र सूत्राणि पाणिनिकृतानि। तत्र सूत्रलक्षणन्तु—

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥ इति।

स्तोभश्च छन्दः पादपूर्तिमात्रफलकमनर्थकं पदं वेदेषु प्रसिद्धम्। वार्तिकानि तु कात्यायनप्रणीतानि। कात्यायनश्च कश्चन दाक्षिणात्य इति—"यथालौकिकवैदिकेषु" इति वार्त्तिकांशव्याख्यावसरे पस्पशाह्निके-"प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः" इति भाष्यदर्शनतोऽवसीयते। एष च पाणिनिसतीर्थ्य एवेति कथासरित्सागरदर्शनतोऽवसीयते। वार्त्तिकलक्षणन्तु—

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।
तद् वार्तिकमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षते ॥ इति ।

वस्तुतस्तु वार्तिकानि सूत्रैरेव गतार्थानि, तद्व्याख्यानभूतानि वेति मदीया मतिः । प्रकाशमेष्यति चैषा परामृायाः सति करुणाऽऽकाङ्क्षयोर्लवे । भाष्यन्तु पतञ्जलिकृतम् । पतञ्जलिस्तु-गोनर्ददेशीयः कश्चन ब्राह्मणः ।

पतन्त्योऽञ्जलयोऽस्मिन् नमस्कार्यत्वादिति च तन्नामनिरुक्तिः । पृषोदरादित्वाच्चैतत्साधु । भाष्यलक्षणन्तु—

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥ इति ।

त्रिभिरपि च प्रागुक्तैराचार्यैः शब्दा अर्थाः संबन्धाश्च नित्या उक्ताः । तथा च नित्यः शब्दः, नित्योऽर्थः, नित्यः संबन्धः—इत्येषा शास्त्रव्यवस्था । एषां नित्यत्वे चासति न शास्त्रं व्यवतिष्ठते । शब्दार्थसंबन्धानामनित्यत्वे हि तत्र पुरुषाणां स्वातन्त्र्ये शब्दार्थसंबन्धाः स्वेच्छया-ऽन्यथाऽपि कृता भवेयुरिति शब्दार्थसंबन्धानां स्वविषयाणामव्यवस्थया शास्त्रमपि न व्यवतिष्ठेत । तेषां नित्यत्वे तु सर्वस्यापि व्याकरणशास्त्रस्य विभिन्नकर्तृकस्यैकविधशब्दार्थ-संबन्धज्ञापकतया व्यवस्थोपपत्तिः ।

तत्र नित्यः शब्दो नित्योऽर्थ इत्याकृतिनिर्देशः । जातिर्हि नित्या, शब्दार्थव्यक्तीनां प्रत्यक्षेणैवोत्पादविनाशानुभवात् । शब्दार्थसंबन्धस्तु स्वरूपेणैव नित्यः, समवायवत् । तत्र शब्दा-कृतेर्नित्यत्वमुक्तं भाष्ये—"आकृतिनित्यत्वान्नित्यः शब्दः" इति । किञ्चार्थाकृतिं शब्दाभिधेय-मङ्गीकृत्य व्याकरणशास्त्रं प्रवृत्तम् । व्यक्तीनामानन्त्येन तत्र शक्तिकल्पने गौरवात् । प्रत्येकं तत्र शक्तिकल्पने व्यभिचारात्, विनिगमनाविरहाच्च । अतोऽभिधानमपि शब्दाकृतिरूपमेव युक्तम् । संभवाल्लाघवादानुरूप्याच्च । तथाहि—यथा जातेरभिधेयत्वसंभवस्तथा जातेरभिधानत्वसंभवोऽपि । जातेः शक्तत्वे लाघवन्तु स्फुटमेव । तदुक्तम्—

शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् । इति ।

आनुरूप्यञ्च जातेरभिधानेऽनुरूपा जातिरेव सादृश्यादिति । जातेरभिधेयत्वमप्युक्तं भाष्ये—"आकृत्युपदेशात् सिद्धम्" इति । सा चेयमभिधानरूपा शब्दाकृतिर्न शब्दत्वगुणत्वादिरूप-जातिसामान्यविशेषरूपा, किन्तु वृक्षशब्दत्वादिरूपजातिविशेषरूपा तदन्या ।

ननु तथापि यथा घटत्वजातेर्घटत्वमिति व्यपदेशः, न तु घट इति; तथा वृक्षशब्दत्वरूपाया अपि जातेः शब्दत्वमिति व्यपदेशः स्यात्, न तु शब्द इति, इति चेन्न; जात्युपरागरहितं वस्तु वस्तुसामान्यरूपतया सर्वासां पदशक्तीनां विषयीभूतमिति परस्परव्यावृत्त्यनवधारणे सति यदा संप्रमुग्धं भवति, तदा वस्तुविशेषं बोधयितुं वक्तृविवक्षाविशेषसमुपजातप्रयत्नविशेषसमुत्पादितध्वनिविशेषाभिव्यक्तस्वाश्रयव्यक्तिविशेषाभिव्यक्ता वृक्षशब्दत्वादयः स्वाभिव्यक्तिनिमित्तवृक्षशब्दादिव्यक्तिसरूपतामापन्नाः शब्दा इति व्यपदिश्यन्ते। यद्यपि घटत्वादिरूपाऽऽकृतिः स्वाभिव्यक्तावनेकावयवारब्धमवयविद्रव्यान्तरमपेक्षते, तथाप्युत्तरोत्तरवर्णोत्पादे पूर्वपूर्ववर्णविनाशदर्शनात् शब्दत्वरूपाकृतिः प्रत्यवयवं परिसमाप्तेति न तदाश्रयरूपमवयविशब्दान्तरमपेक्षत इति विशेषः।

किञ्चोत्क्षेपणत्वभ्रमणत्वादिका जातिर्यथा प्रत्येकं पर्याप्ता कर्मणां क्षणिकत्वेन तत्संघासम्भवात् तदारब्धावयविनोऽप्यसंभवात्। तथा शब्दत्वादिजातिरपि प्रत्येकवर्णपर्याप्तेति ध्येयम्। वृक्षशब्दत्वादिजातेरभिव्यक्तिस्तु पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहितचरमवर्णप्रत्ययाद्भवतीत्यपि बोध्यम्। वृक्षशब्दत्वादिरूपजातिस्फोटाभिव्यक्तिविषये स्फोटान्तराभिव्यक्तिविषये च बहूनि मतानि वाक्यपदीये टीकायां समुपलभ्यन्ते। तथाहि—वृक्षशब्दत्वादिरूपाया जातेरसत्यपि वृक्षशब्दादिरूपशब्दव्यक्तिसमवाये पूर्वपूर्ववर्णरूपावयवग्रहजनितसंस्कारसहकृताभिः क्रमोत्पन्नाभिरुत्तरोत्तरवर्णबुद्धिरन्तःकरणे संस्कृते सति पूर्वमगृहीताऽव्यक्तं गृहीता वा वृक्षशब्दत्वरूपाकृतिश्चरमवर्णविज्ञानेन परिच्छिद्यते। तस्यास्तु शब्दाकृतेरस्तित्वं शुकसारिकामनुष्यादिप्रयुक्तेषु वृक्षादिशब्दव्यक्तिविशेषेषु स एवायमित्यभेदप्रत्ययादनुमीयते। यैरप्ययं शुकाद्युच्चरितशब्दव्यक्तिविशेषेषु स एवायमित्यनुगतः प्रत्ययरूपो व्यवहारः शब्दाकृतिविशेषप्रयुक्तो नाभ्युपेयते, तेऽप्यनेकध्वनिव्यङ्ग्यां नित्यां शब्दव्यक्तिमेव स्फोटरूपां प्रतिजानते। कैश्चित्तु सावयवा नित्यस्फोटवादिभिः शब्दव्यक्तिगतो वर्णभेदोऽभ्युपगम्यते। तेषामयमाशयः—सर्गादौ समुत्पन्नैर्वर्णरूपैरवयवैरेका शब्दव्यक्तिरारभ्यते। सा च कल्पादौ समुत्पन्ना कल्पान्तस्थायिनी च लिङ्गशरीरवदिति तस्याश्चिरस्थायित्वेन नित्यत्वव्यवहारः शास्त्रेषु। सा च वर्णरूपावयवव्यक्तिक्रमेण ध्वनिभिरभिव्यज्यत इति।

केचित्तु नित्यनिरवयवस्फोटवादिनः प्रतिवर्णम्, प्रतिपदं प्रतिवाक्यञ्चैक एव शब्दात्माभिव्यञ्जकध्वनिक्रमेणोत्पन्नावयवरूपप्रत्यवभासो ध्वनिधर्मरूषितः प्रकाशत इति मन्यन्ते। अपरे त्वाहुः—न नित्या निरवयवाश्च शब्दाः, अनित्यत्वे सावयवत्वेऽपि च न कल्पान्तस्थायिनः, प्रत्युच्चारणं तेषामुत्पादविनाशयोरनुभूयमानत्वात्। तथा च क्रमजन्मनां वर्णानामेकबुद्ध्युपारूढः समूह एव शब्द इति व्यपदिश्यते। तदुक्तम्—

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ इति ।

(वा० प० का० ३)

तथा चानादौ संसारे शब्दव्यवहारस्य नित्यं प्रवृत्तेर्व्यवहारपारम्पर्यस्याविच्छेदाच्छब्दानामुत्पत्तौ सत्यामपि प्रयोक्तृभिरलब्धप्राथम्याः शब्दा व्यवहारस्य प्रवाहनित्यतया नित्या इति व्यपदिश्यन्त इति ।

शब्दनित्यत्ववदर्थानामपि नित्यत्वं कैश्चिदाकृतिनित्यत्वादेवाभ्युपगम्यते । तथा ह्याह भाष्यकारः "कतरस्मिन् पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः ? सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति । आकृतावित्याह" इति । एतस्मिंश्च भाष्योद्देशे यावन्तः पक्षास्तेष्वर्थस्य नित्यता बहुधा व्याख्याता । सा यथाभाष्यमनुगन्तव्या । तथाहि—घटाद्यर्थगता घटत्वादिरूपा जातिर्नित्येत्येकः पक्षः । घटत्वादिरूपासत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वमेव घटादिशब्दवाच्यमिति द्वितीयः पक्षो ब्रह्माद्वैतवादिनाम् । जातिव्यञ्जिकाऽवयवसंस्थानरूपाऽऽकृतिर्नित्या, तस्याः स्वरूपतोऽनित्यत्वेऽप्याश्रयप्रवाहाविच्छेदात् । तदुक्तं भाष्ये 'तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते' इति । यस्मिन् विहतेऽपि तद्वृत्तिधर्मो न विहन्यत इत्यर्थः । तथा चावयवसंयोगविशेषरूपायामाकृतौ विनष्टायामपि तद्वृत्तिधर्मः संयोगत्वव्याप्यो जातिविशेषो न नश्यति । अतोऽवयवसंस्थानरूपाऽऽकृतिर्नित्या । सैव च घटादिपदार्थ इति तृतीयः पक्षः । बाह्यः पदार्थो न शाब्दबोधे विषयः, किन्तु बौद्धः । स च यदा यदा शब्द उच्चार्यते तदा तदाऽर्थाकारा बुद्धिरुपजायत इति प्रवाहनित्यत्वान्नित्यः । स एव च शब्दार्थ इति चतुर्थः पक्षः ।

शब्दार्थवत् तयोः सम्बन्धोऽपि नित्यः । तथाहि—अस्येदंभावे सति शब्दार्थयोः सोऽयमिति यः संबन्धः सोऽर्थादेशनस्य कर्तुमशक्यत्वादौत्पत्तिकः स्वभावसिद्धः, नाज्ञातपूर्वः केनचित् कर्त्रा कश्चित् प्रतिपत्तारं प्रति तत्प्रथमं कृत इति । अयं भावः—शब्दार्थयोः सोऽयमित्यभिसंबन्धादभेदलक्षणः संबन्धः । स च शब्दार्थयोरस्येदंभावे सति भवति, नान्यथा । तथाहि—अस्यार्थस्य वाचकोऽयं शब्दः, अस्य शब्दस्य वाच्योऽयमर्थ इति वा ज्ञानं यत्रोपजायते शब्देऽर्थे वा, तत्रैव सोऽयमित्यभिसंबन्धो भवति । अत्रास्येदमिति शब्देन अस्यार्थस्यायं शब्दः सरूप इति शब्देऽर्थसारूप्यम् । अस्येदं वाच्यं वाचकं वेति ज्ञानं वोच्यते । तत्र सारूप्यस्य शब्दार्थोभयगतत्वेऽपि शब्द एव प्रकाशस्वभावत्वादर्थस्य रूपसंक्रान्तिः, न त्वर्थे शब्दस्य । यथा स्वच्छतया दर्पणतले रूपस्य संक्रान्तिः, न दर्पणतलस्य रूपे । रूपदर्पणयोश्च सारूप्यं दर्पणरूपोपाधिसन्निधानकृतम्, न स्वाभाविकम् । शब्देषु तु प्रत्यर्थनियतं सारूप्यं स्वत एवावस्थितम्,

न तूपाधानसन्निधानकृतम्। ततश्च शब्दो गृह्यमाणः संक्रान्तार्थाकार एव गृह्यते। तथा च भेदाभेदौ शब्दार्थयोः संबन्धः। सोऽयमितिवद् अस्येदमित्यस्याप्यभिसंबन्धस्य भेदमूलकस्य सत्त्वात्। तत्र भेदः कल्पितः, अभेदस्तु वस्तुभूतः। स च शब्दार्थयोः संबन्ध औत्पत्तिकः (उत्पत्तिकाले भवे वर्तमानः—सत्तार्थकोऽत्र भवतिः)। ततश्च शब्दार्थयोः संबन्धो यदि कृत्रिमः स्यात् संयोगवत्, तदा संबन्धिद्वयजन्यः स्यादिति तयोरुत्पत्तिकाले न भवेत्, अतोऽजन्यः स्वभावसिद्धः (स्वभावेन स्वरूपेण सिद्धो नित्यः)। शब्दार्थयोः संबन्धाभावे च प्रत्यर्थं नियतस्य शब्दव्यवहारस्य कर्तुमशक्यत्वम्, व्यवहारातिप्रसङ्गात्। तदेतदुक्तं समर्थवार्तिके—"अर्थानादेशनात्, तच्च लघ्वर्थम्, को हि समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम्" इति। अस्यार्थः—शब्दार्थयोः सहजसम्बन्धाभावे व्याकरणेनार्थादेशनस्यार्थनिर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वमिति। तच्च व्याकरणं लघ्वर्थं लाघवेन शब्दार्थसम्बन्धज्ञानार्थम्। हि- यतः व्याकरणं विना कः समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम्=निर्देष्टुम्, तदर्थानामानन्त्यादिति। तदेवं शब्दार्थयोर्भेदाभेदरूपं तादात्म्यं संबन्धः। स चाज्ञातपूर्वः केनचित् कर्त्रा कञ्चित् प्रतिपत्तारं प्रति तत्प्रथमं कृत इति नाभ्युपगन्तुं शक्यते, शब्दव्यवहारस्यानादित्वात्। अतोऽपि न तयोः सम्बन्धानित्यत्वमिति। तस्मादनादिर्नित्यप्राप्ताविच्छेदः शब्दार्थयोः संबन्धः।

यद्वेन्द्रियविषययोरिव प्रकाश्यप्रकाशकभावेनाभिन्नो योग्यतारूपः संबन्धः शब्दार्थयोः। तदुक्तम्—

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा।
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा॥ इति।

(वा० का० ३। प्र० ३। कारि० २९)

स च योग्यतारूपः सम्बन्धः समयोपाधिक इति तत्तदर्थे शब्दस्य संकेतग्रहण एव गृह्यत इति नायोग्यार्थबोधकत्वं शब्दस्य। तदेवं समयोपाधिः शब्दार्थयोर्योग्यतारूपः सम्बन्ध इति द्वितीयः पक्षः।

यद्वा शब्दार्थयोः कार्यकारणभावरूपः सम्बन्ध इति तृतीयः पक्षः। तथाहि—समारोपेण बाह्यार्थतादात्म्यापन्नस्यार्थाकारप्रत्ययस्य बौद्धार्थविषयकत्ववदेव बाह्यार्थविषयकत्वेऽभ्युपगम्यमाने शब्दस्यार्थाकारं प्रत्ययं प्रति कारणत्वात् तत्तादात्म्येन बाह्यार्थं प्रति कारणत्वमुपपन्नमिति रीत्या नित्यमविच्छिन्नपारम्पर्यः कार्यकारणभावः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति सिद्धम्। अयमपि सम्बन्धः समयोपाधिक एव, समयसहकारेणैव शब्देनार्थाकारप्रत्ययजननात्। बाह्यार्थेऽर्थाकारप्रत्यय-

तादात्म्यञ्चाध्यासिकं बोध्यम्। बौद्धार्थ एव शब्दस्य वाच्यः कार्यश्चेति तु फलितम्। तत्तादात्म्येन तु बाह्यार्थेऽपि तत्त्वव्यवहारः। तदुक्तम्—तेऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाद् बुद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्तीति।

एवं शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वे व्यवस्थिते सूत्राणामारम्भादेव शब्दादीनां नित्यत्वमभिमतं सूत्रकृतः। नहि शब्दादीनामनित्यत्वे शास्त्रारम्भे किञ्चिदपि प्रयोजकमस्ति। यतस्तदा शब्दव्यवहारमात्रं शब्दादीनामनित्यत्वेनानियतार्थकमिति महान्तोऽपि शिष्टाः पाणिन्यादयस्तं शास्त्रप्रणयनाय समनुसर्तुमक्षमाः, अननुगतत्वात्। किञ्च शब्दादीनामनित्यत्वे तेषां व्यवहारमात्रं नाभ्युदयार्थम्, स्वयं कल्पितत्वात्, शारक्रीडादिवत्, इत्यतोऽप्यनर्थकत्वाच्छिष्टाः शब्दव्यवहारं समनुगन्तुं नार्हन्तीति। तस्मान्नित्यत्वेन व्यवस्थितसाधुभावेषु शब्देषु सत्सु व्याकरणशास्त्रं प्रवृत्तमित्यायातम्।

वार्त्तिकेष्वपि शब्दादीनां नित्यत्वं स्थितम्। सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इति, सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च। श्लोकवार्त्तिककृता कुमारिलेनापि शब्दानां नित्यत्वमुक्तम्—

"स्फोटः शब्दो ध्वनिस्तस्य व्यायाम उपजायते"। इति।

अस्यार्थः—स्फोट एव शब्दो वाचकस्तस्य व्यञ्जको ध्वनिस्तु व्यायामे कण्ठताल्वाद्यभिघातानुकूले पुरुषप्रयत्ने सत्युपजायत इति ध्वनेर्व्यायामजन्यतया कृतकत्वम्। स्फोटस्य तु तद्व्यतिरेकेण कारणानुपलब्ध्या च नित्यत्वमिति।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपलभ्यते॥

इत्यभियुक्तवचनमपि शब्दानां नित्यत्वं व्यवस्थापयति। सर्वादेशत्वे शब्दनित्यत्वरक्षा तु बुद्धिविपरिणामेन बोध्या। पचतिबुद्धिप्रसङ्गे पचतुबुद्धिः कर्त्तव्येति बुद्धीनामेव स्थान्यादेशभावो न शब्दानाम्। भाष्येऽपि शब्दादीनां नित्यत्वमुक्तम्—"संग्रह एतत् प्राधान्येन परीक्षितं नित्यः शब्दः" इति। सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इत्यनुतन्त्रभाष्येऽप्युक्तम्—"नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यम्" इत्येवमादि।

यदि तु शब्दानां व्यावहारिकं नित्यत्वम्। न वस्तुभूतम्, वस्तुभूतं नित्यत्वं त्वद्वयस्य ब्रह्मण एव। अस्मिन्नये शब्दानामपि वियदादिवदनित्यत्वाद् अवस्तुभूतत्वाच्च। तथापि शब्देष्वपूर्वशब्दोपजनरूपागमसत्त्वेऽपि स्थान्यादेशभावसत्त्वेऽपि च न नित्यत्वहानिः। तत्र दृष्टान्त उक्तो भाष्ये—"खदिरबर्बुरौ सूक्ष्मपर्णौ गौरकाण्डौ। तत्र कण्टकवान् खदिरः" इति। अयं भावः—यथा खदिरबर्बुरयोरुभयोरपि सूक्ष्मपर्णत्वगौरकाण्डत्वरूपधर्मसाम्येन खदिरबुद्धिप्रसङ्गे कण्टकवान्

खदिर इति वाक्येन न तत्रासन्तः कण्टका आधीयन्ते, किन्तु केवलं पूर्वा उभयोः खदिरत्वबुद्धिर्निवर्त्यतेऽन्या च खदिर एव खदिरत्वबुद्धिरुपजायते। एवं प्रकृतेऽपि शब्देऽसन्नागमः स्थान्यादेशभावो वा शास्त्रेण नोपजायते, किन्त्वागमविशिष्टविषया आदेशविषया वा बुद्धिरेवान्योपजायते इति वियदादिवद् व्यावहारिकं नित्यत्वं शब्दानामव्याहतम्। तथा च सूत्रवार्तिकभाष्याणां प्रामाण्यस्य लोके व्यवस्थितत्वात् तान्यनुसृत्य नित्याः शब्दार्थसम्बन्धा इति स्थितम्।

अस्मिंश्च व्याकरणशास्त्रेऽष्टौ पदार्था अनुगम्यन्ते, एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यानां शब्दार्थसंबन्धफलानां चतुर्णां प्रत्येकं द्वैविध्यात्। तथाहि—अर्थास्तावद् द्विविधाः। अपोद्धारपदार्थाः स्थितलक्षणाश्चेति। शब्दा अपि द्विविधाः। अन्वाख्येयाः प्रतिपादकाश्चेति। संबन्धोऽपि द्विविधः। कार्यकारणभावः, योग्यता चेति पूर्वमुक्तः। फलमपि द्विविधम्। धर्मः (अदृष्टम्), प्रत्ययः (अर्थावबोधः) चेति। एतावदेवास्य व्याकरणशास्त्रस्य प्रतिपाद्यशरीरम्। अपोद्धारपदार्था इत्यत्र—अपोद्ध्रियन्तेऽत्यन्तसंसृष्टात् पदार्थाद् वाक्यार्थाद्वा पृथक् क्रियन्त इत्यपोद्धाराः प्रकृतिप्रत्ययार्थाः पदार्था वा, ते च ते पदार्थाश्चेति कर्मधारयः। पद्यते गम्यतेऽनेनार्थ इति पदम्, न तु पारिभाषिकं सुप्तिङन्तलक्षणम्।

यद्वा अपोद्धाररूपाणि यानि पदानि, तेषामर्था इति कर्मधारयगर्भः षष्ठीतत्पुरुषः। अथवा अपोद्धारेण पदे प्रकृतिप्रत्ययादिविभागकल्पनया वाक्ये वा पदविभागकल्पनया परिकल्पिता ये पदार्था इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यमपदलोपी समासः। अपोद्धारस्य संबन्धिनो वा ये पदार्था इति षष्ठीतत्पुरुषः। अपोद्धारोऽत्र विभागः। तत्रापोद्धारपदार्थो नाम यः सदा संसृष्ट एव, न तु विभागपूर्वकं संसृष्टः पदार्थो वाक्यार्थो वा प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थादिरूपेण पदार्थरूपेण वा परिकल्पितेन रूपेण प्रकल्पितप्रविभागः सन् अत्यन्तसंसृष्टात् रूपात् पृथक् क्रियते सः। यतः प्रविभक्तैः पदार्थैर्न प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारः पुरुषस्य भवति, अपि तु संसृष्टैरेव। अतः प्रविभक्तस्य तस्यार्थस्य व्यवहारातीतं रूपम्, अत एव तत् कल्पितम्, न तु वास्तवम्। तच्च रूपं यथाशास्त्रं स्वान् स्वान् प्रत्ययान् अनुसरद्भिराचार्यैः स्वस्वप्रत्ययानुसारेण तत्तत्प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थादिविषयकभावनाऽभ्यासवशात् प्रायेण विभागकल्पनया व्यवस्थाप्यते।

न चेयं विभागकल्पनाऽपोद्धारपदार्थेष्वेव केवलम्, किन्तु स्थितलक्षणेष्वपि केषुचिदर्थेषु। यथा सिंह-हंसादिपदार्थेषु। तत्रापि हि हिनस्तीति सिंहः, हन्ति गच्छतीति हंसः-इत्येवं प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थादिकल्पना क्रियते। एवं द्वारमित्येकपदसरूपवाक्यप्रतिपाद्येष्वपि स्थितलक्षणेषु वाक्यार्थेषु पदार्थरूपोऽपोद्धारो बोध्यः। न चैवं सत्यपोद्धारपदार्थस्थितलक्षणपदार्थभेदेन पदार्थ-

द्वैविध्यमनुपपन्नमिति वाच्यम्। मणिनूपुरादिपदार्थेषु स्थितलक्षणेषु सर्वथा अपोद्धारविरहात्। एवं न केवलं शब्दा एवापोद्ध्रियन्ते किन्तु शब्दा अपि। तथाहि—पदार्थवाक्यार्थवद् अप्रविभागे पदरूपे वाक्यरूपे वा शब्दात्मनि प्रकृतिप्रत्ययादिरूपाः पदरूपा वा शब्दाः प्रविभज्य कल्प्यन्ते। तेषां चाभिधेयत्वेनापोद्धारपदार्थाः प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थादिरूपाः पदार्थरूपा वा आश्रीयन्ते। सोऽयमपोद्धारपदार्थः प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थादिरूपः शास्त्रव्यवहारमेव केवलमनुपतति न लौकिकं व्यवहारम्, तत्र तेषामभावात्। पदार्थरूपस्त्वपोद्धारपदार्थः शास्त्रव्यवहारमिव लौकिकं पदार्थवाक्यार्थयोर्भेदव्यवहारमप्यनुपतति।

स चैकपदनिबन्धनोऽनेकपदनिबन्धनश्चेति द्वेधा। तत्रैकपदनिबन्धनोऽपोद्धारपदार्थः सत्यासत्यरूपतयाऽनुपाख्येयः। यथा वृक्षः, प्लक्ष इति। सत्क्रियायोगेऽर्थस्य सत्यत्वम्, असत्क्रियायोगे तु तस्यासत्यत्वं प्रतीयते। यथा वृक्षः फलति, वृक्षो दह्यत इति यथाक्रममुदाहरणम्। केवलवृक्षादिपदप्रयोगे तु तद्द्वयमपि न प्रतीयते। अनेकपदनिबन्धनस्तूपनीतक्रियः सत्यासत्यान्यतररूपेणोपाख्येयो भवत्येव। यदा वृक्ष इति केवलं नामपदं प्रयुज्यते, तदा बहूनां तदर्थान्वययोग्यानां क्रियाणामहमहमिकयोपस्थितिः। ततश्च तासां क्रियाणामपवादभूतास्तात्पर्यविषयीभूता अनवधार्यमाणाः क्रियाविशेषाः प्रयुज्यमाना यावच्छब्दमात्रप्रवृत्तिकारणमस्तित्वं न निवर्तयन्ति तावदस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽपि वृक्षादिभिः पदैराक्षिप्तः प्रतीयते, क्रियासामान्यवचनत्वात्। क्रियाविशेषवचनानि तु धातुपदानि नाक्षिप्यन्ते, विनिगमनाविरहात्। क्वचित्तु प्रकरणादिना सति तात्पर्यग्रहे क्रियाविशेषोऽप्याक्षिप्यते। यथा द्वारमित्युक्ते पिधेहीति। तानि च केवलानि प्रयुज्यमानानि वृक्षादिपदान्येकपदसरूपाण्याक्षिप्तक्रियापदानि सन्ति वाक्यानीत्याख्यायन्ते। क्रियारूपस्यार्थस्यैवाक्षेपः प्राभाकरैः स्वीक्रियते, लाघवात् क्रियापदस्य। तेषामपि मतेऽत्यन्तं संसृष्टाद् वाक्यार्थात् पदार्थोऽपोद्ध्रियत इत्युपपन्नमेव।

एवमत्र स्थितलक्षणेऽपि वाक्यार्थे पदार्थापोद्धारः संभवति। न त्वेकपदप्रयोगेऽप्यनपोद्धृतः पदार्थोऽस्ति, तत्राप्यन्ततोऽस्तिक्रियासंसर्गसत्त्वात्। तथा पदार्थेऽपि पदार्थापोद्धारः पूर्वपदार्थः, उत्तरपदार्थः, अन्यपदार्थ इति वृत्त्यर्थात्, प्रातिपदिकार्थ इति पदार्थात्, धात्वर्थ इत्याख्यातार्थात्, प्रत्ययार्थ इति प्रातिपदिकार्थाद् इत्येवमेकपदवाच्योऽप्यनियतावधिरर्थो बहुधा प्रविभज्य कैश्चित् कथञ्चिदपोद्ध्रियते। तदेवमपोद्धारपदार्थाः प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थादयः, पदार्थरूपाश्चेति द्विविधाः।

स्थितं स्थिरं लक्षणं स्वरूपं येषां ते स्थितलक्षणाः, स्वरूपस्याप्रच्युतेः। ते च मतभेदेन पदार्थरूपा वाक्यार्थरूपाश्च। तत्र यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थाः पदार्थप्रतिपत्तावुपायतया पदार्थे प्रति-

पन्ने तत्रैव तिरोधीयन्ते, न तु पदार्थाः क्वापि तिरोधीयन्त इति स्थितलक्षणा इत्येकं मतम्। एवं पदार्था अपि वाक्यार्थप्रतिपत्तावुपायतया प्रतिपन्ने वाक्यार्थे तत्रैव तिरोधीयन्ते, न तु वाक्यार्थः क्वापि तिरोधीयत इति वाक्यार्थ एव स्थितलक्षण इत्यपरं मतम्। अयमेव सिद्धान्तः। अन्वाख्येयाः प्रतिपादकाश्चेति द्विविधा शब्दाः। अन्वाख्यानं नामानादौ संसारे तादृश-व्यवहारे दृष्टानां शिष्टप्रयुक्तानां शब्दानां व्याकरणशास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागादिद्वारेण साधुत्वबोधनम्। तत्र केषाञ्चिद् वादिनां पदावधिकमेवान्वाख्यानं व्याकरणेन क्रियत इत्याभिप्रे-तम्, पदानां नियतत्वात्। वाक्यानां तु पदानां पूर्वापरीभावस्यानियतत्वेनानियतत्वमेवेति वाक्या-न्वाख्यानस्याशक्यत्वमिति तेषामभिप्रायः।

अन्येषान्तु वादिनां वाक्यान्वाख्यानमेवाभिप्रेतम्। प्रागुक्तरीत्या वाक्यानामानन्त्येन साक्षात् तदन्वाख्यानस्याशक्यत्वेऽपि पदान्वाख्यानद्वारके वाक्यान्वाख्यान एव शास्त्रस्य तात्पर्यम्। यथा पदानामानन्त्येऽपि प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारकं तदन्वाख्यानं पदान्वाख्यानवादिनां मते। प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणः कृत्स्नोऽपि लोकव्यवहारो वाक्यहेतुक एवेति वाक्यस्यैवान्वाख्येयता व्याकरणेनेति तेषामभिसन्धिः। तत्र पदावधिकेऽन्वाख्याने "विशेषणानां चाजातेः" (पा० १।२।५२) इति सूत्रं क्रियते। तथाहि—यद्यपि शुक्लादयः शब्दाः सामान्येन गुणवृत्तयस्तथापि शुक्लो गुणोऽस्यास्तीत्यर्थे मतुब्लोपाद् गुणोपसर्जनं द्रव्यमपि प्रत्याययन्तीति, तदा तेषामाश्रयविशेषणता। तदा च यद्यपि गुणगुणिवाचिनोर्द्वयोरपि शुक्लशब्दयोर्लिङ्ग-संख्याभेदरूपोऽर्थविशेषो वर्तते चानुभूयते च, तथापि शुक्लशब्दमात्रप्रयोगे गुणिवाचक-पटादिपदाप्रयोगे च सति तद्धितवृत्त्या गुणिवाचकशुक्लशब्दस्य केवलस्य च गुणमात्रवाचक-शुक्लशब्दस्य प्रतिपाद्यो योऽर्थविशेषस्तस्य भानं न भवति, किन्तु शुक्लत्वेन सामान्येनाश्रय-सामान्याभिधानमेव तत्र भवति। शुक्लत्वरूपस्य सामान्यस्य गुणे गुणिनि च यथाक्रमं समवायेन स्वाश्रयसमवायेन च सत्त्वादिति तदानीं द्वयोरपि शुक्लशब्दयोर्वर्णानुपूर्वी-श्रुत्यभेदादेकरदरूपत्वोपग्रहे सति शुक्लत्वरूपं सामान्यमाश्रित्य लब्धसंस्कारं द्विविधमपि शुक्लपदम्, अतो विशेष्यवाचकपटादिपदसन्निधाने सत्यर्थविशेषस्य संप्रत्ययेऽपि शुक्लत्वरूपं सामान्यमादायान्तरङ्गत्वात् प्रथमं प्रवृत्तं संस्कारं स्वीकृत्यैव शुक्लादयः शब्दाः स्वार्थबोधनाय प्रवर्तेरन्, तत्रैकवचनान्तो नपुंसकलिङ्गश्च शुक्लशब्दो भिन्नलिङ्गसंख्यैराश्रयैः संबद्धः श्रूयेत।

शुक्लं पटा इति। एतद्दोषपरिहाराय भाविनि पटादिपदप्रयोगे भाविप्रत्ययविषये शुक्ला-दिगुणाश्रये द्रव्ये भाविप्रत्ययविषयत्वादेव बहिरङ्गे प्रकरणेन पूर्वमेव ज्ञाते सति तल्लिङ्गवचना-

नुरोधेन गुणवचनानां शुक्लादिशब्दानां लिङ्गवचनानि "विशेषणानां चाजातेः" (पा० १।२।५२) इति सूत्रेणानुशिष्यन्ते। वाक्यावधिके त्वन्वाख्याने पटादिनाऽऽश्रयेण नित्यसंसृष्टस्य शुक्लादिगुणस्याश्रयविशेषेण पटादिनाऽत्यन्तमविभागाद् आश्रयलिङ्गसंख्यादिभिर्गुणस्यापि सर्वतो व्यवच्छेदे सति गुणवाचकशुक्लादिशब्दानां सामान्यार्थत्वमेव न विद्यते, येनैकवचनान्तो नपुंसकलिङ्गश्च शुक्लशब्दः प्रयुज्येत। तथा च "विशेषणानां चाजातेः" इति सूत्रं न कर्तव्यम्। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये "स्वाभाविकमेतत्" इति। विशेषणानामाश्रयस्य लिङ्गसंख्यानुरोधित्वं प्रागुक्तरीत्या स्वाभाविकमिति नानुशासनार्हमिति तदर्थः।

तथा "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" (२।१।५७) "उपमानानि सामान्यवचनैः, (२।१।५५) इत्यादि सर्वं पदावधिक एवान्वाख्याने परिगृह्यते। तथाहि—पदयोः सामान्यविषयतायां नीलशब्दार्थस्य विशेषणता, उत्पलशब्दार्थस्य च विशेष्यत्वम्। अन्यथा नीलोत्पलशब्दस्याविद्यमानविभागत्वात् कुतो विशेषणविशेष्यभाव इति। पदस्यैव चान्वाख्येयत्वमभ्युपेत्य भू, भूति, भूअति, इत्येवमादयः पदरूपशब्दान्तरसमुदायप्रतिपत्तिहेतवः परिकल्पिताः प्रतिपादकाः शब्दा उपादीयन्ते शास्त्रकृद्भिस्तदनुगतैश्चास्माभिः।

शब्दार्थयोश्चाभेदसंबन्धमूलकः संबन्धो द्विविधः। कार्यकारणभावरूपो योग्यतारूपश्च। तत्राद्यस्येत्थमुक्तिसंभवः। तथाहि—अर्थाकारनिर्भासाः पदार्थप्रत्यया वाक्यार्थप्रत्ययस्यावयवा इव भवन्ति, तैरनुगतस्य वाक्यार्थप्रत्ययस्य वाक्यार्थेष्वभेदेन समारोपितरूपस्य वाक्यार्थत्वेनाध्यवसाये तस्य वाक्यार्थात्मनो वाक्यार्थप्रत्ययस्य वाक्यघटकं प्रत्येकं पदं पदार्थोपस्थितिं द्वारीकृत्य निमित्तमिति।

एवं यथा शब्दो निमित्तमर्थस्य, तथाऽर्थोऽपि निमित्तं शब्दस्य। तथाहि—शब्दार्थयोः सोऽयमित्यभेदसम्बन्धप्रसिद्धेरर्थाकारः प्रत्ययोऽन्तःकरणसन्निवेशिनो नादाभिव्यक्तस्य शब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तम्। तथा चार्थाकारबुद्धितः शब्दाकारबुद्धिरुत्पद्यत इति बुद्धिविषययोस्तादात्म्यादर्थः कारणम्, शब्दः कार्यमिति कार्यकारणभावः फलति। शब्दार्थयोर्योग्यतालक्षणः सम्बन्धस्तु प्रकाश्यप्रकाशकभावेनेन्द्रियविषयवत्। तथाहि—आनुपूर्वीविशेषविशिष्टानामव्यभिचरितसाधुभावानां स्वार्थे लोकप्रसिद्धानां गवादिशब्दानां वाचकानां गवादिशब्दानां वाच्येषु जातिगुणक्रियादिविशिष्टेष्वर्थेष्वकर्तृव्यापारसाध्यं नित्यं योग्यत्वम्। किन्तु तेष्वपि शब्देषु येषां लौकिकैरलौकिकैर्वाऽर्थैः सह सम्बन्धा न प्रसिद्धाः, तेषां शब्दानां प्रथमे स्वार्थप्रतिपादने वृद्धव्यवहाररूपसमयग्रहसापेक्षग्रहं योग्यत्वम्, न तु प्रसिद्धसम्बन्धानाम्।

ते कार्यकारणभावेन योग्यभावेन च स्थिताः शब्दाः । धर्मे प्रत्यये चाङ्गम् । तथाहि—साधोः शब्दस्य योऽर्थेन सह योग्यतालक्षणः सम्बन्धः सः "एतस्मिन्नर्थेऽयं साधुः" इति ज्ञाने सति शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वके साधुशब्दप्रयोगे सति वा जायमानायां धर्माभिव्यक्तावङ्गत्वं प्रतिपद्यते। तदर्थे तच्छब्दस्य सम्बन्धाभावे, तदर्थे तच्छब्दस्य साधुत्वज्ञाने, तदर्थे तच्छब्दस्य शास्त्रपूर्वके प्रयोगे वा धर्मानभिव्यक्तेः ।

साधुशब्दस्यार्थेन सम्बन्ध एव च तदर्थविषयकविशिष्टप्रत्ययोत्पत्तौ प्रत्यक्षज्ञानसाम्येन व्यवस्थां प्रकल्पयति । तथाहि—यथा प्रत्यक्षज्ञानं ज्ञानान्तरेणाव्यवहितं सत् स्वविषयं बोधयति, तथा साधुशब्दसम्बन्धः शब्दान्तराव्यवहितः । अपभ्रंशास्त्वनुमानसाम्येन सम्बन्धिसम्बन्धाद् अर्थविशेषविषयकप्रत्ययविशेषेष्वङ्गभावमुपगच्छन्त्यक्षिनिकोचादिवत् । यथाऽक्षिनिकोचः (नेत्रसंकोचरूपा चेष्टा) स्वकर्तुरभिप्रायावधारणरूपानुमितिव्यवधानेन तं तमर्थं बोधयति; तथा च साधुशब्दानामर्थैः सह साक्षात् संबन्धः, अपभ्रंशानान्तु परम्परासम्बन्ध इति फलितम् । एते च शब्दार्थसम्बन्धफलरूपाः प्रत्येकं द्वैविध्येनाष्टौ पदार्था अस्मिन् शास्त्रे लिङ्गैः स्वशब्दैश्चोपदर्शिताः ।

तथापोद्धारपदार्थानां लिङ्गैरुपदर्शनं यथा—"हेतुमति च" (३।१।२६) इति। अत्र हि भावयतीति पदरूपप्रकृतिप्रत्ययसमुदायार्थे संसृष्टायाः प्रकृत्यर्थमात्रायाः प्रत्ययार्थमात्राया वा शास्त्रव्यवहारार्थं समुदायार्थादपोद्धारे क्रियमाणे प्रकृत्यर्थरूपं प्रत्ययार्थरूपं वाऽपोद्धारावधिं प्रति पुरुषबुद्धिविकल्पस्य निमित्तत्वेन प्रकृत्यर्थानां प्रत्ययार्थानां च पुरुषाधीनो बुद्धिविकल्पभेदः सम्भवति । तथाहि—"हेतुमति च" (पा० ३।१।२६) इति । कथमिदं विज्ञायते, हेतुमति प्रयोजकव्यापारेऽभिधेये णिज् भवतीति । सोऽयमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकव्यापारः प्रत्ययार्थ इति प्रत्ययार्थत्वपक्षः । अथवा हेतुमति यो धातुर्वर्तत इति, तत्र वर्तमानाद् धातोर्णिज् भवतीति प्रकृत्यर्थत्वपक्षः । अत्र हि प्रयोजकव्यापाररूपोऽपोद्धारपदार्थो लिङ्गेनोपदर्शितः । तथाहि—अत्र प्रेषणादिरूपव्यापारस्य प्रकृत्यर्थत्वप्रत्ययार्थत्वयोरुभयोर्लिङ्गमस्ति । अत एव प्रेषणादिः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थो वेति संशयः । स्वशब्देनोपदर्शने तु संशयो न स्यात् ।

एवं "स्त्रियाम्" (४।१।३) इत्यत्रापि । अत्र हि किं स्त्र्यर्थाभिधाने टाबादयः, अथवा स्त्र्यर्थवृत्तेः प्रातिपदिकात् स्वार्थे ? इति । तत्राद्यः स्त्र्यर्थस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षः। चरमस्तु प्रकृत्यर्थत्वपक्षः । तथा "नञ्" (२।२।६) इति सूत्रविषयेऽप्यपोद्धारपदार्थस्य विकल्पः । तथाहि—अब्राह्मण इत्यादौ किं पूर्वपदार्थनञर्थप्रधानः समासः, अथवोत्तरपदार्थप्रधान इति । एते च विकल्पा नहि लौकिकाः, किन्तु शास्त्रव्यवहारार्थं कल्पिताः शास्त्रीया एव। लौकिकस्तु समुदायार्थः,

नहि तत्र विकल्पः सम्भवति, व्यभिचाराभावात्। प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थास्तु पुरुषबुद्धिप्रभवा इत्यनियतत्वेन विकल्पगोचराः।

एवं पुरुषविकल्पेष्वनियतेष्वपि यथा पदसाधुत्वविषया शास्त्राणां व्यवस्था न भिद्यते, तथाऽनियतः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थश्च विकल्पविषयः शास्त्रव्यवहारार्थं शास्त्रकारैः परिगृह्यत इति। तथैकत्वादयो विभक्त्यर्थाः कर्मादयः, पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः, चतुष्कः, त्रिक इति पुरुषविकल्पाधीनः। एवं प्रकारकोऽपोद्धारपदार्थविषयकः पक्षभेदो लिङ्गैरेवोपदर्शितोऽत्र व्याकरणशास्त्रे। तथाहि—केषाञ्चिद् वादिनां मते एकत्वादिसंख्याप्रत्ययेनाभिधीयते, कर्मादयः प्रातिपदिकेन। अपरेषां कर्मादयः प्रत्ययेनाभिधीयन्ते, संख्या तु प्रातिपदिकेन। अपरेषां संख्या कर्मादयश्चेत्येतदुभयं प्रातिपदिकेनाभिधीयते। एषां पक्षभेदानां पुरुषबुद्धिप्रभवत्वादेव एषु संख्यासाधनभेदानां विभक्त्यर्थत्वप्रातिपदिकार्थत्वयोः संशयः। एते च पक्षा अत्र व्याकरणे लिङ्गैरेवोपदर्शिताः न तु स्वशब्दैः। अतो लिङ्गानामनियतत्वेनापि संशय इति।

एवं तिङन्तेऽप्यपोद्धारे क्रियमाणे क्रियासाधनकालाः संख्यापुरुषोपग्रहाश्च कैश्चित् कथञ्चित् प्रत्ययार्थत्वेन धात्वर्थत्वेन च प्रविभक्ताः। तथाहि केचिद् वदन्ति—धातुः क्रियामात्रमाह, प्रत्ययः साधनानीति "लः कर्मणि च०" (३-४-६९) इत्यादिवचनात्। अत्र साधनानां प्रत्ययार्थत्वं स्वशब्दैरेवोपदर्शितमिति नात्र सन्देहः। वर्तमानादिरूपः कालस्तु न प्रत्ययार्थः, नापि प्रकृत्यर्थः; किन्तु प्रकृत्यर्थस्य धात्वर्थतत्तद्व्यापारस्योपाधिः। अवाच्यत्वे सति व्यावर्तकतया प्रतीयमान उपाधिरिति तल्लक्षणम्। यथा बहुव्रीहावस्त्यर्थ उपाधिः। एवं कालोऽप्रत्ययार्थोऽपि प्रत्ययाभिव्यङ्ग्य एव, लडादीनां तत्र शक्तिकल्पने गौरवात्, "वर्तमाने लट्" (३।२।१२३) इत्यस्य च वर्तमानकाले द्योत्ये लडित्यर्थः। काशकृत्स्नसूत्रे तु प्रकृत्यर्थप्रत्यार्थयोः स्वशब्दैरेवोपदर्शनम्। तथाहि तदीयं सूत्रम्—"धातुः साधने दिशि पुरुषे चिति च तदाख्यातम्। लिङ्गे किमिति विभक्तौ एतन्नाम" इति। अस्यार्थः—धातुः साधने कर्मादौ वर्तते। धातुपदं चाग्रे दिशि पुरुषे च संबध्यते। तथा च धातुर्दिशि वर्तत इत्यर्थः। अत्र दिक्-शब्देन क्रियाकालश्चोच्येते। तन्मते दिक्पदस्य नदीवृद्ध्यादिपदवत् क्रियाकालयोः पारिभाषिकत्वात्। किञ्च, धातुः पुरुषे प्रत्यक्त्वादिष्वर्थेषु वर्तते। तन्मते हि पुरुषपदं प्रत्यक्त्वसंबोध्यत्वतदाश्रयभेदरूपेष्वर्थेषु पारिभाषिकम्। यदाख्यातं तिङ्प्रत्ययः, तत् चिति संख्यायां वर्तते। अत्र चिदित्याख्यातपदवाच्यायाः संख्यायाः पारिभाषिकं नाम। एतावता धात्वर्थ आख्यातार्थश्चोक्तः।

अथेदानीं प्रातिपदिकार्थं वक्तुं पृच्छति—लिङ्गे किमिति विभक्ताविति । लिङ्गे स्त्रीत्वादौ, विभक्तौ कर्मादिषु कारकेषु, किं वर्तत इति प्रश्नः । अत्र विभक्तिपदस्य कर्मादिकारकेषु प्रयोगः, विभक्तिपदस्य तत्र पारिभाषिकत्वात्, विभक्तिसन्निधाने तेषां प्रतीयमानत्वेन तेषु लाक्षणिकत्वाद् वा।

समाधत्ते—एतन्नामेति । यदेतन्नामपदं व्यवहारेऽनुभूयते, एतदेव लिङ्गस्य कारकाणाञ्च वाचकमिति तदर्थभूतान्येव तानि, नामपदोत्तरविभक्तिभिः पदसाधुत्वार्थं प्रयुज्यमानाभिर्नामार्थस्यैवा-भिधानादिति । "भावकर्मभ्यामात्मनेपदम्" (का० सू०) भावकर्मवाचकाभ्यां धातुभ्यामात्मनेपदं भवतीत्यर्थः । "कर्तुः परस्मैपदम्" (का० सू०) कर्तृवाचकाद् धातोः परस्मैपदं भवतीत्यर्थः । स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्—घटादिशब्दो घटत्वादिजातिरूपं स्वार्थम्, स्वप्रवृत्तिनिमित्तं समवेतं घटादिव्यक्तिषु समवायेन वर्तमानमभिधाय क्षीणशक्तिकत्वात् तदाश्रय-बोधनेऽनाकाङ्क्षोऽपि तदाश्रयं द्रव्यमाह—स्वार्थस्य केवलस्य व्यवहारेऽनन्वयादनुपयोगाच्च । अत्र यद्यपि जात्यादिसंसृष्टं द्रव्यमेकमेव परमार्थम्, तथाप्यपोद्धारकल्पनया स्वार्थमभिधाय द्रव्यमाहेत्युच्यते । अत्रापि वाक्यत्रयेऽपोद्धारपदार्थः स्वशब्देनैवोक्तः । जात्यादीनां विभागेन बुद्धिक्रमस्यानियमेनाव्यवस्थितत्वादेव जात्यादीनां बुद्धिक्रम उपाय इति तद्विषया जात्यादयोऽ-पदार्थाः । संसृष्टार्थप्रतिपत्तिस्तूपेयभूता नियतेति तद्विषयः संसृष्टार्थः पदार्थः परमार्थश्चेति । एवमपोद्धारपदार्थः शास्त्रे शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय बहुधा प्रकल्प्य लिङ्गैश्च स्वशब्दै-श्चोपदर्शितः ।

वस्तुतस्तु शास्त्रे पदार्थो वाक्यार्थो वा स्थितलक्षण एव । एतच्च शास्त्रे स्वशब्दैरेवोप-दर्शितम् । तथाह्युक्तं भाष्यवार्त्तिके—"न वा पदस्यार्थे प्रयोगात्" इति । 'अर्थे' इत्यस्य जात्यादिसंसृष्टेऽर्थइत्यर्थः । 'यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः' इत्यपि भाष्यवार्त्तिक उक्तम् । अस्यार्थः—अत्र वाक्ये यदाधिक्यं पदार्थादाधिक्यमधिकोऽर्थः संसर्गः संसृष्टार्थो वा, स वाक्यार्थ इति । एतेन पदार्थाद् भिन्नो वाक्यार्थः, न तु पदार्थघटित इति तदपोद्धारः कल्पित एवेति वाक्यार्थः स्थितलक्षण एवेत्युक्तं भवति । सा च पदानां पदार्थानां वा वाक्याद् वा वाक्यार्थाद् वा अपोद्धारकल्पना न नियता । तद् यथा अजापय इति नामपदमपि भवति, क्रियापदमपि । तयोरर्थौ च परस्परं भिद्येते । एवं सर्वत्रापि वाक्ये पदतदर्थापोद्धारकल्पना बहुधा संभवति । अन्वाख्येयाश्च शब्दाः पदवाक्यभेदेन द्विविधाः । प्रकृतिप्रत्ययादिकं तु तत्तद्व्याकरणे दृष्टिभेदाद् भिन्नमित्यव्यवस्थितत्वान्नान्वाख्येयम् । पदं तु व्यवस्थितत्वादन्वाख्येयमिति । वाक्यावधिकेऽ-न्वाख्याने तु यद्यपि प्रायेण पदस्वरूपविभागकल्पनैव लिङ्गम्, सा च व्यवस्थिता तथापि

क्वचित् प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनाऽपि क्रियते । सा त्वाव्यवस्थिता । तद् यथा-मरुत्तादयः शब्दा वाक्यार्थविबोधकत्वाद् वाक्यरूपाः । तत्र च प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनाऽनियता क्रियते । तथाहि—मरुतोऽस्य सन्ति यज्ञे परिवेष्टार इत्यर्थे 'तपपर्वमरुद्भ्याम्' इति मरुच्छब्दात् 'तप्' प्रत्ययमेक इच्छन्ति, अपरे तु मरुद्भिर्देवैर्दत्त इति वाक्यार्थे ददातेर्निष्ठायामुपसंख्यानात् तदभावमाहुः । कार्यकारणभावरूपः संबन्धोऽप्यत्र व्याकरणे लिङ्गैरुपदर्शितः । तद् यथा भाष्ये "तेऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाद् बुद्धीर्व्याचक्षाणासतो बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्ति" इति । अस्यार्थः—तेऽपि हि बहिरत्यन्तासदर्थकाः शशश्रृङ्गादय शब्दास्तेषां शशश्रृङ्गादिपदार्थानामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाद् बुद्धीरेव बहिरर्थासत्त्वाद् व्याचक्षाणा बुद्धौ सतः, अत एव शशश्रृङ्गादिशब्दजन्यबुद्धिविषयान् प्रकाशयन्तीति ।

इदमत्राकूतम्—यद्यपि शशश्रृङ्गादीनामसत्त्वेनोत्पत्त्यादिकं नास्ति, तथाप्युत्पत्त्यादिबुद्धयस्तु सन्त्येवेति तद्बुद्धिविषयान् शशश्रृङ्गादिपदार्थानेव व्याचक्षते शशश्रृङ्गादिशब्दा इति । तथा च शशश्रृङ्गादिशब्दानां स्वार्थप्रकाशनमेव लिङ्गं शब्दार्थयोः कार्यकारणभावरूपसंबन्ध इत्यायातम् । योग्यतारूपः शब्दार्थयोः संबन्धोऽपि लिङ्गैरुपवर्णितस्तत्र तत्र । तद् यथा भाष्ये 'अभिधानं पुनः स्वाभाविकम्" इति । अविच्छिन्नेन शिष्टोपदेशपारम्पर्येण सिद्धं शब्दानां साधुत्वं तन्मूलकञ्च तेषां धर्मसाधनत्वं शब्दानामनादित्व एव घटत इति तेषामनादित्वम् । शब्दानां स्वरूपतो नित्यत्वे कृतकत्वे वा तेषामादिः प्रथमः कालो न विद्यते । शब्दानां कृतकत्वपक्षे सा चैषा नित्यता प्राणिनामिव व्यवस्था नित्यतोच्यते । यथा प्राणिनां देहस्य स्वरूपतोऽनित्यत्वेऽपि तेषां तत्तद्देहपरिग्रहस्यानादित्वाद् व्यवहारे प्रवाहरूपेणावस्थानाद् व्यवस्थानित्यता (व्यवहारे प्रवाहरूपेण विशेषतोऽवस्थानेन नित्यता) उच्यते । तथा शब्दानां कृतकत्वेऽपि व्यवहारे प्रवाहरूपेणावस्थानाद् व्यवस्था नित्यतेति । सा चैषा कूटस्थनित्यताया अन्या व्यवस्थानित्यतेति संज्ञिता व्यवहारनित्यता ।

ननु यद्यनादिशिष्टोपदेशपारम्पर्याविच्छेदेनैव शब्दानां साधुत्वं व्यवस्थितम् तदा व्याकरणस्मृतिप्रणयनं व्यर्थमिति चेन्न ; अनादिशिष्टोपदेशपारम्पर्याविच्छेदेन शब्दानां साधुत्वज्ञानस्य कथञ्चित् सम्भवेऽपि तेषां स्वरसंस्कारादिनियमज्ञानस्य व्याकरणफलस्यान्यतोऽशक्यत्वात् , 'सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः' इति श्रुत्या स्वरसंस्कारादिनियमज्ञानपूर्वकं यथास्वरं प्रयुक्तस्यैव धर्मसाधनत्वाच्च । तस्माद् व्याकरणकृतायाः शब्दानां स्वरसंस्कारादिनियमरूपव्यवस्थाया नास्तिकान् प्रत्यप्यानर्थक्याभावात् , शिष्टान् प्रति त्वनायासेनाखेदेन च साधुत्वबोधनमपि व्याकरणस्मृतेः

प्रयोजनम्; शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकं साधुशब्दप्रयोगद्वारा धर्मसिद्धिरपि तस्याः प्रयोजनमित्येवं-रीत्याऽप्यानर्थक्याभावात्। अविच्छेदेन व्याकरणस्मृत्युपनिबन्धनस्य स्थितत्वात्, अन्तर्हिताया अपि व्याकरणस्मृतेः तत्संस्कृतान्तःकरणैर्मुनिभिः पुनः स्मृत्वोपनिबन्धनादनादिर्गुरुपूर्वक्रमागता शिष्टप्रयुक्तपृषोदरादिशब्दसाधुत्वबोधनद्वारा शिष्टानुमानहेतुः शिष्टप्रयुक्तेषु शब्देषु अदृष्टस्वबोधितसाधुत्वव्यभिचारा शिष्टप्रयोगसंवादिनीयं व्याकरणस्मृतिर्बहुभिः प्रकारभेदैः शिष्टैराचार्यैर्निबध्यते। यथा—"विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्" (पा० ३।३। १६१) इत्यत्र विधौ लिङ् इत्येव लक्षणम्। निमन्त्रणामन्त्रणादिकं त्वस्यैव प्रपञ्चः, तेष्वपि प्रेरणा त्वस्यानुगतत्वादित्येकः प्रकारः। क्वचित् शब्दोपन्यासमुखेन साधुत्वस्मरणम्। यथा—"अग्नेर्ढक्" (पा० ४।२।३३) इति। क्वचित्तु सूत्ररूपं शब्दप्रमाणमुल्लङ्घ्य शिष्टव्यवहाररूपं सदाचारं निमित्तीकृत्यैव साधुत्वस्मरणम्। यथा—"इष्टमेवैतद् गोनर्दीयस्य त्वकत्पितृको मकत्पितृकः"इति। (म० भा० १।१।२६)।

व्याकरणस्मृतेः शिष्टाचार्यकर्तृके निबन्धने चत्वारो हेतवः। तेष्वेको हेतुरनादित्वम्, व्याकरणस्मृतिर्निबन्धनीया, अनादित्वादिति। अयञ्च हेतुः स्वप्रयुक्ते स्मृत्यन्तरमूलकत्वे पर्यवस्यति। उत्तरोत्तरस्मृतीनां पूर्वपूर्वस्मृतिमूलकत्वात्। तदपि च स्वप्रयुक्त उपादेयत्वे पर्यवस्यति। यदि त्वन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पनेत्युच्येत, तदा व्याकरणस्मृतेर्निबन्धनीयत्वे द्वितीयो हेतुर्गुरुपूर्व-क्रमागतत्वमिति। इदञ्चानादित्वस्यैव परिष्कृतं रूपम्। यतश्चैषा व्याकरणस्मृतिपरम्परा गुरुपूर्व-क्रमागता, अतोऽन्धपरम्परैषेति वक्तुं न शक्यत इति। व्याकरणस्मृतेर्निबन्धनीयत्वे तृतीयो हेतुः शिष्टानुमानहेतुत्वमिति। तथाहि—यदि व्याकरणस्मृतिर्न स्यात्, तदा इमे शिष्टा एतत्प्रयुक्ताश्च शब्दाः साधव इति ज्ञानमेव न स्यात्। इमे शिष्टा अशिष्टा वा, एतत्प्रयुक्ताः शब्दाः साधवोऽसाधवो वेत्यत्र विनिगमकाभावात्। सत्यां तु व्याकरणस्मृतौ तद्बोधितसाधुताकशब्दप्रयोगात् तेषु शिष्टत्वानुमानम्, शिष्टप्रयुक्तत्वाच्च तत्प्रयुक्तशब्दानां साधुत्वानुमानमिति।

व्याकरणस्मृतेर्निबन्धनीयत्वे चतुर्थो हेतुरव्यभिचारत्वरूपः। तथाहि—व्याकरणस्मृतिर्निबन्धनीया शिष्टप्रयोगाव्यभिचारिशब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारकबोधजनकत्वादिति। तथा चायं हेतुः शिष्टप्रयोगसंवादित्वे पर्यवस्यति। तस्मादेभिश्चतुर्भिर्हेतुभिर्व्याकरणस्मृतिर्निबन्धनीयैवेति। तदेवं व्याकरणबोधितसाधुताकाः शब्दा ज्ञाताः प्रयुक्ताश्च धर्मसाधनमित्येकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्त इत्याद्यागमादेव व्यवतिष्ठते। शुष्कतर्कस्तु न धर्माधर्मौ व्यवस्थापयितुं क्षमते। तथाहि—यदा आगमामूलकः पुरुषतर्को दृष्टमप्यर्थं

व्यवस्थापयितुं न क्षमते, तदा किमु वक्तव्यमदृष्टस्वरूपं व्यवस्थापयितुं क्षमत इति। सर्वेऽपि वादिनस्तर्कमालम्ब्य विचारे प्रवृत्ता दूरमपि गत्वा तर्कं परित्यज्यान्ते वस्तुस्वभावमेव समाश्रयन्ते। तथा हि युक्तिवादिनोऽपि अत्यन्तमनुबध्यमाना अन्ते वस्तुस्वभावमेव तथाभूतं ते वदन्ति। तद् यथा—त्रैगुण्यवादी त्रिगुणात्मनः प्रधानस्य कारणस्याभेदे कथं कार्यभेद इति तेषां गुणानामङ्गाङ्गिभावात् कार्यभेदमाह। गुणत्रयस्य परस्परमङ्गाङ्गिभाव एव कुत इति पुनः पृष्टः पुरुषोपभोगरूपफलनिमित्तबलादित्याह। कथं पुनरचेतनं प्रधानं पुरुषोपभोगाय प्रवर्तत इति पुनः पृष्टो न स्वभावादन्यं हेतुमाह। तदेवं दृष्टेऽपि न युक्तिः कृतास्पदा। अदृष्टस्वरूपे तु धर्मे दूरोत्सारितैव युक्तिः। तदेवमन्ते युक्तिवादिनाऽपि स्वभावस्यैव शरणीकार्यत्वेऽदृष्टार्थानां कर्मणां यागादीनां फलनियमे स्वभावसंविदागमसंबद्धा। अस्यैव कर्मण इदं फलम्, नान्यस्येति फलनियामको यः प्रतिनियतः कर्मस्वभावस्तस्य ज्ञानमागमजन्यमेव न तर्कजन्यम्।

न च दृष्टवस्तुसिद्धावपि पुरुषतर्केषु विश्वासः कार्यः, किमुतादृष्टवस्तुसिद्धौ। तथाहि—साधर्म्यवैधर्म्यमूलकाभ्यां दृष्टान्ताभ्यां हि तर्को वस्तु साधयितुं प्रक्रमते; ते च साधर्म्यवैधर्म्ये अव्यवस्थिते। सत्तया हि सर्वेषामपि साधर्म्यमेव, विशेषरूपतया च सर्वेषामपि वैधर्म्यमेवेति। अनियते च साधर्म्यवैधर्म्ये पुरस्कृत्य वस्तुसाधनेऽनिष्टमपि सिद्ध्येत्। किञ्च. तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात् तर्केण किमपि वस्तु निश्चेतुं न शक्यते, अतोऽप्यनाश्वासस्तर्केषु। तदेतदुक्तं हरिणा—

यत्नेनाऽनुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ इति।
(वा० प० १ का० ३४)

ननु सन्त्यागमा अपि विप्रलम्भभूयिष्ठाः। यथा वाममार्गाः। तेऽपि हि 'न काञ्चन परिहरेत्' इत्यादिवेदान्तदर्शनमन्यथा परिकल्प्य निरङ्कुशं कामिनीसुरासेवनादौ प्रवर्तकाः, अतः कुत आगमाद् धर्माः प्रतिपत्तव्या इति चेन्न; आगमभेदेन बहुप्रकारेषु सत्स्वपि शिष्टानां सिद्धान्तेषु सर्वशिष्टसाधारणालोकप्रसिद्धा अपि सन्त्येव पुरुषहितप्रतिपत्तिमार्गाः, यत्राविप्रतिपत्तिः सर्वेषाम्। अत एव च सर्वैरत्यागादेतत्कालं यावदविच्छेदस्तेषामागममार्गाणाम्। श्रुतेर्वाऽपौरुषेयतया श्रुतिरूपस्मृतिमूलाविच्छेदादविच्छिन्नश्रुतिस्मृत्याख्यस्तादृश आगममार्गोऽद्यापि वर्तते, तत एवागमाद् धर्मः प्रतिपत्तव्यः।

किञ्चावस्थादेशकालानां भेदाद् भावानां शक्तयो भिद्यन्ते, ताश्च न तर्केण समाधिगम्याः, किन्त्वागमेनैव। तथाहि—यथा शालूकादपि शालूकः, गोमयादपि शालूकः। तथा वह्न्यजन्योऽपि

कश्चिद् धूमः स्यात् अवस्थादेशकालकालान्तराणामन्यतमेषु सत्सु। दृश्यन्ते चावस्थान्तरेषु विनिश्चितबलसत्त्वप्रज्ञामेधादीनां पुंसां पुनरवस्थान्तरेषु पुरुषगम्येषु, अपुरुषगम्येषु वा स्वभावा व्यभिचारिणः। तद् यथा यौवने पुंसां यादृशं बलसत्त्वादिकम् न तादृश वार्धक इत्येवंजातीयक आध्यात्मिकपदार्थानामवस्थाभेदात् स्वभावभेदः। बाह्यानामपि पदार्थानां बीजौषधिप्रभृतीनामवस्थाभेदादुपलभ्यते स्वभावव्यभिचारः, तत्प्रयुक्तश्च शक्तिव्यभिचारः। तद् यथा—एकजातीयानामपि पदार्थानां सहायभेदादनेककार्यजननसामर्थ्यम्। तद् यथा—एकस्यैवाञ्जनयन्त्रस्य सहायभेदात् सेचनतिलादिपीडन-गोधूमादिपेषणक्षेत्रकर्षणाद्यनेककार्यकरणसामर्थ्यम्। यथा वा एकस्यैव मकरध्वजादिरसस्यानुपानरूपसहायभेदेन तत्तद्रोगापनयनसामर्थ्यम्। यथा वा धान्यादिबीजानामवस्थान्तरेऽङ्कुरजननसामर्थ्याभावः। तत्र प्राकृतपुरुषागम्यं मूषिकाघ्रातशालिबीजानामङ्कुरजननासामर्थ्यप्रयोजकमवस्थान्तरम्। काष्ठौषधीनाञ्च वर्षात्ययप्रयुक्तं तत्तद्रोगापनयनासामर्थ्यप्रयोजकमवस्थान्तरमपि प्राकृतपुरुषागम्यमेव। ओषधेश्च पिप्पल्याख्यस्याद्रीवस्थायां कफजननशक्तिः। शुष्कस्य च त्रिदोषशमनशक्तिरित्यवस्थाभेदः।

तथा देशभेदादपि स्वभावभेदः शक्तिभेदश्च। तद् यथा—हैमवतीनामपामतिशीतः स्पर्शः। तद्रूपाणामेव चापां बलाहकेष्वग्निकुण्डादिषु च स्थितानामत्युष्णः स्पर्शः उपलभ्यते। तदेवमवस्थादिभेदाद् वस्तूनां स्वभावभेदे शक्तिभेदे च सिद्धे सति यस्य बाह्यदृष्टेः पुरुषस्य क्वचित् पिप्पल्यादिपदार्थे आर्द्रे शुष्के वा रूपसादृश्यदर्शनेन स्वभावभेदबुद्धिः शक्तिभेदबुद्धिर्वाऽपहृता, अतस्तादृशपिप्पल्यादिपदार्थगतोऽवस्थाभेदात् स्वभावभेदः शक्तिभेदो वा यस्य परोक्षः स पुमान् दुर्ज्ञानं पिप्पल्यादिपदार्थस्य स्वभावभेदं शक्तिभेदञ्च मकरध्वजादिरसानां वाऽनुपानभेदप्रयुक्तं स्वभावभेदं शक्तिभेदं च चरकाद्यागमेनैव प्रतिपद्यते, न त्वागमचक्षुरन्तरेण तर्कशतेनापि, तर्कस्याव्यवस्थितत्वात्।

एवं कालभेदादपि वस्तूनां स्वभावभेदः शक्तिभेदश्च। तद् यथा—ग्रीष्महेमन्तादिषु कूपतटाकनद्यादिजलानामत्यन्तभिन्नाः स्पर्शादयो दृश्यन्ते। तथाहि—ग्रीष्मे कूपजलं शीतलं भवति। हेमन्ते तूष्णम्। एवमन्यत्रापि।

स्त्रीनपुंसकयोर्वा कालभेदात् स्पर्शभेदः। तदुक्तम्—

कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री चेष्टकागृहम्।
शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम्॥ इति।

तदेवं सूक्ष्ममत एवाप्रत्यक्षमनुमानमात्रेणानिश्चितञ्च वस्तूनामवस्थाभेदप्रयुक्तं स्वभावभेदं शक्तिभेदञ्चावस्थेतरनिमित्तानपेक्षमप्राकृतैः प्रत्यक्षधर्मभिरेव पुंभिर्गम्यं कोऽसंमूढस्तर्कबलेन

साधयितुं प्रयतेत । किञ्चाग्न्यादीनां काष्ठादिदाहोत्पादने दृष्टसामर्थ्यानामभ्रपटलादिषु द्रव्येषु तत्कार्यजनकं सामर्थ्यं प्रतिबध्यते । तथाचायमग्निरभ्रपटलं दहति, अग्नित्वात्, व्यतिरेके काष्ठवदिति नानुमातुं शक्यम् । तथाविशिष्टद्रव्यसंबन्धेऽपि सा शक्तिः प्रतिबध्यते । यथा दाह्ययोग्येष्वपि द्रव्येषु काष्ठपादादिषु मन्त्रौषधरसादिभिर्दाहादिकं प्रतिबध्यते । तेन न शक्यते दर्शनमात्रेण सर्वेष्वग्निषु दाहशक्तेरनुमानं कर्तुम् । एवञ्चैकस्मिन् विषये दृष्टसामर्थ्यानां द्रव्याणां पुनर्विषयान्तरेषु शक्तयो न निश्चेतुं शक्यन्त इत्यागमेनैव ता अवसेयाः, न तर्केणेति । तस्माद् दृष्टाद् हेतोरदृष्टं साध्यमनुमीयते, इत्येतदागमाविरोधात् सिद्धम् । आगमविरोधे तु न सिद्ध्यति । तस्मादागमाविरोधितर्कस्य प्रमाणत्वेऽपि तद्विरोधी तर्कोऽप्रमाणम् । अत एव श्रुत्याऽऽत्मदर्शनाय मननं विहितम् । मनुरप्याह—

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणाभिसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ इति ।

व्याभिचारादिभिर्दोषैस्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वरूपमनवस्थितत्वञ्च तर्काप्रतिष्ठानादित्यादिब्रह्मसूत्रैस्तद्भाष्यैश्च प्रसाधितम् । तदेवं प्रत्यक्षमागमस्तदविरोधी तर्कश्चेति प्रमाणत्रयं व्याकरणदर्शने स्थितम् । एवमभ्यासोऽपि चतुर्थं प्रमाणं व्याकरणदर्शने । तदुक्तं हरिणा—

परेषामसमाख्येयमभ्यासादेव जायते ।
मणिरूप्यादिविज्ञानं तद्विदां नानुमानिकम् ॥ इति ।

(वा० प० १ का० ३५)

ये खलु मणिरूपकादिरूपतर्कास्ते कार्षापणादीनां दर्शनकाले तेषां तारतम्येन समधिगमहेतून् सूक्ष्मान् अप्रसिद्धसंविज्ञापकपदान् जन्मान्तरानुवृत्तेन वार्तमानिकेन च रूपकादिदर्शनाभ्यासबलेन मनसि प्रकल्प्यापि परेभ्य आख्यातुं न शक्नुवन्ति । 'एभिरधिगमहेतुभिरिदं सुवर्णं मयेदृशं विज्ञातम्' इति । तेषां परेभ्य आख्यानाशक्तौ हेतुस्तु प्रत्याक्षानुमानागोचरत्वम् । प्रत्याक्षानुमानगोचरेष्वेव हि पदार्थेषु शक्तिग्रहसंभवादाख्यानकर्मत्वसंभवः, नान्येषु । तेषां परेभ्य आख्यानासंभवादेव च मणिरूप्यादिविज्ञानस्यानागमिकत्वमपि । एवं मणिरूप्यादिविज्ञानं प्रत्याक्षानुमानागमप्रमाणाजन्यत्वादभ्यासमात्रप्रमाणजन्यमिति सिद्धम् ।

एवं षड्ज ऋषभगान्धारधैवतादिभेदं श्रावणप्रत्यक्षप्रमाणविषयमपि गान्धर्वशास्त्राभ्याससहकृतस्वरप्रत्यक्षाभ्यासमन्तरेण प्रणिधानवन्तोऽप्यभियुक्ता न प्रतिपद्यन्त इति प्रत्यक्षानुमानागमव्यतिरिक्तमस्त्यभ्यासाख्यं तुरीयमपि प्रमाणमिति सिद्धम् ।

एवमेतत्प्रमाणचतुष्टयव्यतिरिक्तमदृष्टमपि पञ्चमं प्रमाणं वैयाकरणानामभिप्रेतम् । तदुक्तं हरिणा—

प्रत्यक्षमनुमानञ्च व्यतिक्रम्य व्यवस्थिताः ।
रक्षःपितृपिशाचानां कर्मजा एव सिद्धयः ॥ इति ।
(वा० प० १, का० ३६)

अस्यार्थः—याः खलु रक्षःपितृपिशाचानां सिद्धयो व्यवहितविप्रकृष्टातीतादिविज्ञानानि तानि प्रत्यक्षमनुमानञ्च व्यतिक्रम्य व्यवस्थितानि, तदजन्यत्वात् । इदञ्चोपलक्षणमागमाभ्यासयोरपि । अतस्तेषां ताः सिद्धयः कर्मजा एव, स्वकृतसुकृतदुष्कृतान्यतरकर्मजन्या एवेत्यदृष्टमपि पञ्चमं प्रमाणमिति सिद्धम् । अन्यान्यपि चार्थापत्त्यनुपलब्ध्यादीनि प्रमाणानि 'अप्रतिषिद्धं चानुमतं भवति' इति न्यायेन सम्मतान्येव वैयाकरणानाम् । सर्वदर्शनपारिषदत्वाच्च व्याकरणदर्शनस्येति । सन्ति चान्यान्यप्युदाहरणान्यदृष्टस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसाधकानि । तद् यथा—स्वप्ने बधिरस्य शब्दप्रतिपत्तिः, घनसन्निविष्टावयवानाञ्च सीसकनिर्मितकुड्यादीनामवयवविभागमन्तरेणान्तर्वेश्मादिषु सूक्ष्माणामर्थानां दर्शनम्, यत् सर्वेषु प्रवादेषु सिद्धम् । तत्र न प्रत्यक्षादिकं प्रागुक्तं प्रमाणचतुष्टयं प्रक्रमत इत्यदृष्टाख्यं पञ्चममपि प्रमाणं प्रतिपत्तव्यम् । अत एव योगादृष्टजन्यमलौकिकं प्रत्यक्षं स्वीकृतं तार्किकैः । अदृष्टस्य चाचिन्त्या शक्तिः —

"तौ ह यदूचतुः कर्मैव तदूचतुः" इत्यादिना बृहदारण्यकेऽन्यत्रापि च श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रतिपादितेत्यदृष्टबलेन पित्रादीनां सिद्धयः, स्वप्ने बधिराणां शब्दप्रतिपत्तिः, सीसककुड्यव्यवहितानामपि दर्शनमित्येतत् सर्वमुपपद्यते । किञ्च, सत्कार्यवादेऽसत्कार्यवादे वा तपसा निर्दग्धकिल्बिषा निरावरणख्यातयः शिष्टाः कार्योत्पत्तेः प्राग् विनाशोत्तरञ्च बहिरसतोऽप्यतीतादीन् पदार्थान् प्रतिबिम्बवत् स्वबुद्धिषु संक्रान्ताकारपरिग्रहान् वासनारूपेण स्थितानव्यभिचारेण सर्वदा प्रत्यक्षमिव पश्यन्तीति तदुपदिष्टादागमादस्माकमपि तदानीं कारणशक्तिपरिज्ञानम्, तेन तत्तत्कारणोपादानपूर्विका तत्तत्कार्येषु प्रवृत्तिश्चेति रीत्या शिष्टानां तादृशेऽलौकिके प्रत्यक्षे प्रमाणमदृष्टं सिद्धम् । येऽप्येते बौद्धादयस्तर्कबलेनैव प्रतिष्ठन्ते, तेऽपि स्वस्मिन् सिद्धान्ते कांश्चित् पदार्थान् सिद्धीरदृष्टादींश्च तर्कबहिष्कृतान् बौद्धाद्यागमादेवेच्छन्तीति सर्वैरेवागमस्य प्रमाण्यमङ्गी-

कृतमिति कर्तुः स्मरणाभावेनापौरुषेयात् पुंदोषरहितादागमात् किमिति धर्माङ्गसाधुशब्दज्ञापन-मूलकं व्याकरणस्य धर्माङ्गत्वं न सिद्ध्यति ।

तथा चागमस्य प्रागुक्तरीत्या तर्कापेक्षयाऽभ्यर्हितत्वेन प्राबल्यादपौरुषेयत्वेन भ्रम-विप्रलिप्सादिपुरुषदोषानाक्रान्तम्, अत एवानतिशङ्कनीयम्। अकृतकञ्च विधिनिषेधविधानद्वारा पुरुषाणां हितोपदेशायाम्नायरूपं शास्त्रं प्रवृत्तम्, तदेकदेशञ्च स्थालीपुलाकन्यायेन प्रमाणभूतं चतुर्दशसूत्रीरूपं को धातुः, किं प्रातिपदिकम्, कः प्रत्यय (म० भा०) इत्यादिरूपञ्च मूलत्वेना-श्रित्येदं शब्दानुशासनमाचार्यैः प्रक्रान्तम्। किञ्च, पृषोदरादिष्विवेदमाचार्यैः शब्दानुशासनं प्रक्रान्तम्। तद् यथा—पृषोदरादीनि पूर्वस्मृतिषु लक्षणमन्तरेण केवलं साधुत्वेनैव सूचितानि। तथैवात्रापि केवलं साधुत्वेनैव सूच्यन्ते, 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टानि तथैव साधूनि स्युः' इति। न त्वत्र पूर्वोत्तरपदविभागपूर्वकः समासो वर्णलोपश्च लक्षणेन बोध्यते। किञ्च, साधुशब्दप्रयोग-विषये पूर्वैः शिष्टैरप्याचरितमविच्छिन्नप्रयोगपारम्पर्यं स्वसिद्धान्तमूलकं स्वाचारं परिगृह्येदमाचार्यैः शब्दानुशासनं प्रक्रान्तम्, येषां शब्दानामविच्छिन्नां शब्दोपनिबद्धां स्मृतिमनङ्गीकृत्य तथा प्रयोगसमाचारपारम्पर्यादेव साधुत्वमवगम्यते। तद् यथा—इष्टमेवैतद् गोनर्दीयस्य त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति। किञ्च, विरोधे सति स्थितविकल्पानि, अविरोधसम्भवे उत्सर्गापवादवन्ति च प्रतिकालं दृष्टशब्दस्वरूपव्यभिचाराणि च पूर्वेषामृषीणां स्मृतिशास्त्राणि प्रमाणीकृत्येद-माचार्यैः शब्दानुशासनं प्रक्रान्तम्।

तत्र विरोधे सति स्थितविकल्पानि यथा—शाकल्योऽशि परे पदान्तयोर्यवयोरवर्णपूर्वयो-र्लोपमिच्छति, अन्ये तु नेति विकल्पः। एवमन्येऽप्याचार्यभेदेन विधिविकल्पा निषेधविकल्पा-श्चोदाहर्तव्याः। उत्सर्गापवादवन्ति च यथा—"इको यणचि", "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यादीनि सामान्यविशेषभावापन्नोद्देश्यनिमित्तकानि वचनानि। प्रतिकालं दृष्टशब्दस्वरूपव्यभिचाराणि यथा—यदा मेधाविनो मनुष्यास्तदा महता प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रपञ्चेन शब्दास्तदानीन्तन-व्याकरणस्मृतिषूपनिबध्यन्ते, यदा तु न तादृशास्तदा संक्षिप्तेनेति प्रकृतिप्रत्ययसन्निवेश-व्यभिचाराद् दृष्टशब्दस्वरूपव्यभिचाराणि।

अथवा केचिच्छब्दाः कदाचिदभ्युदयाङ्गमिति ते कालभेदेन तैस्तैः स्मर्तृभिरन्यथोप-निबद्धाः। तद् यथा—पूर्वं आचार्या न्यङ्कोरणि, अकृतैजागमस्याभ्युदयाङ्गतां स्मरन्ति। तदाहुः—न्यङ्कोः प्रतिषेधान्न्याङ्कवमिति। तत् संप्रत्यन्यथा, यतो नोपसंख्यातः प्रतिषेधः। तथा च सम्प्रति

नैयङ्कवमित्येवाभ्युदयायेति। तत्रारभ्यमाणे शब्दानुशासने शब्दार्थतत्सम्बन्धतत्फलान्युपदिष्टानि, तेषु त्रयाणां शब्दमूलत्वात् प्रथमतः शब्दस्य स्वरूपमेव विशदीक्रियते।

शब्दो नाम ज्ञानात्मा गौरिति ज्ञानमित्यादिरूपेण ज्ञानादभेदेन व्यपदिश्यमानो ज्योतिः-शब्देनापि श्रुत्यादिषु निर्दिश्यमानः स्वच्छः प्रकाशरूपो विभुत्वाच्छरीराद् बहिरन्तश्च वर्तमानो भावः। तदुक्तं वाक्यपदीये—

सैषा संसारिणां संज्ञा बहिरन्तश्च वर्तते।
तन्मात्रामनतिक्रान्तं चैतन्यं सर्वजन्तुषु॥ इति।

(वा० प० १, का० १२६)

तथा च वक्तुः प्रयत्नविशेषेण समुपजातकण्ठताल्वाद्यभिघातानुकूलव्यापारविशेषरूपयोच्चारणक्रियया संजातेन ध्वनिविशेषेण वायुमारुह्य बहिर्गच्छता बहिरभिव्यक्तं स्फोटाख्ये शब्दे बाह्योऽर्थः सन्निहितो दर्पणादिष्विव प्रतिबिम्बवत् प्रतिसंक्रान्ताकारो भवति। स चार्थप्रतिबिम्बः शब्दे स्थिरो भवति, शब्दरूपस्योपाधेस्तद्ग्रहणस्वभावत्वात्। अत एव यत्रार्थोऽसन्निहितो भवति, तत्रापि शब्दोच्चारणेऽर्थस्तद्रूपतामापद्यमान इव लक्ष्यते। अत एव चार्थसन्निधाने शब्दार्थयोः सोऽयमिति तादात्म्यव्यपदेशः। स च प्रतिबिम्बकल्पोऽर्थो न वस्तुभूत इति तद्भावमिवापद्यत इति व्युत्पत्त्यवसरे इवशब्दोपादानम्।

तथा चेदमवधेयम्—ध्वनिशब्देषूच्चरत्सु द्वौ शब्दौ प्रतीयेते, यतस्तत्र शब्दस्वरूपस्य श्रावणप्रत्यक्षरूपेण कार्येण तदभिव्यञ्जकं ध्वनिविशेषरूपं कारणमनुमीयते। यत् तदानीं स्फोटाविभागेन श्रावणप्रत्यक्षगोचरीक्रियमाणं पृथङ् न प्रतीयते। तदुक्तं हरिणा—

स्फोटरूपाविभागेन ध्वनेर्ग्रहणमिष्यते॥ इति।

(वा० प० १, का० ८१)

किञ्च, तत्रार्थप्रत्ययरूपेण कार्येण तत्कारणशब्दोऽनुमीयते, स्वरूपेण प्रत्यक्षोऽपीति रीत्या स्फोटात्मशब्दाभिव्यञ्जको ध्वनिविशेष एकः शब्दः, अर्थप्रत्यायकश्च स्फोटपदाभिधेयोऽपर इति द्वौ शब्दौ। तयोश्च स्वरूपभेदो वस्तुभूत इति केचिदाहुः। केचित्तु वस्तुगत्या तयोरभेदेऽपि प्रयोक्तृश्रोतृबुद्धिरूपोपाधिभेदात् तयोरौपाधिको भेद इत्याहुः। तथाहि—यद्यपि प्रयोक्तृबुद्धिस्थः शब्दः, तथापि स्वव्यञ्जकैर्वर्णैरुच्चारितैरभिव्यक्तो निमित्तं श्रोतृबुद्धिस्थस्य प्रत्यायकस्याभिव्यक्तौ, निमित्तप्रत्यायकयोः स्वस्वोपाधिबुद्धिभेदेन भेदेऽपि वस्तुतोऽभेदात्। शब्दस्य बुद्धिस्थत्वञ्चोक्तं हरिणा—

तद्वच्छब्दोऽपि बुद्धिस्थः श्रुतीनां कारणं पृथक् ॥ इति ।

(वा० प० १, का० ४६)

तत्र शब्दस्य प्रत्यायकत्वं व्यञ्जकतया, तत्र वर्णानां संसर्गेण तद्गतप्रत्यायकत्वशक्तेरपि तत्र संसर्गात् । अर्थस्य च तत्र प्रतिसंक्रान्ताकारतया तद्गतप्रत्याय्यत्वशक्तेरपि तत्र संसर्गात् । यदि तु शब्दे प्रागुपवर्णितस्वरूपे स्वच्छेऽर्थस्य सन्निहितस्य तद्वाच्यस्यावाच्यस्य वा स्वरूपं न प्रतिसंक्रान्तं भवति, तदा कथं साम्प्रतं टेलीवीजनयन्त्रादौ शब्दे प्रवाहिते वक्तुः स्वरूपमन्यत्रोपलभ्यते, कथं च सर्वे सर्वपदादेशा इत्यस्माकं पुराणः सिद्धान्त उपपद्येतेति । कथं शब्दस्य बुद्धिस्थत्वं कथं वा निमित्तप्रत्यायकयोस्तयोः कार्यकारणभाव इत्याशङ्क्य समाहितं हरिणा—

वितर्कितः पुरा बुद्ध्या क्वचिदर्थे निवेशितः ।
करणेभ्यो विवृत्तेन ध्वनिना सोऽनुगृह्यते ॥ इति ।

(वा० प० १, का० ४७)

अस्यार्थः—पुरा उच्चारणात् प्राग् बुद्ध्या वितर्कितो विशिष्टेन विलक्षणेन अन्यशब्दव्यावृत्तेन रूपेण निरूपितः क्वचिदर्थे निवेशितः—सोऽयमिति व्यपदेशार्हरूपेण तादात्म्येन समारोपितः करणेभ्यो विवृत्तेन स्थानकरणजन्येन ध्वनिना शब्दोऽनुगृह्यतेऽभिव्यज्यते, इति ।

अयं भावः—इह शब्दार्थयो संबन्धव्युत्पादने क्रियमाणे यच्छब्दरूपमर्थे सोऽयमित्यभेदेन समारोपयितुमिष्यते, यस्मिंश्च शब्दरूपेऽर्थरूपं स्वरूपसमारोपणाख्येन व्यापारेण प्रतिसंक्रान्ताकारतया दर्पणे मुखप्रतिबिम्बवदनुप्रवेशं लभते, तच्छब्दरूपमुच्चारणात् प्रागन्यशब्दव्यावृत्तेन रूपेण यथाऽभिप्रायं बुद्ध्या सोऽयमित्यर्थतादात्म्येन निरूपणेनाभिधेयात्मनि कृतसंबन्धं क्रियमाणं शब्दरूपमपहायार्थरूपापत्त्येवार्थरूपोपग्राहिस्वरूपं बुद्धौ निवेशयति । एवमसौ शब्दो वितर्कितो बुद्ध्येत्युच्यते ;

"करणेभ्यो विवृत्तेन ध्वनिना सोऽनुगृह्यते" इत्यस्य त्वयं भावः—सन्ति परमाणुकल्पा ध्वनिभागाः, यैरिदं व्याप्तं समस्तं नभस्तलम्, तैश्च सूक्ष्मैर्ध्वनिभिः करणव्यापारेण प्रचीयमानैः, परमाणुभिरिव स्थूलं भौतिकम्, स्थूलो ध्वनिर्जन्यतेऽभ्रैरिव सूक्ष्मैरुपचीयमानैः स्थूलोऽभ्रसङ्घातः । तदुक्तं हरिणा—

स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।
अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥ इति ।

(वा० प० १, का० १११)

तच्च नादात्मकं प्राप्तविवर्तं स्थूलं ध्वनिं विक्रियाधर्माणं स्वव्यञ्जकमुपाधिमनुविक्रियते, अविक्रियाधर्मकमपि शब्दतत्त्वम्। अत्यन्तमविवर्तमानमपि विवर्तमानमिवात्यन्तमनुपजायमानमप्युपजायमानमिव गृह्यत इति यावत्। एवं शब्दस्योच्चारणात् प्राग् बुद्ध्या निरूप्यमाणत्वाद् बुद्ध्यवच्छिन्नत्वाद् बुद्धिस्थत्वम्, न तु वस्तुतो बहिरन्तरवस्थितस्य व्यापकस्य शब्दतत्त्वस्य बुद्धिस्थत्वं संभवति। आकाशस्येव घटस्थत्वम्, व्यवहारस्तु तद्वत् संभवत्येव। किञ्चाद्वयस्यापि व्यञ्जकध्वनिधर्मोपगृहीतस्य बुद्धिरूपोपाधिभेदेन निमित्तप्रत्यायकरूपाभ्यां कार्यकारणभावोऽपि कथञ्चिदुपपद्यते।

किञ्च, यद्यपि स्फोटोऽक्रमोऽनवयवत्वान्नित्यत्वाच्च, तथापि तदभिव्यञ्जकध्वनिधर्मः क्रमस्तत्रावभासते। तथाहि—क्रमवता स्थानकरणव्यापारेण परमाणुकल्पानां ध्वनीनां प्रचये जायमाने तैः प्रचितैर्ध्वनिभिः कादिवर्णरूपैः पदरूपस्य महतो ध्वनेरवयवैरुपजन्यमानप्रचय एको नादः स्थूलो ध्वनिः पदरूपो जायते। तस्य पदरूपस्य ध्वनेर्भागाः कादिवर्णरूपा ध्वनयः। न च कादयो वर्णा न ध्वनिरूपा इति वाच्यम्; कत्वादीनां ध्वनिधर्मत्वस्याध्यासभामत्यां स्पष्टमुक्तत्वात्। एवं पदध्वनिभिरपि वाक्यध्वनिरुपजन्यते।

अयं तु विशेषः—पदध्वनिना व्यज्यमानः स्फोटः पदमिति व्यपदिश्यते, वाक्यध्वनिना व्यज्यमानस्तु वाक्यमिति, न तु वस्तुतः स्फोटे पदत्वं वाक्यत्वं वाऽस्ति। पदध्वनेरवयवभूताश्च वर्णध्वनयः पदस्फोटस्याभागस्यापि भागभूता इव लक्ष्यन्ते। तदिदमुक्तं हरिणा—

अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव लक्ष्यते। इति। (वा० प० १, का० ४८)

तथा च योऽयमुत्पद्यते पदरूपस्य ध्वनेः कादिवर्णरूपो भागः स कटाहादिपदरूपस्य स्फोटस्य भागमिवाभिव्यक्तमभ्यनुजानाति। तदन्यभागानाञ्च टादीनामभिव्यक्तिं प्रतिबध्नातीवेत्यतः पदस्फोटः क्रमवानवभासतेऽभिव्यज्यते च क्रमेण। एवं वाक्यस्फोटेऽपि वर्णक्रमावभासः पदक्रमावभासश्चावधेयः। तदेवं वस्तुगत्यैकोऽपि स्फोटः स्वाभिव्यक्तिकाले परस्परव्यावृत्तैर्वर्णरूपैः पदध्वनेरवयवैः स्वावयवैरिव गृह्यमाणैरवयवभेदकृतावच्छेदवानिव प्रत्यवभासते।

वस्तुतस्तु तस्य स्फोटस्य क्रमयौगपद्ये नित्यत्वैकत्वाभ्यां विरोधान्न विद्येते। नहि नित्यस्यैकस्य स्फोटस्य क्रमयौगपद्ये संभवतः। यौगपद्यस्य क्रमाभावरूपतया क्रमाभावे तस्याप्यभावात्, अभावस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात्। एवञ्चासौ स्फोटः स्वधर्ममेकत्वमनतिक्रामन् स्वव्यञ्जकस्य स्वसंसर्गिणो नादस्य पदरूपस्य वाक्यरूपस्य वा क्रमभेदप्रयुक्तं भेदरूपमुपसंगृह्णाति।

स्वसंसर्गिनादधर्म एवायं क्रमभेद इत्थम्भूतः स्फोटेऽवभासते, न तु स्वधर्मः। येन कारणेनात्यन्तमभिन्नात्माऽपि स्फोटो भिन्नरूपावयवोऽवयवी नानादेशस्थिताधारो वैचित्र्येणोपलभ्यते। यथा नीलादिगुणयुक्तेषु विभिन्नरूपवस्तु तन्तुषु समवेतोऽवयवी पटोऽविचित्रोऽपि विचित्रतन्तुसमवायाद् विचित्र इव प्रतीयते, न तु तत्र पटे नीलादिरूपाण्युत्पद्यन्ते, विरोधात्। येषां तु मते चित्ररूपम्, तत्र नीलादिविलक्षणं समुत्पद्यते; तेषामपि मते तद्गुणान्तरं विचित्रम्, न तु तदाश्रयीभूतं द्रव्यमिति विचित्रगुणसंबन्धादेवाविचित्रमपि द्रव्यं विचित्रं प्रतीयत इति दृष्टान्तः संभवति। अथवा यथा प्रतिबिम्बं स्वयमक्रियमपि जलादिरूपोपाधिसंसर्गात् क्रियावदिव, तथाऽक्रमोऽपि स्फोटो ध्वनिरूपस्वव्यञ्जकोपाधिसंबन्धात् क्रमवानिति।

किञ्च, ज्ञानवच्छब्दोऽपि स्वप्रकाशत्वादर्थस्य स्वरूपस्य च प्रकाशकः। तथाहि—यथा 'घटमहं जानामि' इति ज्ञानान्तरेण घटज्ञाने परिच्छिद्यमाने स्पष्टपरिच्छेद्यता ज्ञानस्य, तथा रूपादिविषयपरिच्छेदिन्यपि ज्ञाने ज्ञानस्य परिच्छेद्यतेति। यदि त्वेवं न स्यात्, तर्हि यद्रूपादिविषयकं ज्ञानमतीतं ज्ञानन्तरेणानुपलब्धञ्च तस्य स्मृतिर्न स्यात्, स्वेनान्येन चाननुभूतत्वात्। अनुभूतविषया हि स्मृतिर्भवति। दृष्टा च तत्रापि स्मृतिः—घटमहमद्राक्षमिति। तस्मात् स्मर्यमाणत्वादनुभूयते रूपादिविषयपरिच्छेदिन्यपि ज्ञाने स्वस्वरूपमिति निश्चीयते। तथा ज्ञानवदेव शब्दोऽप्यर्थं विनाऽनिर्देश्यस्वरूपः, शब्दार्थयोः सोऽयमितीतरेतराध्यासस्यानादित्वात्। अत एवास्यार्थस्य वाचकः कः शब्द इति प्रश्ने गौरित्यर्थतादात्म्येनैव प्रतिनिर्देशः क्रियते। एवञ्च शब्दोऽप्यर्थस्य प्रकाशकतया प्रकाश्येऽर्थे शेषभावमापद्यमानोऽभिधेयपरतन्त्रस्तद्रूपोपग्राही प्रधानभूतमिव अर्थवत् प्राप्तप्राधान्यं स्वस्वरूपं प्रत्यवभासयति। तच्च शब्दात् प्रतीयमानं शब्दस्य स्वरूपं यद्यपि लोके व्याकरणे च सर्वत्रैव शब्दादुपस्थितं भवति, तथापि लोके तस्य कर्त्रादिकारकरूपेण भुज्यादिक्रियासंबन्धविरोधाद् भुज्यादिक्रियान्वयित्वेन तत्र तन्नाश्रीयते, किन्तु वाच्यत्वसंबन्धेनार्थे विशेषणं भवति, विशेष्ये विशेषणम्। तत्रापि च विशेषणमिति रीत्या, न तु विशिष्टस्यापि भुज्यादिक्रियाविशेषणत्वम्, असंभवात्।

व्याकरणे तु—अग्नेर्ढगित्यादावङ्गारादिरूपस्यार्थस्य ढगादिकार्यविरोधित्वादग्न्यादिशब्दादभिधेयरूपेणोपस्थितस्य शब्दस्वरूपस्य कार्यैर्ढगादिभिरविरुद्धो योग इति शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वमर्थस्य च वाचकतासंबन्धेन तत्र विशेषणत्वमिति। यत्पूर्वमुक्तम्—क्रमवान् ध्वनिः स्फोटाभिव्यक्तौ निमित्तम्, अक्रमः शब्दः स्फोटात्मकः श्रोतृबुद्धिस्थः प्रतिपादक इति। एतद्वैपरीत्येन केचिदाहुः—अक्रमः शब्दो वक्तृबुद्धिस्थो निमित्तम्, क्रमवान्

श्रोतृबुद्धिस्थः प्रतिपादक इति। तत्र दृष्टान्तो मयूराण्डरसः। तथाहि—यथा मयूरादीनां दम्पतीनामङ्गसंभवो रसोऽण्डेषूत्पत्स्यमानाङ्गप्रत्यङ्गचन्द्रकादीनां रूपोपग्रहपूर्वकं तदुत्पादने विभिन्नविचित्रशक्तिमत्तामपरित्यजन् प्रलीयते, तथा प्रागुत्पन्नः शब्दोऽप्युत्पत्स्यमानशब्दरूपोपग्रहपूर्वकमेव श्रोतुर्बुद्धौ प्रलीयते। स त्वेवं श्रोतृबुद्धौ प्रविलीनः प्रत्यस्तमितसर्वविभागः शब्दो यदाऽन्तःकरणे संस्काररूपेण स्थिता शब्दाकारा बुद्धिवृत्तिर्विवक्षया प्रतिबोध्यते, तदा पदवाक्यरूपध्वनिधर्मान् स्वस्मिन् विवर्तरूपानुपगृह्य प्रत्येकं वर्णरूपावयवोद्ग्राहेण क्रमाख्यां शक्तिं परिगृह्णाति। यतस्तेऽवयवाः क्रमेणावभासमुपगच्छन्ति। तेषामवयवानां यः क्रमेणोदयप्रत्यस्तमयप्रत्यवभासः सैवास्य शब्दस्योत्पत्तिविनाशशब्दाभिधेया क्रिया, न त्वस्य घटादिवदुत्पत्तिविनाशावतारोपिताविति। तदेव प्रथमत उत्पन्नः क्रमवान्, ततः श्रोतृबुद्धौ प्रविलीनोऽक्रमः, पुनश्च विवक्षयाऽभिव्यक्तः क्रमवानिति दशात्रयं शब्दस्य। तत्र दृष्टान्तान्तरं दत्तं वाक्यपदीये मूर्तित्रितयरूपम्। तथाहि-चित्रकारश्चित्रं निर्मिमाणः पुरुषादिमूर्तिं बहिष्ठां पूर्वमवयवक्रमेणोपलभ्य पश्चादेकया धिया संकलनयाऽन्तःपरिच्छिद्यानन्तरमवयवक्रमेण पटकुड्यादिषु चित्रं निर्मातीति रीत्या पुरुषादिमूर्तेस्त्रिरूपता—क्रमेणोपलब्धिः, अक्रमेणोपलब्धिः, पुनः क्रमेणोपलब्धिरिति बुद्धेः क्रमत्रयमाश्रित्य। तथा व्यावहारिकोऽपि स्वाभिव्यञ्जकवर्णक्रमेण ग्राह्यः शब्दो बाह्यः, पश्चाद् बुद्धौ प्रतिसंहृतक्रम एकबुद्धिनिबन्धनो भूत्वा पुनरपि विवक्षासमुपजात प्रयत्नप्रयुक्तानां करणानां स्थानकरणाभिघातरूपया वृत्त्या समुत्थितस्य ध्वनिधर्मस्य क्रमस्य प्रतिपत्त्या पुनरपि व्यवहारमवतरति। पूर्वं शब्दस्य स्वरूपग्राहकत्वमपीत्युक्तम्। तत्रेयमाशङ्का—यदि शब्दस्य स्वरूपग्राहकत्वमपि, तदा लोकेऽर्थवत् शब्दतः प्रतीयमानं शब्दस्वरूपमपि कथं न संभवत्क्रियाङ्गत्वं लभते? यत्र तु न संभवस्तत्र मा लभतां नाम। तद् यथा—

जपोपवासनियमैस्तपसाऽनाशकेन च।
भवपारं परं गन्तुं रामः सद्भिरुपास्यताम्॥ इति।

अस्त्यत्र संभवो रामशब्दस्यापि ध्यानरूपोपासनकर्मतायाः। जपोपवासादिकं तु चित्तशुद्धिद्वारा ध्यान उपकारकम् न तु साक्षादिति न शब्दे जपादिजन्यप्रीत्यभाववति तदसभव इति चेन्न; लोकेऽर्थस्यैव प्रायेण प्राधान्यम्, तस्यैव प्रायेण विधेयक्रियाऽन्वयसंभवात्। शब्दस्य त्वर्थं उपलक्षणत्वं प्रायेण दृश्यत इति परार्थत्वाल्लोको न तस्य क्रियाङ्गतां प्रतिपद्यते; यत्रास्ति तत्संभवस्तत्रापि। यत्र तु गौरयमित्यादौ शब्दार्थयोस्तादात्म्यव्यपदेशो व्याकरणे च नार्थस्य कथमपि विधेयान्वयसंभवः, तत्र शब्दस्यैव शब्दादुपस्थितस्य विधेयान्वयः, न त्वर्थस्य। तस्य तु

शब्दविशेषणत्वमेव । यद्यपि घटादीनां विषयाणां ग्राह्यत्वशक्तिरेव, न तु ग्राहकत्वशक्तिः । यतो घटादयो ग्राह्यत्वेनैव व्यवस्थिताः । अत एव ते स्वग्रहणकाले स्वोपलब्धाविन्द्रियस्य सहकारिणं यं कञ्चिदपि स्वल्पमप्यनुग्रहलेशं तस्य कुर्वन्ति । यथाऽञ्जनं चक्षुषः । न वा स्वस्मिन्ननुग्रहमात्रां कुर्वन्ति । यथोदकसेकेन पृथिव्याः संस्काररूपोऽनुग्रहः सौरभतद्गन्धप्रतिफलकः । तत्र स्वात्मनि वृत्तिविरोधाद् विषयानुग्रहो न, नापीन्द्रिये विषयकृतोऽनुग्रहः, विषयकाले तदभाव, काले चेन्द्रिये विषयकृतविशेषादर्शनात् । अत एव प्रत्यक्षं प्रति विषयः कारणमिति कार्यकारणभावोऽपि निरस्तः । न चैवं विषयासत्त्वेऽपि प्रत्यक्षापत्तिः, विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि हेतुत्वाभ्युपगमात् । दृश्यते चेन्द्रिये विषयसन्निकर्षासन्निकर्षकाले विशेषस्तत्कृतः ।

न च विषयस्यापि ग्राह्यस्य ग्रहणक्रियाकर्मणः कारकत्वेन ग्राहकत्वमपि संभवतीति वाच्यम् । ग्रहणकर्मणोऽपि विषयस्य ग्राह्यतयैव कर्मकारकत्यम्, न तु ग्राहकत्वेन, लोकप्रतीत्यभावात् । नहि लोकः क्रियायाः कर्मत्वकृतमुत्पत्तिरूपमुपकारं प्रतिपद्यत इति । तथा च सर्वत्रैव कर्मणः क्रियाफलत्वेन प्रयोजकत्वरूपं कारकत्वम्, न तु क्रियाजनकत्वरूपमसंभवात् । नापि सत्कार्यवादं बौद्धार्थवादं वाऽऽदाय जनकत्वसंभवः, अन्वयव्यतिरेकाग्रहणादिति । तदेवं घटादिषु विषयेषु ग्राह्यत्वशक्तिरेव, न तु ग्राहकत्वशक्तिः । तथा ग्राहकत्वेनैव व्यवस्थितानि सर्वेन्द्रियाणि ग्राह्यत्वमप्रतिपद्यमानान्येव ग्राह्यस्य विषयस्य ग्रहणनिमित्तत्वाय कल्पन्त इति ग्राहकाण्येव । तथापि तेजोरूपं वस्तु ग्राह्यत्वेन ग्राहकत्वेनोभयथा व्यवस्थितमिति तमसो नीलरूपविरोधिना भास्वरशुक्लरूपेण रूपभेदेन युक्तं तमसो द्रव्यान्तरेभ्यश्च व्यावृत्तत्वेनावधार्यमाणस्वरूपं ग्राह्यमपि चक्षुषोऽनुग्राहकत्वेन रूपाद्युपलब्धौ कारणभावं प्रतिपद्यत इति ग्राहकमपीति ग्राह्यग्राहकत्वरूपे द्वे शक्ती तेजसः । तथा शब्दोऽपि भावान्तरविरोधिना शब्दान्तरविरोधिना चानुपूर्वीविशेषरूपेण स्वरूपभेदेन भावान्तरेभ्यः शब्दान्तरेभ्यश्च व्यावृत्तत्वेनावध्रियमाणस्वरूपभेदः । वस्तुतः सामान्यरूपोऽपि कत्व-गत्वादिवर्णानुपूर्व्यादिरूपध्वनिधर्मपरिग्रहेण परिगृहीतविशेषशब्दस्वरूपो ग्राह्योऽपि प्रत्याय्यमर्थं प्रकाशयतीति ग्राहकोऽपि भवतीति रीत्या शब्दस्यापि द्वे शक्ती—ग्राह्यत्वग्राहकत्वरूपे, तेजोवत् । अत एव स्वयमगृह्यमाणैः शब्दैः स्वार्थो न प्रकाश्यते, यतस्ते शब्दा अगृहीताः सन्निधानमात्रेणैव लोकेऽर्थस्य प्रकाशका न दृष्टा इत्यर्थप्रकाशनात् प्राग् गृहीता एव स्वार्थस्य प्रकाशका इति सिद्धम् । एतच्च शब्दतः शब्दस्वरूपग्रहणं न श्रावणप्रत्यक्षरूपम्, क्रमेणोपजातानां वर्णानामेव श्रावणप्रत्यक्षगोचरत्वात् । सर्ववर्णानुसंहाररूपमर्थशेषिभावापन्नशब्दस्वरूपग्रहणं तु वर्णरूपनादाभिव्यक्तेन शब्देनैव, न तु श्रोत्रेण, सर्ववर्णानां तदानीमभावात् ; प्रत्यक्षस्य च वर्तमानवस्तुविषयकत्वात् ।

नैयायिकास्तु पदप्रत्यक्षं चरमवर्णांशे लौकिकम्, अन्यसर्ववर्णांशे तु पूर्वानुभवजनितसंस्कारजस्मृतिसहकृतेन श्रोत्रेणालौकिकम्–इदं रजतमिति भ्रमस्थल इव ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यमभ्युपगच्छन्ति । तत्त्वद्वैतिमतानुसारिभिर्वैयाकरणैर्ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः प्रत्याख्यानात् प्रत्युक्तं वेदितव्यमिति । गृहीतानामेव शब्दानामर्थप्रकाशकत्वादेव क्वचिच्छब्दस्वरूपापरिज्ञानेऽर्थापरिज्ञानात् किमाहेति पृच्छ्यते । इन्द्रियाणां तु चक्षुरादीनां शब्दवैपरीत्येन सत्तामात्रेणैवार्थप्रकाशनादर्थे प्रकाशनीये तेषां स्वरूपं प्राङ् न गृह्यते । यद्यप्येकस्यैव शब्दस्य ग्राह्यत्वग्राहकत्वरूपं शक्तिद्वयमविभागेन तत्र वर्तते, तथापि बुद्ध्या शब्दस्वरूपात् पृथक् कृतौ सन्तौ, भिन्नतया विज्ञातौ सन्तौ तौ शक्तिरूपौ धर्मावेकस्यैव शब्दस्य संम्बन्धिषु भेदनिमित्तककार्येषु संज्ञासंज्ञिसंबन्धादिव्यवहारेष्वविरोधेन हेतुत्वं गच्छतः । तद् यथा—अग्नेर्ढगिति सूत्रघटकोऽग्निशब्द उच्चारितः संज्ञा, प्रयोगस्थश्च स एव संज्ञीति हि स्थितिः । तत्र चैकस्यैवाग्निशब्दस्य ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वञ्चेति बुद्धिप्रकल्पितशक्तिभेदप्रयुक्तशब्दस्वरूपभेदमाश्रित्यावकल्पते । तथाहि—लोक एक एवार्थो व्यपदेशिवद्भावस्य विषयः । यथा सुवर्णस्याङ्गुलीयकमिति शब्दस्य योऽर्थः स व्यपदेशिवद्भावस्य विषयः ।

वस्तुत एकस्यैव सुवर्णस्य पदद्वयेन निमित्तभेदाद् भेदप्रतीतेः । सुवर्णशब्दस्य हि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तम्, अङ्गुलीयकशब्दस्य तु सन्निवेशविशेषो निमित्तमिति । तथा शब्देष्वपि बुद्ध्या ग्राह्यग्राहकत्वशक्त्यपोद्धारे कृते शक्तिभेदाच्च तदाश्रयशब्दस्वरूपभेदे बुद्ध्या प्रकल्पिते सति यथा लोके मुख्यार्थविषये संज्ञासंज्ञिसंबन्धो व्यपदिश्यते गोपिण्डस्य गौरिति संज्ञेति, तथैव शास्त्रे शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञीति संज्ञासंज्ञिव्यपदेशरूपमेकस्मिन्नपि भेदकार्यं स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति शास्त्रेण विधीयते, तत्प्रयुक्तञ्च अग्नेर्ढगित्यादौ ढगादिकार्यं स्वरूपस्यैवेति ।

वस्तुतस्तु स्वं रूपमिति शास्त्रेण लोकसिद्धं शब्दस्वरूपे स्वग्राह्यत्वमनूद्यत इति यत्र क्वचित् "जनपदे लुप्" "तस्यापत्यम्" इत्यादौ शब्दस्यार्थं प्रति शेषत्वेन बोधने तात्पर्यम्, तत्रार्थस्यैव शब्दं प्रति शेषित्वेन प्रतीतिरितीदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

इदं त्ववधेयम्—इदं सूत्रं विधानं वाऽनुवादो वा भवतु, संज्ञासंज्ञिसंबन्धादिप्रयुक्तानि भेदकार्याणि तु अग्नेर्ढगित्यादिशास्त्रविहितानि स्वग्राह्यस्य शब्दस्वरूपस्यैव भवन्तीत्यत्र न काचिद् विप्रतिपत्तिः । प्रायेण च शास्त्रे शब्दस्वरूपस्यैवार्थशेषितया ग्राह्यत्वम्, कार्यसंबन्धश्चेति तु तथ्यमेवेति । किञ्चैकस्मिन् शब्दस्वरूपे संज्ञासंज्ञिसंबन्धो व्याकरणशास्त्रीयसंज्ञारूपशब्दातिरिक्तविषयकः, सूत्रेऽशब्दसंज्ञेति प्रतिषेधात् । अत एव स्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तका

अपि वृद्ध्यादयः संज्ञाशब्दा आदैच्पदप्रत्यायितैराकारादिभिः संज्ञिभिः शब्दैः सह संबन्धं यान्ति, न तु स्वरूपेण साकम्। तथैवाग्नेर्ढगित्यादौ सूत्र उच्चार्यमाणोऽग्निशब्दः स्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकोऽग्निशब्दाभिधेयेन संज्ञिनाऽग्निशब्देन प्रयोगस्थेन संबन्धमनुभवति। अत एव प्रयोगस्थ एव ढगादिकार्यं लभत इति।

इदन्त्ववधेयम्—यथा शब्दाः स्वस्माद् विरूपाणामर्थानां संज्ञाः, तथा सर्वेषां शब्दानां सर्वशब्दसंज्ञात्वे प्राप्ते शब्दानां यदात्मीयं रूपं तदेव संज्ञा स्वस्य रूपस्येति स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति संज्ञाशास्त्रेण नियम्यते। इदञ्च संग्राहकं वाक्यम्। ततश्च प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवेनेदं संज्ञासंज्ञिवाक्यं कल्प्यते। अग्निशब्दोऽग्निशब्दस्य, उदश्विच्छब्दः उदश्विच्छब्दस्य संज्ञेत्यादि। अस्मिंश्च वाक्ये द्वावग्निशब्दौ संज्ञासंज्ञिनौ भेदेनोपादीयेते। तत्र द्वौ शब्दौ श्रूयमाणौ प्रतिपादकौ। प्रथमान्तोऽग्निशब्दः संज्ञारूपस्याग्नेर्ढगिति सूत्रघटकस्याग्निशब्दस्य प्रतिपादकः। षष्ठ्यन्तोऽग्निशब्दः संज्ञिनोऽग्निशब्दस्य प्रयोगघटकस्येति। द्वावेव चात्र प्रतिपाद्यावग्निशब्दौ यावेताभ्यामत्रोपस्थाप्येते। यौ संज्ञासंज्ञिसंबन्धभाजौ शास्त्रेऽग्नेर्ढगित्यादौ। यौ चात्र विधेयं संज्ञासंज्ञिसंबन्धरूपं कार्यं प्राप्नुतः। तदेवं सर्वस्यैव शब्दस्योच्चार्यमाणस्यैष स्वभावो यत् स्वान्यस्य समानानुपूर्वीकशब्दान्तरप्रतिपादकत्वमिति।

इदं तु न विस्मर्तव्यम्, यो हि प्रत्याय्यः शब्दः सोऽर्थं प्रतिपाद्य प्रलीयमानः कर्णकुहरेण प्रतिपत्तृबुद्धौ निविशत इति। प्रत्यायकस्तु शब्दो जातः प्रत्याय्यं शब्दान्तरमभिव्यज्य प्रलीयमानः प्रयोक्तुस्ताल्वादिस्थानरूपे करणे यदभिघाताच्छब्दनिष्पत्तिस्तत्र प्रलीयत इति।

इदमप्यवधेयम्—सूत्रे उच्चार्यमाणः शब्दः कार्यं न भजते, तेन प्रत्याय्यस्तु भजते। तत्र हेतुः प्रत्यायकस्य प्रत्याय्यशेषत्वेन परतन्त्रत्वरूपमप्राधान्यम्, अर्थप्रत्यायनेन चरितशक्तिकत्वञ्च। प्रत्याय्यस्य च शेषित्वरूपं प्राधान्यमिति। तथा च सर्वस्यापि प्रत्याय्यस्य चक्षुरादिग्राह्यस्यार्थरूपस्य, श्रोत्रग्राह्यस्य शब्दरूपस्य च क्रियासाधनत्वं विज्ञायते, न प्रत्यायकस्य शब्दस्येति। अग्नेर्ढगित्यादौ वस्तुतोऽभिधानाभिधेययोरग्निशब्दयोरेकत्वेऽपि स्वाभिव्यञ्जकभिन्नध्वनिधर्मोपग्रहेण भिन्नतया प्रतीतिरिति सोऽयमिति व्यपदेशाभावेनाभिधानाभिधेयभावानुपपत्तिरित्यानुपूर्वीरूपं सामान्यधर्ममेकमाश्रित्य तयोरभेदव्यपदेशेनाभिधानाभिधेयभावोपपत्तिः क्रियते। किन्तु ध्वनीनामानुपूर्वीरूपो धर्मोऽपि क्रमाख्य उच्चारणभेदेन भिद्यत एवेति न सोऽप्यभिधानाभिधेययोः सामान्यधर्म इत्यविद्यमानेऽप्यानुपूर्वीरूपस्य धर्मस्य वास्तवेऽभेदे यावन्न कल्प्यतेऽभेदः, तावन्न पर्यवस्यति सोऽयमित्यभेदमूलकोऽभिधानाभिधेयभावः। आनुपूर्व्याश्चाभेदकल्पना सजातीयवर्णघटितत्वेन वर्णगतजात्येकत्वमादाय तदाश्रयवर्णैक्योप-

पादनेन, सजातीयबुद्धिविषयत्वेन बुद्धिगतजात्येकत्वमादाय वा संभवति। अत्र च दृष्टान्त उक्तो हरिणा प्रकृतार्थसाधकः--

सामान्यमाश्रितं यद् यदुपमानोपमेययोः।
तस्य तस्योपमानेषु धर्मोऽन्यो व्यतिरिच्यते॥ इति।

(वा० प्र०, का० ६३)

अय भावः--इह हि लोक उपमानमुपमेयं तयोश्च साधारणो धर्म इति त्रितयमेतत् सिद्धम्। तत्र ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्युपमेये क्षत्रिये श्रूयमाणमध्ययनरूपं सामान्यमुपमाने ब्राह्मणेऽपि प्रतीयते; किन्तु यदा ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यं क्षत्रियाध्ययनमित्युपमानोपमेययोरध्ययनयोः संबन्धित्वेनाध्येतारौ ब्राह्मणक्षत्रियावुपादीयेतेऽध्ययनयोः परस्परराद् व्यावृत्तये, न तूपमानोपमेयभावेन, तदाऽध्ययनयोराश्रयभेदेन भिन्नयोः सौष्ठवादयो धर्माः सामान्यधर्मरूपत्वेन प्रतीयन्ते। यदा तु ब्राह्मणाध्ययनसौष्ठवेन तुल्यं क्षत्रियाध्ययनसौष्ठवमित्युपमानोपमेययोः सौष्ठवयोः संबन्धित्वेनैव ब्राह्मणक्षत्रियाध्ययन उपादीयेते, नोपमानोपमेयभावेन, तदाऽध्ययनसंबन्धिनां सौष्ठवादीनामपि परिनिष्पत्त्यादयः सामान्यधर्मा इति। एवं परिनिष्पत्त्योरप्युपमानोपमेयभावे विवक्षितेऽन्यः कश्चित् सामान्यधर्मरूपो विशेषः कल्पयितव्य इति रीत्या नास्ति सामान्यधर्मभेदरूपस्य व्यतिरेकस्येयत्तया परम्परावद्धयवच्छेद इति रीत्या सर्वथा कल्पित एवोपमानोपमेयभावस्थले सामान्यधर्मस्याभेदः। तद्वदभिधानाभिधेययोः सामान्यधर्माऽभेदोऽपि कल्पित एवेति। यद्यपि अशब्दसंज्ञेति प्रतिषेधात् संज्ञाशब्दो व्याकरणे स्वरूपपदार्थको न भवतीति संज्ञाशब्दात् क्वचित् षष्ठी, क्वचित् प्रथमेति व्यवस्था नोपपद्यते, तथापि यदा वृद्ध्यादिसंज्ञाया आदैज्रूपेण संज्ञिनाऽभिसंबन्धो भवति, तदा वृद्ध्यादिः संज्ञाशब्द आदैज्रूपस्वसंज्ञिपदार्थको भवति, संज्ञिनाऽभिसबन्धात् प्राक् तु वृद्ध्यादिसंज्ञापदं स्वरूपपदार्थकं भवति। अत एव स्वरूपेणार्थवत्तामादाय प्रातिपदिकत्वेन वृद्धिरिति प्रथमा विभक्तिः। अन्यथाऽर्थवत्त्वाभावात् सा न स्यात्। आदैज्रूपेण संज्ञिनाऽभिसंबन्धे तु षष्ठ्या निमित्तत्वाय कल्पते। आदैचां वाचकं वृद्धिपदमिति। तदुक्तं हरिणा—

प्राक् संज्ञिनाऽभिसम्बन्धात् संज्ञारूपपदार्थिका।
षष्ठ्याश्च प्रथमायाश्च निमित्तत्वाय कल्पते॥ इति।

(वा० प्र०, का० ६६।)

केचित्तु "स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा" (१।१।६८) इति सूत्रं शब्दस्येत्यस्यावृत्त्याऽन्यथा व्याचक्षते। तथाहि—शब्दस्य स्वं रूपं शब्दस्य (शब्दगताया जातेः) संज्ञेति। द्वितीयं

शब्दस्येति पदं शब्दगतजातिपरम्। प्रथमं तु शब्दव्यक्तिपरमिति। शब्दस्य स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञि–इति द्वितीयोऽर्थः। अत्र प्रथमं शब्दपद व्यक्तिपरम्, द्वितीयं तु जातिपरमिति। तत्र जातेः शब्दशक्यत्वपक्षे स्वाश्रयव्यक्तिद्वारैव जातिर्ढगादिकार्याणि प्राप्नोति, न साक्षादसंभवात्। एतच्च सर्वमुक्तं हरिणा पद्यद्वयेन—

स्वं रूपमिति कैश्चित्तु व्यक्तिः संज्ञोपदिश्यते।
जातेः कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते॥
संज्ञिनीं व्यक्तिमिच्छन्ति सूत्रे ग्राह्यामथापरे।
जातिप्रत्यायिता व्यक्तिः प्रदेशेषूपतिष्ठते॥ इति।

(वा० प्र० का ६८,६९)

तत्र जातावपि द्वयी प्रतिपत्तिराचार्याणाम्, प्रतिपत्तिप्रकारभेदात्! तथाहि केचिदाचार्या आहुः-लोके प्रतिनियतस्वरूपभेदा गोपिण्डादिरूपा गवादिव्यक्तयः प्रत्यक्षतः समुपलभ्यन्ते। यथा जातयः स्वत एव जात्यन्तरेभ्यो व्यावृत्ताः, तथा गोव्यक्तयः कर्कादिव्यक्तिभ्यः प्रतिनियतभेदाः। तेन विनैव जातिं गोशब्दस्तासु, न कर्कादिव्यक्तिष्विति। न च वस्तुमात्रतया गवादिव्यक्तिः संप्रमुग्धाऽव्यावृत्ताकारेति न जात्युपरागमन्तरेण गवादिषु कर्कादिभेदोऽवसीयत इति जात्यैव प्रतिनियतभेदा गवादिव्यक्तय इति वाच्यम्। गोव्यक्तेर्गोत्वजातियोगं विनैव स्वत एव कर्कादिव्यावृत्ततया संवेद्यत्वाद् गोपदेन व्यपदेश्यत्वाच्च। नह्यसंवेद्यम्, अव्यपदेश्यम्, अविद्यमानं वा व्यक्तीनां स्वरूपम्, यतो या प्रत्यक्षतो व्यवहारे गौरुपलभ्यते व्यवह्रियते च, सा व्यक्तिरेव, नाकृतिः। नहि गोत्वजातियोगाद् गोव्यक्तिर्गौः, किन्तु स्वत एव। जातेरिव गोव्यक्तेरपि स्वरूपभेदस्य स्वत एव प्रतीतिसंभवात्। एवं नीलगुण एव नील इति प्रत्यक्षतः समुपलभ्यते व्यवह्रियते च। सा व्यक्तिरेव, नाकृतिः। न तु नीलगुणगतं नीलत्वाख्यं सामान्यं नीलमिति प्रत्यक्षेण गोचरीक्रियते व्यवह्रियते वा। नहि नीलो गुणो नीलत्वजातियोगान्नीलः, किन्तु स्वत एव। एतावताऽऽकृतिर्नास्त्येवेति न मन्तव्यम्। यतः प्रतिनियतभेदवत्सु स्वर्थेषु व्यक्तिरूपेषु सत्स्वसाक्षात्कृताकृतिसमवायानामपि तेषामर्थानां या 'स एवायम्' इत्यनुगतैकाकारबुद्ध्यनुवृत्तिर्भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययरूपा, तस्यामाकृतेरेव निमित्तत्वम्। न च यथा द्रव्यगुणयोर्द्रव्यशब्दगुणशब्दाध्यारोपणेनैव द्रव्यमिति, गुण इति प्रत्ययः, न तु द्रव्यत्वगुणत्वजातिसमवायेन, सुवर्णरजताद्यतिरिक्ते द्रव्यत्वजातिसत्त्वे मानाभावात्; एवं पृथक्त्वविभागादिष्वपि गुणत्वजातिसत्त्वे मानाभावः; अत एवाद्वैतिभिः पृथक्त्वविभागयोर्भेदेऽन्तर्भावः क्रियते; तथा गोव्यक्तिषु भिन्नास्वपि गौरित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्तं गोशब्दाध्यारोप एव किं न स्यादिति वाच्यम्, वैषम्यात्।

तथाहि—यत्रैकशब्देनैवाभिन्नप्रत्ययाभिलापः क्रियते, तत्र शब्दाध्यारोपो द्रव्यं गुण इति। यत्र त्वभिन्नप्रत्ययः पर्यायैरप्यभिलप्यते—घटः, कलशः, कुम्भ इति, तत्र घटत्वजातिस्वीकार आवश्यकः, शब्दभेदादिति। एतद् बुद्ध्यनुवृत्तिनिमित्तत्वं चाकृतेः सत्त्वेऽनुमापकम्। तथाह्यय-मत्रानुमानप्रयोगः—प्रतिनियतस्वरूपभेदासु घटादिव्यक्तिषु 'घट एवायम्' इति समानरूपेणानु-वर्तमाना बुद्धिः सदृशविषयनिबन्धना, सदृशबुद्धित्वाद्; यन्नैवं तन्नैवम्, यथा घटपटादिविषया विसदृशबुद्धय इति। विषयाणां सादृश्यञ्चैकधर्मनिबन्धनम्, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं हि सादृश्यं सादृश्यं वेत्यभ्युपगमात्। स चैको धर्मो नित्योऽनेकसमवेतश्च जातिपदेन व्यवह्रियते नैयायिकैरित्येवं जातेरनुमानम्। तथा चैषामाचार्याणां मते व्यक्तयः प्रत्यक्षाः, तत्र समवेता जातयस्त्वनुमेया इत्यायातम्। एतदेवाचार्यमतमालम्ब्य शब्दव्यक्तिः शब्दगताया जातेः संज्ञेति प्रथमः पक्षः प्रवृत्तः। अस्मिन् मते जातेरप्रत्यक्षत्वेन संज्ञात्वासंभवात्। नहि स्वरूपतोऽगृहीतायाः संज्ञात्वसंभवः, लौकिकीषु देवदत्तादिपदरूपासु संज्ञासु स्वरूपतो गृहीतानामेव संज्ञात्व-दर्शनादिति।

अन्ये त्वाचार्या मन्यन्ते—जातिं विना व्यक्तीनां स्वरूपमव्यपदेश्यम्, तस्य व्यपदेश्यत्वे तु तत्रापि जातियोगकल्पनावैयर्थ्यम्, अतो जातिरेव शब्देन व्यपदिश्यते। जातौ वाचकत्वेन संबद्धस्वरूपास्तु शब्दास्तत्तज्जातिरूपेणैव तत्तज्जातितादात्म्येन व्यक्तिमव्यपदेश्यस्वरूपामपि प्रत्या-ययन्ति। तादात्म्यञ्चात्र भेदाभेदौ समसत्ताकौ कल्पितो वाऽन्यतरः।

ननु यद्यव्यपदेश्यं स्वरूपं व्यक्तीनां ताश्च जातेर्व्यावृत्तस्वभावा एवेति कथं जाति-शक्तेभ्यः शब्देभ्यो जात्यभिधानपूर्वकं तासामभिधानमिति चेन्न; सर्वत्रैव हि निमित्तानिमित्त-वत्यर्थे निमित्तिस्वरूपः प्रत्यय उत्पद्यत इति दर्शनात्। तथाहि—निमित्तं द्विविधम्। कारकम्, ज्ञापकञ्चेति। तत्र मृदादिरूपे निमित्त उपादानकारणे सर्वत्रैव निमित्तान्निमित्तवत्यर्थे निमित्ति-स्वरूपः प्रत्यय उत्पद्यमानो दृश्यते। मृद् घटः, सुवर्णं कुण्डलमिति। एवं जातिगुणक्रियादिरूपे केवलजातिरूपे वा व्यक्तीनां ज्ञापकनिमित्तेऽपि निमित्तान्निमित्तवत्यर्थे निमित्तिस्वरूपः प्रत्यय उत्पद्यते। घटादिव्यक्तौ घटत्वादितादात्म्योल्लेखी घट इत्यादिरूपः, घटत्वादीनां घटादिव्यक्ति-ज्ञापकत्वं तु व्यक्त्यविनाभावाद् धूमादीनामिव वह्न्यादि वह्न्यादिज्ञापकत्वमिति। तानि च ज्ञापकनिमित्तानि द्वैविध्येन भिन्नानि। दृष्टाभिधानान्यदृष्टाभिधानानि चेति। तत्र दृष्ट-मभिधानं येषां निमित्तानां तानि दृष्टाभिधानानि गोत्वादीनि निमित्तानि। गोशब्दादयो हि तेषामभिधानानि, अदृष्टाभिधानानि तूत्पलगन्धादीनि। नह्युत्पलगन्धशब्द उत्पलगन्धरूपं

गन्धविशेषं तद्गतं जातिविशेषं वाऽऽह, शब्दद्वयेन समस्तेन संबन्धावच्छिन्नस्य संबन्धिनोऽभिधानात्। तानि च द्विविधान्यपि निमित्तान्यनुवृत्तौ शब्दप्रत्ययावेकदेशसारूप्येणात्यन्तसारूप्येण च प्रवर्तयन्ति। तथाहि—देवतिर्यङ्मनुष्येषु प्राणीत्यनुवृत्तः शब्दप्रयोग एकदेशसारूप्येण प्रवर्तते, प्राण्येकदेशस्य वाक्कायव्यापारमात्रस्य दर्शनात् प्राणिशब्दस्य तत्र प्रवृत्तेः। अत्रापि गवादिशब्देष्विव दृष्टाभिधानमेव निमित्तं प्राणसंबन्धरूपं गोत्वादिजातिवत् तस्य सर्वत्रानुगतत्वात्। यद्यपि प्राणसंबन्धोऽपि प्रतिशरीरं भिन्न इत्यननुगतः, तथापि संयोगत्वजात्या तस्यानुगमः।

अत्यन्तसारूप्येण यथा—गोत्वजातिरूपं दृष्टाभिधानं निमित्तं गौरिति शब्दप्रत्ययौ भूयोऽवयवसन्निवेशतुल्यत्वेन प्रवर्तयति। उत्पलगन्धादीनि त्वदृष्टाभिधानानि निमित्तानि गन्धविशेषगतं जातिविशेषरूपमत्यन्तसारूप्यमाश्रित्यैवोत्पलगन्ध इत्यनुवृत्तौ शब्दप्रत्ययौ प्रवर्तयन्ति। तत्र दृष्टाभिधानेषु त्रयमनुवर्तते। जातिः, शब्दः, प्रत्यय इति। अदृष्टाभिधानेषु तु द्वयम्—शब्दो बुद्धिश्चेति। उत्पलगन्धादिषु जातेरनभिधानात् संबन्धावच्छिन्नस्य संबन्धिन एवाभिधानात्। तदेवमस्मिन् मते जातेरेव व्यपदेश्यत्वेन संज्ञात्वम्, स्वतोऽव्यपदेश्याया व्यक्तेस्तु संज्ञित्वमिति। तथा च प्रागुक्ताचार्यमतद्वयसत्त्वेन स्वं रूपमित्यत्र जातिरेव कैश्चित् संज्ञात्वेन प्रतिज्ञायते। शब्दस्येति तु शब्दशब्देन व्यक्तिरेव संज्ञित्वेन व्यपदिश्यते।

केषाञ्चित्तु विपर्ययेणायं व्यपदेशः। तथा च मतभेदेन जातेर्व्यक्तिः संज्ञा व्यक्तेर्वा जातिरित्यायातम्। सा चाग्निशब्दत्वादिरूपा जातिः प्रदेशेषु व्यक्त्यविनाभावेनोच्चारिता शब्दव्यक्तिं ढगादिकार्ययोगितया प्रत्याययति। सा च जातिर्यद्यपि व्यक्त्याऽसंसृष्टा नोच्चारिता भवति, व्यक्तिरपि जात्याऽसंसृष्टा प्रयोगविषयं नावतरति। तात्पर्येण तु विवक्षा भिद्यत इति प्रागुक्तो जातिव्यक्त्योः संज्ञासंज्ञिभावे पक्षभेद उपपद्यते। तथाहि—जातौ विवक्षितायां व्यक्तिर्नान्तरीयकत्वेनोच्चार्यते, जातिः प्रधानमिति। व्यक्तौ विवक्षितायां तु जातिर्नान्तरीयका व्यक्तिः प्रधानमिति रीत्या तात्पर्यभेदेन विवक्षाभेदः।

ननु सर्वत्र तत्तत्कार्यक्रियारूपः संस्कारो जातिविशिष्टायां व्यक्तावेव प्रागुक्तपक्षद्वयेऽपि, न तु केवलायां जातौ व्यक्तौ वा केवलायाम्। तथा च कथं प्रागुक्तपक्षद्वयसम्भव इति चेन्न, प्रतिज्ञाभेदमात्रेण पक्षभेदः, न तु वस्तुभेदेनेति स्थितेः। तथाहि—जातिः शास्त्रे कार्ययोगिनी संचिकीर्षिता, व्यक्तिः शास्त्रे कार्ययोगिनी संचिकीर्षितेत्येवं प्रतिज्ञाभेदमात्रम्, न वस्तुभेदः। तदेवं पक्षद्वयेऽपि जातिव्यक्तिभेदात् संज्ञासंज्ञिभेदो व्युत्पादितः।

अस्ति तु स्वरूपमित्यत्र बहुविकल्पो वैयाकरणानामधिकरणेषु संप्रदायः । तद् यथा—स्वं रूपं रूपमात्रं श्रुतिमात्रं य एकदेशोऽवयवोऽर्थवतो रूपार्थसमुदायस्यार्थविषयकसामान्यविशेषादिशक्तियुक्तस्य तत् स्वं रूपमिति सूत्रे शब्दस्येति पदेन शब्दत्वेनाश्रितस्य संज्ञेत्येकः पक्षः । अथवा रूपवान् सार्थकः समुदायोऽर्थविषयकसामान्यविशेषादिशक्तिभिः स्वसंसर्गिणीभिर्विशिष्टः श्रुतिमात्रस्य संज्ञेत्यपरः पक्षः । एतद्विपर्ययेण च रूपवान् समुदायः संज्ञा, रूपं तु श्रुतिमात्रं संज्ञीति । तदेवमत्र पक्षद्वयेऽपि समुदायैकदेशभेदात् संज्ञासंज्ञिभेद इति व्युत्पादितम् ।

अपर आह—स्वं रूपमित्यनेनाग्न्यादिश्रुतयः सत्यप्यग्निशब्दत्वादिजातियोगेऽग्न्यादिश्रुतिरूपतयैव प्रत्याय्यन्ते, नाग्निशब्दत्वादिजातियोगेन । शब्दस्येति शब्दशब्देन त्वग्निशब्दत्वादिजातियोगित्वमेवाख्यायते, नाग्न्यादिश्रुतियोगः । तत्र शब्दान्तरार्थस्य स्वसंज्ञिना सह प्रसिद्धभेदस्य स्व रूपमित्यत्र संज्ञात्वेनोपादीयमानस्याग्न्यादिश्रुतिरूपस्य शब्दान्तरार्थोऽग्निशब्दत्वजातियोगी संज्ञिभावं प्रतिपद्यत इति स्थितम् । तदेवमत्र पक्षे शब्दान्तरार्थोऽग्न्यादिश्रुतिरूपः संज्ञाशब्दान्तरार्थश्चाग्निशब्दत्वजातियोगी संज्ञीति स्वरूपकृत एव संज्ञासंज्ञिनोर्भेदव्यपदेशः । अर्थभेदेन च शब्दभेदमाश्रित्य शब्दान्तरार्थः शब्दान्तरार्थस्य चेत्युक्तम् । तदेतन्निदर्शनं स्वं रूपमिति सूत्रे स्थितानां पक्षभेदानाम् । अन्येऽपि पक्षा अत्र सूत्रे सन्ति ये विस्तरभिया नोदाह्रियन्त इति ।

येषामर्थभेदेऽपि एकशब्दत्ववादस्तेषां मत एक एव गोशब्दो न बहव इति जातिमन्तरेण स्वयमेकप्रत्ययप्रवृत्तेर्नात्र जातिपरिकल्पनेत्ययं समनन्तरोक्तो जातिव्यक्तिभेदव्यवहारप्रयुक्तः संज्ञासंज्ञिभेदव्यवहारो न संभवति, किन्तु शब्दनानात्ववाद एव । तथा च शब्दस्य कार्यत्वपक्षे नित्यत्वपक्षे वा केचिच्छब्दैकत्ववादिनः । तथाहि—पदरूपस्य गवादिशब्दस्य, वाक्यरूपस्य च वेदशब्दस्यात्मादिवन्नित्यत्वम्, न त्वस्मदादिवाक्यरूपस्य शब्दस्येति मीमांसकानां शब्दनित्यत्ववादः । गवादिशब्दस्य वियदादिवत् कल्पादौ समुत्पन्नस्य कल्पान्तकालपर्यन्तावस्थायिनो वियदादिवत् कार्यत्वमेवेति व्यवहारे मीमांसकमतमनुसरतां ब्रह्माद्वैतमभीप्सतामद्वैतिनां शब्दकार्यत्ववादः । तथा चैतेषामुभयेषामपि गवादिशब्दार्थभेदेऽपि प्रत्युच्चारणं प्रतिव्यक्ति चैक एव गोशब्द इति दर्शनम् ।

केचित्तु शब्दस्य कार्यत्वे नित्यतायां वा शब्दनानात्ववादिनः । तथाहि—भिन्नेष्वर्थेषु व्यक्तिरूपेषु प्रयुक्ता गवादयः शब्दा भिन्ना एव । ते नैयायिकमत इव कार्याः स्युः, मीमांसकमत इव नित्या वेति । इदमेव शब्दनानात्वदर्शनं मूलीकृत्य अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थमिति व्युत्पत्त्या प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेश इति भाष्यसिद्धान्तः । तथा च शब्दनित्यत्ववादेऽपि शब्दनानात्ववाद

आवश्यकः, अर्थभेदेन शब्दभेदस्य घटपटादिशब्देषु भिन्नार्थेषु भिन्नरूपेषु च दर्शनादिति।

शब्दैकत्वदर्शनञ्चाश्रित्य "एकत्वादकारस्य सिद्धम्" इति (म० भा० १।१) भाष्यं प्रवृत्तम्। ननु शब्दस्य वर्णरूपस्य पदरूपस्य वा कालेन शब्दान्तरेण वा व्यवधानं दृश्यत इति तेन व्यवधानेन शब्दस्य नानात्वमायाति। नह्येकस्य नित्यस्य विभोः शब्दस्य कालेन शब्दान्तरेण वा व्यवधानं संभवतीति चेन्न, तत्र कालशब्दाभ्यां शब्दोपलब्धेरेव व्यवधानम् न तु वर्णरूपस्य पदरूपस्य वा शब्दस्येत्यभ्युपगमादिति। यद्यपि शास्त्रेषु शब्दैकत्ववादः शब्दनानात्ववादश्चेति द्वयमप्यस्ति, तथापि शब्दैकत्ववाद एव भर्तृहरेरभिमतः। तदुक्तं तेन—

पदभेदेऽपि वर्णानामेकत्वं न निवर्तते।
वाक्येषु पदमेकञ्च भिन्नेष्वप्युपलभ्यते॥ इति।
(वा० प्र०, का० ७१)

तदेवं वर्णानां पदानाञ्च पदेषु वाक्येषु चानुगतानामेकत्वे स्थिते यतो वर्णा एव पदम्, पदान्येव च वाक्यम्, ततो वाक्यस्य वाक्यान्तराद् भेदसत्त्वेऽपि वर्णपदाभ्यां न व्यतिरेकः। तथाहि—नहि वर्णरूपैरवयवैः शब्दान्तरस्य पदरूपस्यावयविन आरम्भः सम्भवति, ध्वनिरूपाणां वर्णानां स्थानकरणाभिघातात् पौर्वापर्यक्रमेण जायमानत्वात्, क्रमेण जायमानत्वेऽप्युच्चरितप्रध्वंसित्वेनायुगपत्कालत्वात्। यतो युगपदवस्थितानामेवायवानां द्रव्यान्तरारम्भकत्वं दृष्टमुपपद्यते च।

किञ्च, पदावयवत्वेन संभावितानां वर्णानामपि सावयवत्वात् तैः पदारम्भो न सम्भवति। तथाहि—वर्णानामप्यवयवा बुद्ध्या कल्पनारूपया पृथक् कर्तुं शक्यन्ते, करेण यन्त्रेण वा पृथक् क्रियासंभवाभावेऽपि। यथा 'आ–ऐ–औ–ॠ' इत्यादीनामवयवाः। एवं तदवयवानामपि बुद्ध्या प्रविवेचनम्। एवं तदवयवानामपि। सैषाऽवयवानां क्रमधारया बुद्ध्या पृथक् क्रियाप्रवृत्तिस्तावत्कालं यावदवयवानामपकर्षपर्यन्तः। किन्तु तत्रेदं नामैतदवयवस्य भाग इति व्यवहारस्य विच्छेदः। तच्च रूपं किमपि केनापि प्रकारेणाव्यपदेश्यं व्यवहारातीतमस्ति। अतः परम्परया तदारब्धानां वर्णानां कत्वखत्वादिना व्यपदेश्यानां न वस्तुसत्त्वम्, अवयवसंस्थानविशेषरूपस्यावयविनोऽवयवानतिरेकात्। तदेवं वर्णासत्त्वे तदारब्धस्य पदस्याप्यसत्त्वम्। वर्णपदाभावे च न ताभ्यां वाक्यस्य व्यतिरेकः। अतो वाक्यस्य पदानारब्धस्य नित्यत्वमखण्डत्वञ्च स्थितम्।

अन्येषां मते तु शब्दनानात्वदर्शनमधिकृत्य हरिणोक्तम्—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च।
वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन॥ इति॥
(वा० प्र०, का० ७३)

इमे द्वे अप्येकत्वनानात्वदर्शने आश्रित्य व्याकरणशास्त्रे व्यवहारः क्रियते। शब्दविषयकेषु भिन्नेषु दर्शनेष्वेक एव पन्था लक्ष्यसिद्धय आस्थातुं न शक्य इति लक्ष्यसिद्ध्यनुकूलशास्त्रीयव्यवहारोपपत्तये सर्वाणि दर्शनान्याश्रिताः। तद् यथा—अर्थभेदेऽपि श्रुत्यभेदादेक एव हरिशब्दो नानार्थ इति केचिदाचार्या मन्वते। केचित्तु श्रुत्यभेदेऽप्यर्थभेदादनेक एव हरिशब्दा इत्याहुः। तदेवमभिन्नेऽपि स्फोटे तद्व्यञ्जकोपाधिभूता ध्वनयः कालभेदेनावर्तमाना भिद्यन्ते। तत्कृतश्चायं स्फोटस्याभिन्नकालस्यापि द्रुतादिवृत्तिभेदः। द्रुतादिवृत्तिषु च वर्णानां ध्वनिरूपाणां त्रिभागेणोत्कर्षो भवति। तथाहि—द्रुतायां यत्परिमाणा वर्णाः, ते त्रिभागेणोत्कृष्यन्ते मध्यमायाम्, ततोऽपि त्रिभागेणोत्कृष्यन्ते विलम्बितायाम्। तदेवं ध्वनिधर्मा अपि द्रुतादिवृत्तयो ग्रहणोपाधिभेदेन स्फोटस्य समाख्यायन्त इति। तत्र यथा शब्दो द्विविधः—स्फोटो ध्वनिश्चेति। तथा ध्वनिरपि द्विविधः—प्राकृतो वैकृतश्चेति। तत्र प्राकृतो नाम येन विनाऽनभिव्यक्तं स्फोटस्वरूपं न परिच्छिद्यते। शब्दाभिव्यक्तिकाले ध्वनिस्फोटयोर्नीरक्षीरन्यायेन पृथक्त्वेनानुपलम्भात् तं स्फोटं तस्य ध्वनेः प्रकृतिं स्वभावमिव मन्यन्ते। ततश्च प्रकृतौ स्फोटस्वभावे स्फोटस्वरूपे भवो वर्तमानः प्राकृतो ध्वनिरिति व्युत्पत्त्या प्राकृतपदस्य शब्दाभिव्यक्तिनिमित्ते ध्वनौ प्रयोगः। तदुत्तरकालभावी तु तस्य कालभेदेन स्थितिभेदहेतुर्ध्वनिः, तस्माद् विलक्षण एवोपलभ्यत इति तेन ध्वन्यात्मना विकारापत्तिरिव स्फोटस्य भवतीति वैकृत उच्यते। विकृत एव वैकृत इति प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः। प्राकृतेन ध्वनिनाऽभिव्यक्तं स्फोटरूपं येन ध्वनिना प्रचितप्रचिततरं कालं पुनः पुनरविच्छेदेनोपलभ्यते स वैकृतः। यावदयं ध्वनिर्नोपरमति तावदुपलभ्यते स्फोट इति हि स्थितिः। प्राकृत-वैकृतध्वनिविषये एवं हि संग्रहकारः पठति—

शब्दस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते।
स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते॥ इति।

स चायं स्फोटः कदाचिदपि न प्राकृतध्वनिव्यतिरेकेणोपलब्ध इति प्राकृतध्वनिकालं ह्रस्वत्वादिभेदप्रयोजकं स्फोटेऽध्यारोप्य स्फोटस्यायं काल इति व्यवह्रियते शास्त्र इति ह्रस्वत्वादीनामारोपितानां शब्दभेदप्रयोजकत्वात् "अतो भिस ऐस्" (७।१।९) इति दीर्घप्लुतयोर्न प्रवर्तते। वैकृतो ध्वनिस्तु शब्दाभिव्यक्त्युत्तरकालभावी शब्दाद् व्यतिरेकेणोपलब्ध इति न तद्धर्मा द्रुतादिवृत्तयः शब्द उपचर्यन्ते। उपचारहेतोस्तादात्म्याध्यासस्याभावादिति द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदादिति वार्तिकस्योत्थानमिति।

किञ्चायं प्राकृतवैकृतध्वन्योर्विशेषः—यथा प्रदीपप्रकाशः स्वजन्मानन्तरमेव प्राक् सन्तमसावस्थितानां घटादीनां ग्रहणे हेतुः, अवतिष्ठमानस्तु स घटादीनां ग्रहणस्य योऽविच्छेद-लक्षणः प्रबन्धस्तद्धेतुर्भवति, न तु स्वोपलभ्यस्य घटादेः प्रचयमन्यद्वा धर्मान्तरं दर्शयति। एवं प्राकृतध्वनिभिः शब्देऽभिव्यक्ते सति तदुत्तरकालमनुवर्तमानो वैकृतो ध्वनिर्ग्रहणविषयस्य शब्दस्याभिव्यक्तौ स्थित्यनुकूलं बलमादधानः शब्दविषयकस्य ग्रहणस्यानुवृत्तिमविच्छेदलक्षणां संपादयति। किन्तु प्राकृतेन ध्वनिना स्फोटेऽभिव्यक्ते वैकृतध्वन्युपलब्धेः स्फोटोपलब्धिपश्चाद्-भावित्वाद् वैकृतध्वनेः स्फोटाद् भेद उपलक्ष्यते। अत एव स्फोटवैकृतध्वन्योर्भेदमुपलक्षयन्तो लोका वैकृतध्वनिगतं द्रुतादिवृत्तिभेदप्रयोजकं कालभेदं स्फोटेनाध्यारोपयन्ति। एवञ्च स्फोट-समुपलक्षितभेदवता वैकृतेन ध्वनिना स्वाभिव्यक्त्युत्तरकालं संसृज्यमानोऽपि स्फोटात्मा ताद्रूप्यस्यानध्यासात् प्राकृतध्वनिगतह्रस्वत्वादिविषयकशास्त्रीयव्यवहारमिव वैकृतध्वनिगत-कालभेदविषयकं व्यवहारं शास्त्रे न प्राप्नोतीति प्रागुक्तवार्तिकोत्थानमिति।

कथं ते प्राकृता ध्वनयः शब्दाभिव्यक्तिनिमित्तत्वं प्रतिपद्यन्त इति साम्प्रतं विमृश्यते। तत्र केचिन्मन्यन्ते—ध्वनिरुत्पद्यमानः श्रोत्रं संस्करोति। तत्र श्रोत्रस्य संस्कारो नाम ग्रहणासमर्थस्य श्रोत्रस्यापूर्वशक्त्याधानम्, विद्यमानाया वा-शब्दग्रहणशक्तेरनभिव्यक्तायाः प्रबोधनम्, शब्द-ग्रहणरूपार्थक्रियानुकूलं श्रोत्रे ध्वनिसान्निध्यमेव वा श्रोत्रस्य ध्वनिकृतः संस्कार इति त्रय इन्द्रियस्य संस्कारविकल्पाः। एवं संस्क्रियमाणं श्रोत्रं शब्दोपलब्धौ द्वारतां प्रतिपद्यते, तथा संस्कृतेन्द्रियो-त्पन्ना शब्दविषया बुद्धिश्च स्वविषयपरिच्छेदाय पर्याप्ता भवतीति।

अन्ये त्वभिव्यक्तिवादिनो मन्यन्ते—शब्द एव स्वाभिव्यञ्जकध्वनिसंसर्गात् प्राप्तसंस्कारः श्रोत्रस्य विषयत्वमुपगच्छति। एतन्मते ध्वनिकृता शब्दस्याभिव्यक्तिरेव संस्कारः। केषाञ्चिन्मते ध्वनिः शब्दश्रोत्रयोरुभयोरपि संस्कारद्वाराऽनुग्राहकः। एतन्मते ध्वनिकृतावुभयोः संस्कारौ प्रागुक्तावेवेति। साम्प्रतमभिव्यञ्जकध्वनिविषये दर्शनविकल्पा उद्देशतो विमृश्यन्ते। तत्र केचिद् जपाकुसुमलौहित्याविभागेन स्फटिकादीनामिव स्फोटरूपाविभागेन ध्वनेर्ग्रहणं वदन्ति। अन्यैस्तु ध्वनिश्चक्षुरादिवदसंवेद्योऽगृह्यमाणस्वरूप एव स्वविषयस्य शब्दस्य ग्रहे निमित्तमिष्यते। अन्यैस्तु स्फोटे न सहोपलभ्यमानोऽपि ध्वनिरुपलम्भभेदात् स्वतन्त्रः प्रकल्पितः। न तु स्फोटरूपा-विभागेन प्रतीयमानत्वात् स्फोटपरतन्त्रः। अत एव भग्नदन्ताद्युच्चारणे स्फोटानुपलम्भेऽपि ध्वन्युपम्भः। महति जनसमवाये च स्फोटरूपानवधारणेऽपि दूराद् ध्वनेरुपलम्भ इति।

ननु ध्वनेः शब्दाभिव्यञ्जकत्वं न संभवति। तथाहि—यद्येको ध्वनिस्तदभिव्यक्तिसमर्थः, तदा द्वितीयादिध्वन्युच्चारणानर्थक्यम्। अथान्त्यः, पूर्वेषामसामर्थ्येन वैयर्थ्यम्। अविशेषात् सर्वेषां

व्यञ्जकत्वे शब्दोपलब्ध्या वृत्तिप्रसङ्गः, न चैवमस्त्यनुभवः, समुदायस्य व्यञ्जकत्वे क्रमेणोच्चारितानां क्षणप्रध्वंसिनां ध्वनीनां समुदायाभाव इति चेन्न ; सर्वेषां व्यञ्जकत्वात् । न चैवं सत्येकेनैवाभिव्यक्तिनिर्वाहे इतरेषां वैयर्थ्यम्, शब्दोपलब्ध्या वृत्तिप्रसङ्गश्चेति वाच्यम् ; अभिव्यक्तौ तारतम्यसत्त्वेन सर्वेषां वर्णानामुच्चारणस्य सार्थक्यात् । तथाहि—प्रथमेन वर्णेनास्फुटा शब्दाभिव्यक्तिः, द्वितीयेन स्फुटा, तृतीयेन स्फुटतरा, चतुर्थेन स्फुटतमा इत्येवमभिव्यक्तितारतम्यात् ।

तत्र पदाघटितस्य केवलस्य पदस्य वर्णरूपैर्ध्वनिभिरभिव्यक्तिः, पदघटितस्य तु समासरूपस्य पदस्य पदरूपैर्महाध्वनिभिरवयवभूतवर्णध्वन्यारब्धैरिति विशेषः। पदरूपध्वनिसत्त्वे मानं तु हरिवाक्यम्—

अल्पे महति वा शब्दे स्फोटकालो न भिद्यते ।
परस्तु शब्दसन्तानः प्रचयापचयात्मकः ॥ इति ।

(वा० प्र० का० ११३)

अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥ इति च ।

(वा० प्र० का० १११)

केचित्तु न वर्णपदवाक्यरूपाः स्फोटाः, किन्तु तद्गता जातयः, तदाश्रयभूता व्यक्तयस्तु तदभिव्यञ्जिका इत्याहुः ।

ननु स्फोटो जातिरूपो व्यक्तिरूपो वाऽस्तु, तथापि तदभिव्यक्तिर्न संभवति, तस्य नित्यत्वात् । अनित्येष्वेव घटादिष्वालोकेनाभिव्यक्तिदर्शनादिति चेन्न ; नित्यानामपि घटत्वादिजातीनां स्वाश्रयव्यक्तिभिरनित्याभिरभिव्यक्तिदर्शनात् ।

अथापरोऽपि पूर्वपक्ष इहोपादाय समाहितो हरिणा प्रथमकाण्डे (९६) षण्णवतिकारिकाया व्याख्यायाम्—"देशभेदान्नाभिव्यज्यते शब्दः । समानदेशस्था हि घटादयः प्रदीपादिभिर्व्यज्यन्ते । करणसंयोगविभागाभ्यां तु व्यञ्जकाभ्यामन्यत्र शब्दोपलब्धिरिति । स चायं व्यञ्जकेषु ध्वनिष्वप्रसङ्गः । तत्रापि ब्रुवते—कथमेकदेशस्थः शब्दो नानादेशैरतिविप्रकृष्टैर्ध्वनिभिर्व्यज्यत इति । तत्रेदं प्रतिविधीयते—देशैकत्वं देशनानात्वमिति कायवताम् (मूर्तिमताम्) एष धर्मः । कायवन्तोऽपि तावदादित्यादयः परिच्छिन्नदेशनानाधिकरणस्था इहोपलभ्यन्ते । अमूर्तयोस्तु ध्वनिशब्दयोर्देशदेशिव्यवहारातिक्रमात् सत्यपि देशभेदविकल्पाभिमाने नैवासौ तयोर्भिद्यत इति" इति ।

अथापरः पूर्वपक्षः—घटादिष्वभिव्यङ्ग्येषु नास्त्यभिव्यञ्जकनियमः। मणिप्रदीपौषधिग्रहनक्षत्रैः सर्वैरभिव्यक्तिदर्शनादिति। अभिव्यञ्जकनियमान्नाभिव्यज्यते शब्द इति। प्रतिविधानं तु बाह्येष्वप्यभिव्यक्तिनियमो दृश्यते। यथा चक्षुःसमवेतं रूपमेव बाह्यरूपस्याभिव्यक्तौ निमित्तम्, न गुणान्तराणि, नापीतराणीन्द्रियाणि, नेन्द्रियान्तरगुणा इति। किञ्च घटादीनामभिव्यङ्ग्यानां नियताभिव्यञ्जकानपेक्षानियमोऽभिव्यङ्ग्यानां बाह्यविषयाणामभिव्यञ्जकानाञ्चेन्द्रियगतगुणानां वैजात्य एव। अत्र त्वभिव्यङ्ग्यानां शब्दानामभिव्यञ्जकानाञ्च ध्वनीनामस्ति शब्दत्वेन साजात्यमित्यभिव्यञ्जकनियमापेक्षा युक्तैवेति। यद्यप्यभिव्यङ्ग्येषु घटादिष्वभिव्यञ्जकप्रदीपादिधर्मानुविधानं न दृश्यते, दृश्यते त्वभिव्यङ्ग्ये शब्देऽभिव्यञ्जकध्वनिधर्मानुविधानमिति नाभिव्यज्यते शब्द इति पूर्वपक्षः संभवति, तथापि प्रतिविधीयते। दृष्टमभिव्यञ्जकधर्मानुविधानमभिव्यङ्ग्यानाम्। यथा खड्गे दीर्घम्, प्रियङ्गुतैले श्यामं मुखप्रतिबिम्बमिति।

इदञ्चात्र प्रसङ्गादवधेयम्—बिम्बोपादानकं बिम्बसमसत्ताकं तत्तदुपाधिनिमित्तकं तत्तदुपाधिपरिमाणानुरूपपरिमाणं बिम्बोपाध्योः सम्बद्धं प्रतिबिम्बनामकं किमपि वस्तु समुत्पद्यते। अत एव प्रतिबिम्बग्रहणेन बिम्बमपि गृहीतं भवति। यथा हनूमान् स्वच्छायाग्रहणेन निगृहीतोऽभूत्। अत एव प्रतिबिम्बे स्पर्शगुणोऽस्तीत्युक्तं धर्मशास्त्रेषु—

चाण्डालपतितां छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्। इति।

अत एवेदानीं छायाग्राहि-(केमरा) यन्त्रेण प्रतिबिम्बं गृह्यते। बिम्बग्राहि-(टेलीवीजन) यन्त्रसाहाय्येन च ध्वनिसंक्रान्तं प्रतिबिम्बमन्यत्र गच्छतीति। कार्यः शब्द इति पक्षे ध्वनिस्फोटयोर्भेद उपदर्शितो हरिणा—

यः संयोगविभागाभ्यां करणैरुपजन्यते।
स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः॥ इति।

(वा० प्र० का० १०२)

स्थानकरणसंयोगजो ध्वनिः स्फोटः, तज्जास्तु ध्वनयस्तत्प्रतिबिम्बोपग्राहिणस्तस्य द्रुतादिवृत्तिव्यवस्थाहेतव इत्यनित्यशब्दवादिमते प्रक्रिया। शब्दकार्यत्ववादे शब्दस्योपादानकारणानि दर्शनभेदेन बहुविधानि दर्शितानि हरिणा—

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते।
कैश्चिद् दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः॥ इति।

(वा० प्र० का० १०७)

तत्र ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यत इति मतं भाष्यकारस्य । "तथाहि—आख्यातोपयोगे (१।४।२९) इति सूत्रे भगवान् भाष्यकार इदं सूत्रं नारब्धव्यमिति प्रतिपादयिष्यन्नाह–अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादधीत इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति, किं नात्यन्तायापक्रामति, संततत्वात् । अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ।"

अत्र कैयटः । "अथवेति । यथा ज्वालारूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानं संततम्, तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि संततान्युच्यन्ते" इति । तत्र वायोस्तावच्छब्दभावापत्तिप्रक्रियोक्ता हरिणा—

लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।
स्थानेष्वभिहितो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥
तस्य कारणसामर्थ्याद् वेगप्रचयधर्मिणः ।
सन्निपाताद् विभज्यन्ते सारवत्योऽपि मूर्तयः ॥ इति ।

(वा० प्र० का० १०८–१०९)

अणूनां शब्दत्वापत्तिमपरे प्रतिपन्नास्तन्मतमप्युपदर्शितं हरिणा—

अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेदसंसर्गवृत्तयः ।
छायातपतमःशब्दभावेन परिणामिनः ॥
स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।
अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥ इति ।

(वा० प्र० का० ११०–१११)

ज्ञानस्य खल्वपि शब्दत्वापत्तिमपरे वर्णयन्ति तत्प्रक्रियाऽप्युक्ता हरिणा—

अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मे वागात्मनि स्थितः ।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते ॥ इति ।

(वा० प्र० का० ११२)

अयमर्थः—अस्ति पुरा शब्दतत्त्वमेवैकं पश्चाद् वाङ्मनसाख्यप्रविभागवत् । मनसस्तु वृत्त्याख्यः परिणामो ज्ञानम्, तदाश्रयत्वान्मनो ज्ञातृपदेनोच्यते । एवं ज्ञातर्यपि वाग्रूपत्वानुषङ्गः। तथा च सूक्ष्मे ध्वनिकृतकत्वखत्वादिपदत्ववाक्यत्वादिरूपभेदरूपोपसंग्रहादतीन्द्रिये वागात्मनि स्थितोऽतीन्द्रियवाक्सारूप्यानुषक्ते ज्ञानस्वरूपे स्थितः, आन्तरः शरीरान्तर्वर्तिहार्दाकाशे भवः समुपलभ्यमानो ज्ञाता स्वस्य रूपस्य व्यक्तये तस्यामवस्थायां शब्दरूपस्य ज्ञानादविवेकेन

(ज्ञानात्पृथक् शब्दरूपतयाऽनवधारणेन) शब्दरूपव्यक्त्यर्थं स्थूलेन्द्रियगम्येन रूपेणार्थविवक्षा-जनितप्रयत्नप्रेरितवायुव्यापारसमुपजाततत्तत्स्थानगतकरणाभिघातानन्तरं तेजसा शरीरान्तः-स्थितेनोष्मणैव साधनेन विवर्तते शब्दाकारेण परिणमतीति। एषा च ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिप्रक्रिया दर्शिता हरिणा—

स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः।
वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते॥
अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः।
तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसैव विवर्तते॥
विभजन् स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथग्विधैः।
प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते॥ इति।

(वा० प्र० का० ११३-११५)

इदं तु बोध्यम्—यथा वायुपरमाणवः सूक्ष्मा व्यजनाभिघातेन संहन्यन्ते, तथा शब्द-परमाणवः करणाभिघातात् संहन्यमानाः प्रचिता व्यक्ताश्च श्रोत्रेणोपलभ्यन्त इति। य एते शब्द-निष्पत्तिक्रमप्रतिपादनाय पूर्वं प्रक्रान्ताः पक्षभेदास्ततोऽन्योऽपि पक्षभेद उपदर्शितो हरिणा—

तस्य प्राणे च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यवस्थिता।
विवर्तमाना स्थानेषु सैषा भेदं प्रपद्यते॥ इति।

(वा० प्र० का० ११७)

अयमर्थः—तस्य वाचकस्य शब्दस्य या शक्तिर्बुद्धौ व्यवस्थिता, बुद्धावेव प्रथमं शब्दा-कारस्योपारोहात्। शक्तिरिति शब्दस्य सूक्ष्मं रूपमुच्यते। या च शब्दस्य शक्तिर्बुद्ध्या प्रेर्यमाणे बुद्धितादात्म्यापन्ने प्राणे व्यवस्थिता सैषोभयी अपि शक्तिस्तत्तत्स्थानेषु करणाभिघातेन तत्तद्वर्ण-रूपतया विवर्तमाना जायमाना भेदं वर्णभेदं प्रपद्यते प्राप्नोतीति। एवं शब्दविषयका दर्शन-विकल्पाः शिक्षाकाराणां मतभेदाश्चाख्याताः। अत्र च बहुवक्तव्यमपि विस्तरभयान्नोक्तम्। अन्ते च शब्दस्य माहात्म्यं परब्रह्माभेदेन हरिकारिकामुखेन प्रस्तुत्योपरम्यते—

शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी।
यन्नेत्रः प्रतिभात्माऽयं भेदरूपः प्रतीयते॥ इति।

(वा० प्र० का० ११८)

अयं भावः—वाच्यवाचकरूपस्यास्य विश्वस्य निबन्धनीजनिका शक्तिः, शब्देषु सूक्ष्मे वाक्तत्त्व एवाश्रिता। तथाहि–इदं सर्वं जगद् वाच्यवाचकोभयात्मकं प्रविनश्यत् शक्तिरूपेण स्वस्वग्राहकेन्द्रियेषु प्रविलयं गच्छति। तादृशशक्तिमच्चेन्द्रियजातं प्रविनश्यच्छक्तिरूपेण बुद्धिषु वृत्तिभेदभिन्नासु लयं याति, तादृश्यो बुद्धयश्च प्रविनश्यन्त्यः शक्तिरूपेण प्रतिसंहृतक्रमे सूक्ष्मे वाक्तत्त्वे प्रविलयं गच्छन्तीत्येवमस्य विश्वस्य सूक्ष्मे वाक्तत्त्व एव प्रविलयः। एतद्विलोमक्रमेण च सर्गकाले सूक्ष्माद् वाक्तत्त्वादेव बुद्ध्यादिपरम्परयोद्भवो विश्वस्येति। अन्ते च सतः सादरं प्रार्थये—

साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः।
अविच्छेदेन शिष्टानामिदं स्मृतिनिबन्धनम्॥

(वा० प्र० का० १४१)

पठद्भिः पाठयद्भिश्च सतताभ्यासतत्परैः।
पालनीया प्रयत्नेन सदा भूसुरतज्ज्ञैः॥

———

साहित्यसम्प्रदाये तात्पर्यस्वरूपम्

डा० रेवाप्रसादद्विवेदी

स० संस्कृतप्राध्यापकः, शासकीय-कलावाणिज्यमहाविद्यालयः, इन्दौरः, (म० प्र०)

तात्पर्यतत्त्वं साहित्यसंप्रदाये सर्वैरेव प्रतिपद्यते। दर्शनान्तरेष्विव साहित्यदर्शन-संप्रदायेष्वपि तत्त्वमिदं सर्वाचार्यसंप्रतिपत्तिसंवादमश्नुते। अधिकरण-विषय-स्वरूपाणि पुनरस्य विप्रतिपत्तिमेषां न त्यजन्ति। इत्थं सामान्यतः स्वीकृतस्यापि तात्पर्यस्य विशेषतः स्वीकरणे योऽयं मतिमतां मतिकलहस्तमेवात्र यथास्वमुपतिष्ठापयिष्यामः। तत्र साहित्यमिति काव्यस्यैवापरं नाम। काव्यं च शब्दार्थशरीरमुपगम्यते[1]। ततो द्वयं तत्र घटकं भवति शब्दश्चार्थश्च। तात्पर्यपदं पुनर्मतिमद्भिरेवं व्याक्रियते—"तदेव, परं साध्यं प्रतिपाद्यं प्रयोजनम् उद्देशो वा यस्य, स तत्परः, तस्य भावः तात्पर्यम्" इति (रुचिदत्तकृते न्यायकुसुमांजलिमकरन्दे ५।६)

ततश्च कदलीगर्भपत्रन्यायेनात्रानेके प्रश्ना उदयन्ते। तथाहि काव्यशरीरघटकयोरनयोः शब्दार्थयोर्मध्ये कतरस्तावत् तात्पर्यपदप्रकृतिभूततत्परशब्दनिष्ठबहुव्रीहिप्रतिपाद्यः पदार्थः, कतरश्च तत्परपद-घटकीभूत-पर-शब्दस्यार्थः। उभयं वा तदुभयतया ग्रहीतुं शक्येत? अत्रापि भावरूपमेतत् तात्पर्यं शब्दार्थयोरनयोः प्रत्येकपर्याप्त्या वा तिष्ठेत्, व्यासज्यवृत्त्या वा। उभयथापि भावस्यास्याधिकरणतावच्छेदकतां किं नु प्राप्नुयात्, शब्दगतयोः 'पदत्ववाक्यत्वयोः', अर्थगतयोः 'अभिधेयानभिधेयत्वयोः' चात्र समस्ततया व्यस्ततया वा धुरमेतामुद्वोढुमुत्कन्धरायितत्वात्। अत्रापि येयमनभिधेयार्थगत-यत्किञ्चिदुक्तधर्मनिष्ठाधिकरणतावच्छेदकता तस्या अप्यवच्छेदकं किम् लक्ष्यत्वं वा व्यंग्यत्वं वा, अनभिधेयस्य काव्यार्थस्यैतदुभयतयैव प्रतिष्ठापितत्वात्[2]। इयमत्र तात्पर्याधिकरणताया गाथा। तत्परशब्दावयवीभूतपरशब्दप्रतिपाद्यस्य तात्पर्यविषयस्यापि विषय एषैव स्थितिः। तत्र शब्दस्य साधनत्वात् "अर्थो हि प्रधानम्, तद्गुणः शब्दः" इति यास्कोक्तेश्चार्थस्यैव तात्पर्यविषयत्वं परिशिष्यते। तत्र—

"अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः।
वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ[3] ॥ इति।

---

१. स्मरणीयं 'शब्दार्थशरीरं तावत् काव्यम्' इति ध्वनिकृद्वचो ध्वन्यालोकारम्भे।

२. साहित्यसंप्रदाये वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्येति त्रिविधस्यैव काव्यार्थस्य प्रथितत्वात्।

३. ध्वनिकारिका १।२ 'योऽर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मेति' इति कारिकाया अस्याः परः पाठः।

स्याद् वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।
वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः[१] ॥

इति चाभियुक्तोक्तेः काव्यार्थस्य वैविध्याद् विषयतावच्छेदकस्याप्यधिकरणतावच्छेदकस्येव विजिज्ञास्यत्वमेव प्रमुखे स्थितम् । ततश्च वाच्यत्वं वा तद् भवेत् लक्ष्यत्वं वा प्रतीयमानत्वं वा । अस्ति च स्वरूपविषयेऽप्यस्य कलहः शक्तिरूपं वा तद् भवेद्, वस्त्वन्तररूपं वेति । अत्र समाधिमनुसन्दधानः साहित्यशास्त्राचार्या एवमभिप्रतिष्ठन्ते ।

१. तात्पर्यस्याधिकरणम्

यद्यपि सहृदयानन्दवर्धन आनन्दवर्धनः[२], प्रज्ञानधनिको धनिकः[३], रसाभिषवलुप्तोऽभिनवगुप्तः[४], शृङ्गारप्रकाशसंसरदोजो भोजः[५], मधुकरीलम्पटो मम्मटः[६], भावप्रकाशनाविष्कृतस्वशारदाविनयः शारदातनयः[७], साहित्यविद्याधररुचको रुचकः[८] अन्ये चापि "यत् परः शब्दः स शब्दार्थः" इत्येवं शब्दमेव तात्पर्याधिकरणमुल्लिखन्ति, तथापि प्रतीयमानमर्थं प्रति [९]वाच्यस्योपसर्जनभावमुदीरयन्त इमेऽर्थस्यापि तदधिकरणतां न प्रत्याख्यान्ति । मम्मटादयश्च 'सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां [१०]व्यञ्जकत्वम् ' इति ब्रुवाणाः पार्यन्तिकमर्थं प्रति प्राथमिकानां समेषामेवार्थानां तात्पर्याधिकरणतां प्रकाशयन्ति । इत्थं शब्दोऽर्थश्चेत्युभयमपि तात्पर्याधिकरणतामञ्चति । ततश्च शब्दत्वमर्थत्वं चेत्युभयमपि तात्पर्यनिरूपितामधिकरणतामवच्छिनत्ति । ये चेमे शब्दत्वव्याप्ये

---

१. काव्यप्रकाशे २।१ कारिका ।

२. व्यंग्यस्य प्राधान्येनाविवक्षायां वाच्यत्वं तावद् भवद्भिरभ्युपगन्तव्यम् अतत्परत्वाच्छब्दस्येति ध्व० चौ० सं० पृ० ४२२ ।

३. दशरूपकावलोकस्य ४।३६-३७ ।

४. चौखंबासंस्करणे ध्वन्यालोकलोचनपुस्तकस्य ४२२—पृष्ठतः प्रभृति ।

५. यत् परः शब्दः स शब्दार्थ इति तात्पर्यम्, तच्च वाच्यमेवेति मैसूरतः प्रकाशितस्य शृङ्गारप्रकाशस्य २४६ पृष्ठे ।

६. काव्यप्रकाशस्य पञ्चम उल्लासे ।

७. 'वाक्यार्थं प्रति शेषत्वं यत् स्यादुच्चारणस्य तु, तत् तात्पर्यम्' इति भावप्रकाशनबडौदा सं० पृ० १४७ ।

८. 'वर्त्तते यत् परः शब्दः स शब्दार्थ इति स्थितिः' इति साहित्यमीमांसायाः प्रथमे प्रकरणे । यद्यपि व्यक्तिविवेकहिन्दीभाष्यभूमिकायामस्माभिः साहित्यमीमांसाकर्त्रभिन्नकर्तृकं व्यक्तिविवेकव्याख्यानं मंखकृतमभ्युपेतम्, तथापि प्रसिद्ध्यनुरोधादत्र तदर्थं रुचक इत्येवाभिधानं प्रायोजि ।

९. ध्वनिकारिका १।१३, काव्यप्रकाशीयमुत्तमकाव्यलक्षणम्, रसगङ्गाधरीयमुत्तमोत्तमकाव्यलक्षणं वा ।

१०. काव्यप्रकाशकारिका २, उल्ला० २ ।

पदत्ववाक्यत्वे अर्थत्वव्याप्ये चाभिधेयत्वानभिधेयत्वे तेऽपि स्व-स्वाधिकरणगतां कुर्वद्रूपतामुपजीव्य तात्पर्याधिकरणतामवच्छेत्तुं सावकाशे। अस्ति च शिवयोरिव वागर्थयोः काव्ये साहचर्यनित्यता[१]। अस्ति च सा सर्वानुमोदिता। ततश्च तात्पर्यस्य प्रत्येकपर्याप्तिः, व्यासज्यवृत्तिश्चेत्युभयमपि शब्दोऽर्थश्चेत्युभयत्रैकैकशो यौगपद्येन च विद्यमानतया वेदितुं सुशकम्। यत्र यस्य कुर्वद्रूपता तत्र तस्य प्राधान्यमिति तदुत्तानभावदशा प्रत्येकपर्याप्तेरपि तत्रोचितत्वात्। ततश्च सापेक्षमेवैतत् कृत्स्नमवस्थितम्। अस्ति चैष ध्वनिकृतैवोन्मीलितः पन्थाः 'यत्रार्थः[२] शब्दोवा' इत्यादिरूपायां ध्वनिकारिकायाम् 'अर्थः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्क्तः' इति प्राधान्यापेक्षया विकल्पार्थकं वापदं प्रयुज्य साहचर्यनित्यत्वापेक्षया तत्रैव व्यङ्क्तः' इति द्वित्वावच्छिन्नायां क्रियायां तयोरन्वयं दर्शयता अनुमोदितश्चायमभिनवगुप्तेन व्यवस्थामिमां समर्थयता[३]। एवं च विकल्पापेक्षया प्रत्येकपर्याप्तिः साहचर्यापेक्षया च व्यासज्यवृत्तिस्तात्पर्यस्य काव्यशब्दार्थद्वन्द्वेऽभिमन्येत। अभिमाने चास्मिन् प्रत्येकपर्याप्तिपक्ष उन्मिषन्ती 'इदमेकं तात्पर्यमिदं चैकम्' इति द्वित्वबुद्धिः सुषुप्तौ नाडी-पुरीततोर्मनोलुप्तिरिव[४] क्रमव्यवस्थामुपपाद्य व्यवस्थाप्येत, व्यवस्थाप्येत च नित्यसाहचर्यदशा व्यासज्यवृत्तितायामप्यदोषः[५]।

इत्थं शब्दोऽर्थश्चेत्युभययोर्मध्ये प्रत्येकमुभयं च यथास्वं स्वस्वव्याप्य-धर्मावच्छेदेन तात्पर्यतत्त्वस्याधिकरणभावमृच्छन्ति।

---

१. यदुच्यते काव्यप्रकाशे मम्मटेन—

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दो यत्सोऽर्थान्तरयुक् तथा।
अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः॥ २ अन्तः।
शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता॥ ३ अन्तः।

२. ध्वन्यालोककारिका १.१३।

३. ध्वन्यालोके १.१३ कारिकालोचने—"व्यङ्क्त इति द्विवचनेनेदमाह-यद्यप्यविवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकः, तथाप्यर्थस्य सहकारिता न त्रुट्यति। विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं भवत्येव। इति सर्वत्र शब्दार्थयोरुभयोरपि ध्वननं व्यापारः। अर्थः शब्दो वेति तु विकल्पाभिधानं प्राधान्याभिप्रायेण" इति।

४. यदुक्तमाचार्येण ३.२.७-ब्रह्मसूत्रभाष्ये शङ्करेण-"श्रुतिषु त्रीण्येव सुषुप्तिस्थानानि सङ्कीर्तितानि नाड्यः पुरीतत् ब्रह्म चेति। तत्र द्वारमात्रं नाड्यः पुरीतच्च, ब्रह्मैव त्वेकमनपायि सुषुप्तिस्थानम्" इति।

५. असाहचर्ये त्वेकमात्रस्य स्थितेरनेकमात्रवृत्तेर्व्यासज्यवृत्तिताया असंभवोऽत्र दोषः स्यात्। साहचर्ये स न संभवति।

२—तात्पर्य-विषयः

योऽयं 'तत्पर' शब्दावयवीभूतपरशब्दप्रतिपाद्यस्तात्पर्यस्य विषयः, तत्र 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायमातिष्ठमानानामर्थसामान्यस्य तद्विषयतायां नास्त्येव विवादः। अर्थविशेषस्य तद्विषयत्वे पुनः सैव वैमत्यमयी स्थितिः साहित्यसंप्रदाये। तत्र—

(१) आनन्दवर्धनः (८५० खी०) प्राधान्येन प्रतिपिपादयिषितस्यार्थस्य तात्पर्यविषयतामूरीकुरुते[१] प्राधान्यं चानेकधा व्यवस्थापयति। तत्र द्वयं प्रधानम्—कविसंरम्भगोचरता, चमत्कारातिशयपात्रता च[२]। एतच्चोभयमपि ध्वनिसंप्रदाये ध्वन्यमान एवार्थे भवतीति तन्मते ध्वनेरेव तात्पर्यविषयत्वं प्रतितिष्ठति।

(२) तत्र केचित्—

अप्रतिष्ठमविश्रान्तं स्वार्थे यत्परतामिदम्।
वाक्यं विगाहते तत्र न्याय्या तत्परतास्य सा॥
यत्र तु स्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठां तावदागतम्।
तत् प्रसर्पति तत्र स्यात् सर्वत्र ध्वनिना स्थितिः॥[3]

इति वदन्तो ध्वनितात्पर्ययोर्भिन्नतां सिषाधयिषन्ति।

(३) धनिकः [९९० खी०] तत्र प्रत्यवतिष्ठते। स हि प्रतिपाद्यगतामविश्रान्तिमिव प्रतिपादयितृजनगतां प्रतिपिपादयिषितार्थप्राप्त्यभावरूपामविश्रान्तिमपि तात्पर्यप्रयोजिकामातिष्ठते। आतिष्ठते च ध्वनितात्पर्ययोरभिदाम्। यदुच्यते तेन—

---

१. (१) 'रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम्।
अलंकृतीनां सर्वासामलङ्कारत्वसाधनम्'॥
(ध्वनि सं० का० ध्व० पृ० १९७)

(२) प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यंग्योऽपि ध्वनिरूपताम्।
धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनः॥
(ध्वन्या० ३।४० का०)

(३) रसादिषु विवक्षा तु स्यात् तात्पर्यवती यदा।
तदा नास्त्येव तत् काव्यम्……॥
(ध्वनि सं० का० ध्व० पृ० ४९७)

(४) यस्मिन् रसो वा भावो या तात्पर्येण प्रकाशते।
संवृत्त्याभिहितौ वस्तु यत्रालङ्कार एव वा॥
(३।४२–वृत्तिः)

२. 'चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना हि वाच्यव्यंग्ययोः प्राधान्यविवक्षा' (ध्वन्या०–१।१३–वृत्तिः)

३. दशरूपकावलोकः–४।३७।

प्रतिपाद्यस्य विश्रान्तिरपेक्षापूरणाद् यदि ।
वक्तुर्विवक्षिताप्राप्तेरविश्रान्तिर्न वा कथम् ॥
पौरुषेयस्य वाक्यस्य विवक्षापरतन्त्रता ।
वक्त्रभिप्रेत-तात्पर्यमतः काव्यस्य युज्यते[१] ॥ इति ।

(४) भोजराजो-[१०५० खी०]ऽत्र मध्य थधर्ममातिष्ठते । स एतदुभयं समन्वयति । "अभिधाविवक्षातात्पर्यप्रविभागव्यपेक्षासामर्थ्यान्वयैकार्थीभावदोषहानगुणोपादानालङ्कारसा-वियोगरूपाः शब्दार्थयोर्द्वादशसमर्थाः साहित्यमुच्यते"[२] इत्येवं तात्पर्यस्य साहित्यावयवतया प्रतिष्ठामाविष्कृत्य तस्य त्रैविध्यमेवं प्रतिपादयति--

'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति तात्पर्यम् । तच्च वाक्य एवोपपद्यते । पदमात्रेणाभि-प्रायस्य प्रकाशयितुमशक्यत्वात् । तच्च वाक्यप्रतिपद्यं । वस्तु त्रिरूपं भवति--(१) अभिधीय-मानम्; (२) प्रतीयमानम्; (३) ध्वनिरूपं च[३] । एतेषां विवरणानि चैवमुपस्थापयति--

(१) "यदुपात्तशब्देषु मुख्या-गौणी-लक्षणाभिः शब्दशक्तिभिः स्वमर्थमभिधायोपर-तव्यापारेषु आकांक्षा-सन्निधि-योग्यतादिभिर्वाक्यार्थमात्रमभिधीयते, तद् अभिधीयमानम्, यथा गौर्गच्छति" इति[४] ।

(२) वाक्यार्थावगतेरुत्तरकालं वाक्यार्थं उपपद्यमानोऽनुपपद्यमानो वा अर्थप्रकरणौ-चित्यादिसहकृतौ यत् प्रत्याययति, तत् प्रतीयमानम्, यथा "विषं भुंक्ष्व, मा चास्य गृहे भुंक्ष्व" इत्युक्ते "वरं विषं भक्षितम्, न पुनरस्य गृहे भुक्तम्" इति प्रतीयते ।[५]

(३) अर्थशब्दोपायादुपसर्जनीकृतस्वार्थो वाक्यार्थावगतेरनन्तरमनुनादरूपं प्रति-शब्दरूपं वा [यद्] अभिव्यञ्जयति, तद् ध्वनिरूपम । तच्च न सार्वत्रिकम् । तथा हि निवृत्तेऽभिघाते कस्यचिदेव कांस्यादेर्द्रव्यस्यानुनादो जायते, कस्यचिदेव कन्दरादेः प्रतिशब्दः, तथा कस्यचिदेव वाक्यस्य प्रतीयमानाभिधीयमानवाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरं ध्वनिरुपलभ्यते । निमिषत्येषेत्युक्तेऽक्ष्णोर्निमेषोऽभिधीयते, देवी न भवतीति प्रतीयते, रूपातिशयश्च ध्वन्यते[६] इति ।

---

१. दशरूपकावलोकः--४।३७ ।
२. शृङ्गारप्रकाशस्य मैसूरसंस्करणे सप्तमप्रकाशावतरणिका, अस्माकं साहित्यतत्त्वविमर्शश्च ।
३-५. डा० राघवस्य 'भोजस्य शृङ्गारप्रकाशः' [Bhoja's Śrngaraprakasha] इति ग्रन्थः । तत्र पृ० १७३-७४ ।
६. डा० राघवस्य कृतौ 'भोजस्य शृङ्गारप्रकाशः' इति ग्रन्थे 'रूपातिशयं ध्वनति' इति मुद्रितं लभ्यते पृ० १७४ ।

'प्राप्तश्रीरेष' इत्यादिपद्ये च त्रितयमप्येतत् संगमयँल्लिखति—

"अत्र[१] वर्णनीयराजविशेषस्य विजयिनो यथाश्रुतवाक्यार्थोऽभिधीयमानः, त्वयीति पदे विष्ण्वध्यवसायादवतारस्त्वमसीति प्रतीयमानः, तदवतारान्तराणां निद्रालसत्वादिदोषयोगादस्य च तद्व्युदासात्, ततो वैशिष्ट्यप्रतिपादनं तात्पर्यम्, यस्य काव्येषु ध्वनिरिति प्रसिद्धिः" इति।

(४) ध्वनितात्पर्ययोर्भेदमप्यसावेवं दर्शयति—कः पुनः काव्यवचसोर्ध्वनितात्पर्ययोर्विशेषः? उच्यते—

यदभिप्रायसर्वस्वं वक्तुर्वाक्यात् प्रतीयते।
तात्पर्यमर्थधर्मस्तत् शब्दधर्मः पुनर्ध्वनिः॥
सौभाग्यमिव तात्पर्यमान्तरो गुण इष्यते।
वाग्देवताया लावण्यमिव बाह्यस्ततो ध्वनिः॥
अदूरविप्रकर्षा तु द्वयेन द्वयमुच्यते।
यथा सुरभिवैशाखौ मधु-माधव-संज्ञया[२]॥ इति।

इदमप्यसौ कथयति यल्लोकवाक्ये यत् तात्पर्यं तदेव काव्यवाक्ये ध्वनिः। तथैवोच्यते यथा वल्लभावपुषि यदेव सौन्दर्यं लावण्यमित्युच्यते तदेव वल्लभगुणेषु सौभाग्यमिति। सर्वं च तद् दाम्पत्यसौमनस्यविधृतं विराजते। यदुच्यत एतेन—

तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये सौभाग्यमेव गुणसंपदि वल्लभस्य।
लावण्यमेव वपुषि स्वदतेऽङ्गनायाः शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनस्य[३]॥ इति।

---

१. उक्त एव ग्रन्थे 'विष्ण्वध्यवसायावतार' इति पाठः, पृ० १८०।

२. उक्त एव ग्रन्थे पृ० १८०।

३. उक्त एव ग्रन्थे पृ० १८०। अत्रेदमवधेयं यद् वक्रोक्तिजीवितकारः कुन्तकोऽपि ध्वन्यालोकस्य लावण्येन ध्वनेरुपमां सौभाग्येन परिवर्तयते लिखति च—

'ननु च कैश्चित् प्रतीयमानं वस्तु ललनालावण्यसाम्याल्लावण्यमित्युपपादितम्—

'प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्।
यत् तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु॥ इति।

तत् कथं बन्धसौन्दर्यमात्रं लावण्यमित्यभिधीयते? नैष दोषः, यस्मादनेन दृष्टान्तेन वाच्यवाचकलक्षणप्रसिद्धावयवातिरिक्तत्वेनास्तित्वमात्रं साध्यते प्रतीयमानस्य, न पुनः सकललोकलोचनसंवेद्यस्य ललनालावण्यस्य सहृदयहृदयानामेव संवेद्यं सत् प्रतीयमानं समीकर्तुं पार्यते। तच्च बन्धसौन्दर्यमेवाव्युत्पन्नपद-पदार्थानामपि श्रवणमात्रेणैव हृदयहारित्वस्पर्धया व्यपदिश्यते। प्रतीयमानं पुनः काव्यपरमार्थज्ञानामेवानुभवगोचरतां प्रतिपद्यते। यथा कामिनीनां किमपि सौभाग्यं तदुपभोगोचितानामेव नायकानां संवेद्यतामर्हति"—वक्रोक्तिजीवितस्य १.३३ कारिकावृत्तिः।

सर्वथा भोजराजस्य भेदाभेदगाथेयं ध्वनितात्पर्ययो समन्वयमात्रप्रयोजनिका प्रतिभाति, न तु तत्त्वनिरूपणात्मिका। तदत्र ध्वनितात्पर्ययोर्मध्ये शृङ्गारप्रकाशनामकस्य साहित्यप्रकाशस्य रचयिता भोजराजो माधववसन्तयोरिव सामान्यविशेषभावरूपं व्याप्यव्यापकभावं सिद्धान्तयति।

(५) अभिनवगुप्ताचार्यो विषयभेदेन वृत्तिभेदमूरीकृत्य ध्वनितात्पर्ययोर्भेदं चिकीर्षुस्तात्पर्यस्य पदार्थान्वयमात्रनियतत्वमामनति। ततस्तन्मते 'घटम्' इत्युक्ते घटत्वावच्छिन्न-कर्मत्वावच्छिन्नयोरन्वय एवाभेदात्मा तात्पर्यविषयतामाजिहीते। एतच्च तस्यैव--

(क) "समयापेक्षा वाच्यावगमनशक्तिरभिधाशक्तिः, तदन्यथानुपपत्तिसहायार्थावबोधनशक्तिस्तात्पर्यशक्तिः, मुख्यार्थ-बाधादि-सहकार्यपेक्षयार्थप्रतिभासनशक्तिर्लक्षणाशक्तिः, तच्छक्तित्रितयोपजनितार्थावगमनमूलजाततत्प्रतिभास-पवित्रित-प्रतिपत्तृ-प्रतिभा-सहायार्थद्योतनशक्तिर्ध्वननव्यापारः। सहकारिभेदाच्च शक्तिभेदः स्पष्ट एव। यथा तस्यैव शब्दस्य व्याप्तिस्मृत्यादिसहकृतस्य विवक्षावगतावनुमापकत्वव्यापारः, अक्षादिसहकृतस्य वा विकल्पकत्वव्यापारः। एवमभिहितान्वयवादिनामियदनपह्नवनीयम्। योऽप्यन्विताभिधानवादी 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति हृदये गृहीत्वा शरवदभिधाव्यापारमेव[1] दीर्घदीर्घमिच्छति तस्य यदि दीर्घो व्यापारस्तदेकोऽसाविति कुतः, भिन्नविषयत्वात्। अथानेकोऽसौ तद्विषयसहकारिभेदादसजातीय एव युक्तः। सजातीये च कार्ये विरम्य व्यापारः शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां पदार्थविद्भिर्निषिद्धः। असजातीये चास्मन्नय एव"। इति (ध्वन्या० लोचनस्य चौखं० सं०, पृ० ६३, वि० सं० १९९७)

(ख) "यस्तु तात्पर्यशक्तिमेव ध्वननं मन्यते स न वस्तुतत्त्ववेदी। विभावानुभावप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिर्भेदे संसर्गे वा[2] पर्यवस्येत्, न तु रस्यमानतासारे रसे" इति।
(तदेव पृ० ८४)

---

१. अत्र कौमुदीकार उत्तुङ्गोदयः—
(अ) "यथा धानुष्केण केनापि क्षिप्रहस्तेन क्षिप्तः शरः' शरीरावरणं शरीरं च विनिर्भिद्य प्राणानादाय पृथिवीं प्राप्नोति, तद्वदान्तरालिकानेककक्ष्यास्कन्दनक्रमेण पर्यन्तकक्ष्यापर्यन्तमेकैवाभिधाभिधावत्येवेत्यर्थः। इति (कुप्पुस्वामिसंस्करणम् पृ० ११९)।
(ब) "व्यापारस्य हि विषयमुखेनैव स्वरूपप्रतिलम्भः, न स्वरूपेण। अतो विषयभेदे स्थिते सति तन्निबन्धनो व्यापारभेदोऽप्यवश्यं भवन् न निवारयितुं शक्य इत्यर्थः।" (कुप्पुस्वामिसंस्करणम्, पृ० ११९)
२. अत्रोच्यते कौमुदीकृता—"विशेषविषया हि तात्पर्यशक्तिः। विशेषश्चैकस्य वाक्यार्थस्य वाक्यार्थान्तराद् भेदापरपर्याया व्यावृत्तिरेव व्यावर्तकभूतविशेषणसंबन्धो वा 'गामानय' इत्यत्र गोकर्मकानयनविशेषस्य अश्वादिकर्मकानयनादितो व्यावृत्तिप्रतीतेः, तस्याः क्रियाकारकसंबन्धनिमित्तत्वाच्च। अत एव भेदो वाक्यार्थः संसर्गो वेति वैकल्पिकी वाक्यार्थविदां स्थितिः। रसादिरर्थस्तु स न भेदरूपः संसर्गरूपो वा, सिद्धस्वभावत्वाभावात्। रस्यमानतैकसारो ह्यसावलौकिकोऽर्थः। तेन तात्पर्यशक्तिगोचरातिलंघी चतुर्थकक्ष्यानिविष्ट एव।" (तस्यैव पृ० १५७)
'राजभृत्यः' इत्यादौ स्वाम्यन्तराद् भृत्यविशेषव्यावृत्तिर्भेद इति तु साहित्यमीमांसायाः २।७ वृत्तौ साहित्यमीमांसाकारः।

(ग) 'ननु 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये वाच्यत्वमेव न्याय्यम्, तर्हि अप्राधान्ये किं युक्तं व्यङ्ग्यमिति चेत्, सिद्धो नः पक्षः।" इति, (तदेव ४२२ पृ०)

एवं प्रभृतिभिरन्यैश्च युक्त्युपन्यासैर्ध्वन्यालोकलोचनाद् विस्पष्टम्।

(६) श्रीमन्महिमाचार्यः [१०५० खी०] प्रतीयमानमात्रस्य तात्पर्यरूपत्वमुत्प्रेक्षते। स—

'विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुंक्था' इत्यादावपि यदेतद् विषभक्षणानुज्ञानं तदर्थ-प्रकरणादिसहायम्। एतद्गृहे भोजनस्य ततोऽपि दारुणतरपरिणामत्वमनुमापयति। विष-भक्षणानुज्ञानादेर्वाक्यार्थस्याप्रस्तुतस्यैवोपन्यासो हि पूर्वोक्तेन नयेन प्रस्तुतातिरिक्तार्थान्तर-प्रतिपादनपरत्वात्। तत्र हेतुतयावगन्तव्य इति न शब्दस्य तत्र व्यापारः परिकल्पनीयः।

'विषभक्षणादपि परामेतद्गृहभोजनस्य दारुणताम्।
वाच्यादतोऽनुमिमते प्रकरण-वक्तृ-स्वरूपज्ञाः॥
विषभक्षणमनुमनुते न हि कश्चिदकाण्ड एव सुहृदि सुधीः।
तेनात्रार्थान्तरगतिरार्थी तात्पर्यशक्तिजा न पुनः॥'[१]

इत्येवं तात्पर्यस्यानुमानातिरिक्तत्वं नाभ्युपैति। ततश्च सिद्धमेतन्मते तात्पर्यविषयस्यानु-मानविषयतया प्रतीयमानत्वमात्रम्। असौ ध्वनिमपि प्रतीयमानात्मन्यनुमानगम्येऽनुमेय एवार्थे गतार्थयतीति प्रायेण भोजराजसरणिमनुसरति। अयमेव तत्र विशेषो यद् भोजराजस्तात्पर्येऽर्थेऽ-र्थान्तरमन्तर्भावयति, असौ पुनरनुमानरूपे प्रतीयमान इति।

(७) मम्मटभट्टः [११२० खी०] तात्पर्यस्य द्वैरूप्यमुत्पश्यति। एकमभिनवगुप्तप्रतिष्ठा-पितमन्वयरूपमेव, अपरं च मीमांसकप्रसिद्धं विधेयार्थरूपम्। काव्यप्रकाशे स शास्त्रान्तरसिद्धान्तो-ल्लेखावसरे 'आकांक्षायोग्यता-सन्निधि-वशात् पदार्थानां समन्वये विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम्, वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधान-वादिनः' इति वाक्यार्थरूपस्य पदार्थसंसर्गात्मकस्यैवार्थस्य स्ववाचकपदानुपयोगाद् विशेषवपुष्ट्व-मपदार्थत्वं च, वाक्यात्मकशब्दबोधिततया च शब्दत्वव्याप्यवाक्यत्वावच्छिन्नहेतुताकत्वं द्वितीय उल्लासे प्रतिपित्सते. पञ्चमे च तस्मिन् 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति पार्यन्तिकोऽ-प्यर्थः शब्दबोध्य एवेति च दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारादेव ध्वन्यमानस्यार्थस्य शाब्दत्वेनाभिधान-मुरीचिकीर्षन्तं तात्पर्यवादिनमन्विताभिधानिनं निराचिकीर्षन्नेवमुत्क्रोशते—

---

१. व्यक्तिविवेकस्यास्मत्कृतानुवादसहितसंस्करणम्, पृ० १३३, संग्रहकारिके १।६७-६८ व्य० वि०।

"ये त्वभिदधति 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः' इति 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति च (निश्शेषच्युतचन्दनादिध्वनिस्थलेषु) विधिरेव वाच्य इति तेऽप्यतात्पर्यज्ञास्तात्पर्यवाचोयुक्तेर्देवानां प्रियाः। तथा हि भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते, ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावदेव विधीयते, ततश्च यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमित्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यम्, न तु प्रतीतमात्रे। 'विषं भक्षय' इत्यस्यापि वाक्यस्य 'मा चास्य गृहे भुंक्थाः' इति उपात्त एव चकारप्रतिबोध्ये वाक्यार्थशेषे तात्पर्यम्" इति।[1]

अस्मिन्नेव संदर्भेऽसावभिनवगुप्तोन्मीलिताम्—"अतिशयानुशीलनाभ्यासात् तत्र पदार्थवाक्यार्थयोः संभाव्यमानोऽपि क्रमः सजातीय-तद्विकल्पपरम्परानुदयाद् अभ्यस्तविषयव्याप्तिस्मृतिक्रमवद् न संवेद्यते। निमित्तनैमित्तिकभावश्चावश्यमाश्रयणीयः, अन्यथा गौण-लाक्षणिकयोर्मुख्याद् भेदः, श्रुतिलिंगादिप्रमाणषट्कस्य पारदौर्बल्यमित्यादिप्रक्रियाविघातः, निमित्तता-वैचित्र्येणैवास्याः समर्थितत्वात्, निमित्ततावैचित्र्ये चाभ्युपगते किमपरमस्मास्वसूयया"[2]।

इतीमां दिशमनुवर्त्तमानस्तात्पर्यवादिनमेवमप्याक्षिपति—

"यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते तावति शब्दस्यैवाभिधा व्यापारः, ततः कथं 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी' इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम्? कस्माच्च लक्षणा, लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः। किमिति च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वम्[3]—इति।

---

१. अत्र चण्डीदासः काव्यप्रकाशदीपिकायाम्—
(क) "यथा खल्विपुर्धनुष्मता मुक्त एकेनैव वेगव्यापारेण वैरिणः कवचत्वगादिकं सर्वमेव निर्भिनत्ति, तथा शब्दोऽप्येकेनैवाभिधाव्यापारेण यावदुद्देश्यं प्रकाशयति, यत्परः यदुद्देश्येन प्रयुक्तः शब्दः स शब्दार्थः शब्देनावश्यं बोध्यः, अन्यथा तत्प्रयोगवैयर्थ्यप्रसंगात्"। इति,
(ख) अयमत्र तात्पर्यार्थः—भूतानि कारकाणि सिद्धरूपाणि. भवत् क्रियारूपं साध्यम्, तेषां समुच्चारणे समभिव्याहारेण तद्वाचकपदानामुच्चारणे भव्यतया समुदितकारकात्मकसाध्यपरतया"।
(ग) तात्पर्यस्योपात्तपदार्थसंसर्गमात्रे संसृष्टाकारप्रधानपदार्थे वा परिक्षीणत्वात्।

२. ध्वन्यालोकलोचनस्य चौखंबासंस्करणे पृ० ६७। अत्र कौमुदीकारः—
"शीघ्रविलम्बितप्रवृत्तिकत्वनिबन्धने ह्येतेषां पूर्वप्राबल्यदौर्बल्ये, तच्च निमित्त-नानात्वकृतमेव, तुल्यव्यापारत्वे सति हि तत्प्रवृत्तेः शैघ्र्यविलम्बितत्वविशेषः निर्निबन्धनः स्यात्। अतो-लौकिकवैदिकप्रमाणव्यवस्थामवस्थापयता निमित्तनैमित्तिकभावोऽवश्यमभ्युपेयः" इति।
(कुप्पुस्वामिसंस्करणम्, पृ० १२४)

३. काव्यप्रकाशपञ्चम उल्लासे। अस्य विवरणं काव्यप्रदीपे द्रष्टव्यम्।

एतेन सिद्धं यद् मम्मटाचार्यो मीमांसानुगन्तारं तात्पर्यवादिनं मीमांसापथेनैव पराजिगीषति, अभिधीयमानत्वं च तात्पर्यस्य प्रत्यभिजिज्ञापयिषति। ततश्चैतन्मते व्यक्तमेव तात्पर्यार्थो ध्वनेर्दूरं भिन्नः।

(८) भावप्रकाशनकारः शारदातनयः [१२५० खी०] काव्यप्रकाशकारं मम्मटमुपजीव्य प्रवर्त्तमानोऽपि तात्पर्यविषयस्य विषये समन्वयवादमेव भोजोपज्ञमुपजिजीविषति। स भोजराजस्य कृत्स्नामपि प्रागुद्धृतां तात्पर्य-त्रैविध्यगाथामक्षरश एवं कारिकाबद्धां करोति---

"द्वादशधा संबन्धः शब्दस्यार्थस्य यः स साहित्यम्।
त्रिस्स्कन्धः स चतुर्भिस्तनुभिः स्याच्चतुश्चतुर्भिश्च॥
वृत्तिर्विवक्षा तात्पर्यप्रविभागविहोदितौ।
ततो व्यपेक्षासामर्थ्यान्वयाश्चैकार्थभावना॥
दोषहानं गुणादानं तथालङ्कारयोगिता।
रसावियोग इत्येते संबन्धाः कथिता बुधैः॥
वृत्तिस्त्रिधा पदार्थेषु पदानामुच्यते बुधैः।
अभिधा लक्षणा गौणीत्येतासां रूपमुच्यते॥
शब्दार्थयोः समन्यूनाधिकताभेदतस्त्रिधा।
विवक्षा सा तु संदर्भे कविभिस्तु नियम्यते॥
वाक्यार्थं प्रति शेषत्वं यत् स्यादुच्चारणस्य तु।
तत् तात्पर्यं त्रिधा तत् स्याद् वाक्यार्थत्रिविधत्वतः॥
स चाभिधेयः प्रत्याय्यो ध्वनिरूप इति त्रिधा।
कारकादिविशिष्टो यः सोऽभिधेयः क्रियादिकः॥
यथाभिधीयमानार्थादन्यथानुपपत्तितः।
प्रतीयमानो वाक्यार्थो यः स प्रत्याय्य ईरितः॥
विषं भुंक्ष्वेति वाक्यादावेष तादृक् प्रतीयते।
ध्वनिर्द्विधा स चैकः स्यादर्थतः शब्दतोऽपरः॥
यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः॥ इति।[१]

---

१. भावप्रकाशनस्य षष्ठेऽधिकारे। बड़ौदासंस्करणस्य पृ० १४५–५०।

धनिकस्य काव्यनिर्णयकारिकाभिः पूर्वं द्वितीयतृतीयमतत्वेन प्रतिपादितां ध्वनि-तात्पर्यभेदाभेदव्यवस्थामप्यसौ (भावप्रकाशनकारः)—

ध्वनितात्पर्ययोः कैश्चित् पृथक्त्वं कथ्यते बुधैः।
अप्रतिष्ठम······ ध्वनिना स्थितिः॥[१]
ध्वनितात्पर्ययोर्भेदं केचिन्नेच्छन्ति तन्मते।
समानलक्षणत्वाच्च तयोर्न न च पृथक् स्थितिः॥

उक्तं च टीकाकारैश्च तयोरैक्यं प्रति क्वचित्—

एतावतैव विश्रान्तिस्तात्पर्यस्येति किं कृतम्।
यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतम्॥[२]

इति प्रस्तवीति। अन्ते च भोजोपनतां व्याप्यव्यापकभावेन स्थितां ध्वनितात्पर्ययोः स्थितिमपि ब्राह्मणब्रह्मचारिदृष्टान्तेन—

ध्वनितात्पर्ययोर्भेदो ब्राह्मणब्रह्मचारिवत्।
तदवान्तरभेदो हि प्रायेण पृथगुच्यते॥[३]

इति उद्धरति, निगमयति चामुं कृत्स्नमपि प्रपञ्चमेवम्—

अतो ध्वन्यर्थतात्पर्यगम्यमानत्वतः स्वतः।
काव्ये रसालङ्कारादिर्वाक्यार्थो भवति ध्रुवम्॥
एवं त्रिरूपं तात्पर्यं तत्तत्तात्पर्यवेदिभिः।
वक्तृद्वारा वाक्यधर्म एवेति परिकीर्त्यते॥[४]

इति भोजराजः "संबन्धो [अन्वयो] नाम अहानिर्व्यपेक्षा व्यतिषंगः"[५] इति स्वलक्षितमन्वयतत्त्वाख्यं साहित्यं पूर्वचर्चितस्य तात्पर्यस्य प्रथमाद् भेदाद् भेदयितुं न यतते; नापि च तदुपज्ञमेवार्थं "परस्परस्य ग्रथनं पदार्थानामिहान्वयः"[६] इति श्लोकयन् साहित्यमीमांसाकारः। शारदातनयस्तु यतते। स पदार्थगततया नीतमन्वयममुं पदगततया नयति, वक्ति च—

१. अस्यैवानुच्छेदस्य द्वितीये भागे कारिकेयं पूर्णमुद्धृतास्ति।
२. भावप्रकाशनस्य बड़ौदासंस्करणे पृ० १५०।
३. तस्यैव पृ० १५०।
४. तस्यैव तदेव पृ०।
५. शृङ्गारप्रकाशस्य मैसूरसंस्क० पृ० २८४।
६. साहित्यमीमांसाप्रक० १।

"परस्परस्य ग्रथनं पदानामन्वयः स्मृतः"[1] इति। युक्तं चैतत्, पद्येषु गद्यबन्धेषु च यथाकारकान्वयम्,पदप्रयोगस्यानुपलब्धेः। स्पष्टं चैतत् 'ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी' इत्यादिषु[2] "विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः"[3] इत्यादिषु कादम्बर्यादिगद्यबन्धेषु च तिलतण्डुलवत्,[4] नीरक्षीरवत्, पांसूदकवद् वा महाकविभिः संदृब्धेषु पदरत्नेषु।

एवं तात्पर्यमन्वयादपाकृत्य दर्शितप्राज्ञभावो भावप्रकाशनकारो भोजनरेन्द्रस्य 'तात्पर्यमेव वचसि'–इति प्रागुद्धृतं समन्वयमन्त्रमपि प्रस्तावेऽत्रोद्धरति। इत्थं ध्वनिसम्प्रदाये श्रद्दधानोऽपि शारदातनय एवमत्र तात्पर्यं प्रति भृशमाद्रियमाणो लक्ष्यते, तस्य महाविषयतायां च सिद्धान्तबुद्धिं द्रढयति।

(६) साहित्यमीमांसाकारोऽपि [११५० खी०] तात्पर्यं प्रति दर्शितादरानेतानाचार्याननितरामाद्रियते ब्रूते च––[5]"अपदार्थोऽपि वाक्यार्थो रसस्तात्पर्यवृत्तितः"। इति।

विवृणोति चैतदेवैवं पूर्वोत्तराभ्यां पक्षाभ्याम्—

"नन्वद्वितीयकक्ष्यावगाहि तात्पर्यं प्रथमम्। अतो विभावादिपदार्थसंसर्गप्रतीतिमतो वाक्यस्य तदविनाभूतरामादिरसलक्षणा द्वितीयकक्ष्या। तदतिलंघिततृतीयपर्वभूततत्सहृदयसामाजिकरसप्रतिपादनं ध्वनेर्विषयः कथं तात्पर्यस्येति चेदुच्यते, यथा तात्पर्यमनुद्देश्यत्वात् प्रथमं पर्व विहाय द्वितीयमवगाहते, तथैतदपि परित्यज्य तृतीयमपि स्पृशेत्।

उक्तमाचार्यैः—

तत्तत्कक्ष्याविभेदेऽपि बहुधा प्रसृता सती।
तात्पर्यवृत्तिरुद्देश्यं यावन्न प्रतिहन्यते॥
एतावतैव........................"तुलाधृतम्[6]॥
तत्तत्कक्ष्याविभागेन वाक्यतात्पर्यकन्दली।
यथारुच्यभिधा वस्तुध्वनिर्वा वृत्तिरेव वा॥
कविश्च रसमुद्दिश्य सूक्तिमुद्राः करोति हि।
सामाजिकानां हृदयं रसयेयमहं कथम्॥

---

१. भावप्रकाशस्य पृ० १५१।
२. रघुवंशस्य २।३०।
३. मेघदूतस्य २।१।
४. भावप्र० पृ० १५१। एवमेव शृङ्गारप्रकाशे साहित्यमीमांसायामपि।
५. साहित्यमीमांसा ६।१७।
६. शारदातनयप्रकरण इहैवोद्धृतम्।

इति प्रवर्त्तते काव्ये कविस्तत्परमानसः ।
विशिष्टैः शब्दसंदर्भैर्ज्ञापयेयं रसं यतः ॥
इति प्रवृत्ते सुकवौ तेषामुत्पद्यते रसः ।'[1] इति ।

एतदेव च धनञ्जयस्य—

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा यथा क्रिया ।
वाक्यार्थः कारकैर्युक्ता स्थायी भावस्तथेतरैः ॥
रसः स स्वाद्यत्वाद् रसिकस्यैव वर्त्तनात् ।
नानुकार्यस्य वृत्तत्वात् काव्यस्यातत्परत्वतः ॥[2]

इत्येताभ्यां कारिकाभ्यां प्रगुणयति । विवरणेनैतेन स्पष्टं यत् साहित्यमीमांसाकारो ध्वनितत्त्वमपि तात्पर्यतत्त्व एव अन्तर्भावयति धनञ्जय-धनिकपदवीमेव च काव्यस्योपनिषद्भूतायार्थायौपायिकं मनुते ।

(१०) साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथमहापात्रः [१३१० खी०] पुनरभिनवगुप्तमम्मटपक्षाभिनिविष्टः सन् तदुन्मीलितेनाध्वना तात्पर्यवादिन एवं प्रतिक्षिपति—

"अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते—

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधा-तात्पर्यलक्षणाख्यानाम् ।
अङ्गीकार्या तुर्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् ॥" इति ।

अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिः संसर्गमात्रे परिक्षीणा न व्यंग्यबोधिनी । यच्च केचिदाहुः—"सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः"—इति । यच्च धनिकेनोक्तम्—

तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।
यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतम् ॥ इति ।

तयोरुपरि 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इतिवादिभिरेव पातनीयो दण्डः । एवं च किमिति लक्षणापि, दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः । किमिति च 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी' इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

१. साहित्यमीमांसा प्रक० ६ । २. दशरूपकस्य चतुर्थे प्रकाशे ।

यत् पुनरुक्तम् "पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्परत्वे अनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत्। ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्रयोजनानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः, इति न्यायात्" इति। तत्र प्रष्टव्यम्, किमिदं तत्परत्वं नाम? तदर्थत्वं वा, तात्पर्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा? आद्ये न विवादः, व्यंग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात्। द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः? अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तदन्या वा? आद्ये दत्तमेवोत्तरम्[1], द्वितीये तु नाममात्रे विवादः, तन्मतेऽपि तुरीयवृत्तिसिद्धेः।

नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिसंसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेत्, न; तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात्। यदाह मुनिः "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः" इति। सहभावे च कुतः सव्येतरविषाणयोरिव कार्यकारणभावः, पौर्वापर्यविपर्ययात्॥[2]

(११) प्रायेण साहित्यदर्पणकृदेककालिकः प्रतापरुद्रयशोभूषणवेधा विद्यानाथो ध्वनितात्पर्ययोरैक्यमेव स्वीचक्रे—"तात्पर्यार्थोऽपि व्यङ्ग्यार्थ एव, न पुनः पृथग्भूतः"[3] इत्येवमाचक्षाणः। एतट्टीकाकारः कोलाचलमल्लिनाथसूरिसूनुः श्रीकुमारस्वामी विषयममुमेवं संरम्भेण स्थिरयति—

'तात्पर्यार्थः' इति। अत्र वक्तृबुद्धिसन्निधापितो वाक्यावगम्यो वाक्यार्थो रसादिरूपस्तच्छब्देनोच्यते। तस्मिन् परास्तत्पराः, तदासक्तास्तद्विषया इत्यर्थः, तेषां भावस्तात्पर्यम्।

नन्वभिहितानां पदार्थानामर्थाभिधायिनां वा पदानां विशिष्टार्थप्रत्यायनशक्तिस्तात्पर्यमिति मतभेदेन मीमांसका वर्णयन्ति। अतस्तन्मते 'देवदत्त दण्डेन गामानय' इत्यादौ देवदत्तकर्तृक-दण्डकरणकगोकर्मकानयनरूपो विशिष्टार्थ एव व्यङ्ग्यत्वविधुरस्तात्पर्यादवगतत्वात् तात्पर्यार्थ इत्युच्यते, [तत्] कथमस्य व्यङ्ग्येऽन्तर्भाव इति चेत्, सत्यम्; न हि तावन्मात्रे कविसंरम्भविश्रान्तिः, काव्यशब्दानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूतस्य प्रधानस्य प्रयोजनान्तरस्यासंभवात्, किन्तु तदर्थ-न्यक्कारेण प्रतीयमाने सामाजिकानन्दास्वादफले रसावर्थान्तरे। अतः स एव तात्पर्यार्थः। तत्प्रत्यायकपदार्थशक्तिरेव तात्पर्यं कविसमये। तच्च नाभिधा, स्वार्थे संकेताभावात्, नापि लक्षणा, मुख्यार्थबाधाद्यभावात्। अतो वक्ष्यमाणलक्षणस्य व्यञ्जनस्यैवेदं नामान्तरकरणमिति तदर्थस्य व्यङ्ग्यार्थत्वमेव। तर्ह्यत्र संसर्गरूपो

---

१. तात्पर्याख्या वृत्तिः संसर्गमात्रे परिक्षीणेति। २. साहित्यदर्पणस्य पञ्चमे परिच्छेदे।

३. प्रतापरुद्रयशोभूषणस्य १।५-कारिकावृत्तौ।

वाक्यार्थः कथं प्रतीयत इति चेत्, तार्किकाणामिव वाक्यमहिम्ना, न पुनस्तात्पर्येण मीमांसकानामिवेति ब्रूमः। अत एव ते वर्णयन्ति—"आकांक्षादिमत्त्वे सति पदानां पदार्थानां वा समन्वयशक्तिर्वाक्यम्, तद्बलायातो वाक्यार्थः। तात्पर्यार्थस्तु परिणतिविरसं पनसफलं परिणतिसरसमाम्रफलमित्यादिनिन्दाप्रशंसादिवाक्येषु हानोपादानादिरूप एव, नान्यः। [वस्तुतः] तात्पर्यमपि भावाभिप्रायाद्यपरपर्यायम् उद्देशो नाम वक्तृधर्मः, न मीमांसकानामिव वाक्यधर्मः। यद् वा—

अर्थान्तराभावे संसर्ग एव तात्पर्यार्थः। तत्सद्भावे तत्रैव प्रतीतिविश्रान्तेः स एव तात्पर्यार्थो न संसर्गः। काव्ये [च] संसर्गमात्रविश्रान्तिर्न संभवतीत्युक्तम्। तस्माद् व्यञ्जनापरपर्यायमेव तात्पर्यं कविभिरङ्गीकृतम्, नान्यदिति सिद्धम्। अत एवोक्तं भावप्रकाशे—

अतो ध्वन्याख्य-तात्पर्यगम्यमानत्वतः स्वतः।
काव्ये रसालंक्रियादिर्वाक्यार्थो भवति स्फुटम्॥ इति।

उक्तं च ध्वन्याचार्यैः—''यत्त्वभिप्रायविशेषरूपं व्यङ्ग्यं शब्दार्थाभ्यां प्रकाश्यते तद् भवति विवक्षितं तात्पर्येण प्रकाश्यमानम्" इति।[१]

संप्रदायेनानेन द्वयोरेवार्थयोस्तात्पर्यविषयत्वमेषितव्यकुक्षावापतत्यभिधेयस्य, लक्ष्यवर्जमनभिधेयस्य च। तत्राभिधेयत्वम्, अनभिधेयत्वव्याप्ये प्रतीयमानत्वव्यज्यमानत्वे चेति धर्मत्रयमपि यथास्वं विषयतामवच्छिनत्ति तात्पर्यस्य। यच्चेदमभिधेयत्वम्, अस्यापि व्याप्यतामश्नुवानो यः संसर्गः, यश्च तदुत्तीर्णो विधिनिषेधादिरर्थस्तदपि द्वितयमस्य विषयतामवच्छिन्देत्। तत्र सिद्धान्तताधीः क्व नु क्रियेतेति प्रश्ने तात्पर्यस्य स्वरूपमेवैकं शरणमिति तदेवेदानीमन्वीक्ष्यते।

३. तात्पर्यस्वरूपम्

प्रागुद्धृतैः संदर्भैरन्यैश्च तदधिकरणकैरनल्पसंख्यैस्तैरिदं न स्पष्टं यत् साहित्यसंप्रदाये तात्पर्यस्य स्वरूपे मतित्रैधं लभ्यते—

(१) एकं वाक्यात्मकशब्दशक्तिरूपम्।
(२) द्वितीयं प्राधान्यरूपम्।
(३) तृतीयं च मानसाध्यवसायरूपम्।

---

१. तस्यैव रत्नापणनाम्नो भाष्यस्य संक्षेपः।

एष्वाद्यं साहित्यक्षेत्रे क्षेत्रान्तरीयम्, द्वितीयं तृतीयं च निर्विवादमपि व्यञ्जनानुमानादिनिर्विशेषमेव। यच्चेदमाद्यमस्य रूपं तद् वाक्यनिष्ठं सदपि शब्दशक्तेरभिधाया भिन्नमभिन्नं वेति वादमतिरत्रापि स्फुरन्ती लभ्यते, वाक्यस्यापि शब्दरूपत्वात्। अत्र येऽभिहितान्वयवादिनस्ते कोषव्याकरणादिभिरपि संकेतग्रहमभ्युपयन्तः पदार्थस्य वाक्यार्थतः स्वातन्त्र्यमूरीकृत्य प्रथमेऽभिधां द्वितीये च वैकल्पिकीं तात्पर्यशक्तिमुपयन्ति। पक्षे च प्रथमेऽ—[पदार्थे] भिधामात्रमूरीकृत्य द्वितीये [वाक्यार्थे] मानसाध्यवसायरूपमाकांक्षादित्रिकमेवाश्रित्य विश्राम्यन्ति, न ह्येवातिषजन्ते तात्पर्यस्य शक्तित्वे। ये पुनरन्विताभिधानिनो व्यवहारमात्राच्छक्तिग्रहमूरीकृत्य व्यवहर्त्तव्यताया एकमात्रे पात्रे वाक्यमात्रेऽभिधानाम्नीमाद्यां शक्तिं साक्षात्कुर्वन्ति तेष्वेके सम्बन्धस्य सामान्यं रूपं यावद् वीतप्रत्यूहां पदवीं लभन्ते, विशिष्टे चास्य रूपे विघ्निताभिधाशक्तिकास्तात्पर्यशक्तिमेवाशिश्रीषन्ते, अपरे पुनरभिधां पटुना धानुष्केण प्रयुक्ताया इषोः परप्राणापहारपार्यन्तिकीमविच्छिन्नसन्ततिं दीर्घदीर्घां व्यापृतिमिवाविघ्नितगतिकामेव स्वीचिकीर्षन्ति सम्बन्धविशेषावधि, इतरे च विवक्षितार्थावगतिपर्यन्तमिमां निनीषन्ति। तदत्र किं नु प्रतिपत्तव्यम्।

अत्र वयमेवमातिष्ठासामहे—यत्र ह्यर्थव्यवहारमात्रौपयिकाः शब्दसंकेतास्तत्रापाततोऽन्विताभिधानमेव सिद्धान्तीक्रियेत, यथा लोके। यत्र पुनर्नास्ति तादृशी स्थितिः, ततश्च वाङ्मयमात्रेणार्थकल्पनाः क्रियन्ते, तत्र पदवाक्यपदार्थवाक्यार्थरूपानुच्छेदकल्पनयैव प्रवृत्तिर्युज्येत। अपौरुषेयेषु वचनेषु दृश्यत एवैषा स्थितिः, तत्राद्यानामृषीणां या वचःप्रवृत्तिस्तामेवार्था अनुधावन्ति। सैव च स्थितिः कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नात्मनामर्थानां पौरुषेयेष्वपि काव्यवाङ्मयेषु। ततश्चात्र व्यवहारेतरस्यैव संकेतग्राहकसमुदायस्य कोषव्याकरणादेराश्रयो युक्तः। तेन चाभिहितान्वय एवात्र शरणम्। एवं वादयोरनयोर्यथास्वं निष्पादितायां स्थितौ विचार्येत योऽयमेको न्यायो वेदार्थ इव शिरसि ध्रियते 'शब्दबुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति, यश्चासौ चरितार्थ्यते 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति, तत्र कानुतकौचिती? आनुभविकमेतदिति सम्प्रतिपत्तव्यमेवेति नास्त्येवात्रानौचितीकलङ्क इति चेत्, सत्यम्, योऽयमत्र विरामः स कीदृक्स्वरूपः? सोपानक्रमेणैकैकश उत्तरोत्तरमर्थविशेषावगतिनिष्पत्तिरूप इति चेत् सोपानसाहस्रीसमारोहणैकसमासाद्यां भूमिकामारुरुक्षुणा यदिदमेकं सोपानमाक्रम्यापरमाक्रम्यते तत्रास्य कालाश्रयविषयभेदेन भिन्नोऽपि गमनव्यापारः स्वरूपतोऽपि भिद्यते किम्? यदि भिद्यते तर्ह्यधिश्रयणावाश्रयणयोरान्तरालिका अपि व्यापारा भिद्यन्ताम्, प्रतिपद्यन्तां च ततः पाकक्रियाया-मप्यनेकासामवान्तरक्रियाणामस्तित्वम्, उच्छिन्तां च क्रियायाः पूर्वापरीभूतावयवरूपत्वम्।

यदि क्रियाङ्गभूतानां क्रियाणां स्वातन्त्र्यं नास्ति श्रीमाननवस्थाभिया स्वीचिकीर्षुः, तर्हि शब्दव्यापारेण किं नामापराद्धं यदवगमितविशेषणमिमं विशेष्यपर्यन्तमपि नेच्छति विसृत्वरम्। कश्चायं श्रीमतां व्यामोहो यदर्थगतां भिदां व्यापारशिरसि निपातयिषन्ति। यदि चानुच्छेद्य एवासौ विषयभेदेन व्यापारभेदस्यानुरोधस्तर्हि विमृशतु स्तोकमक्षिणी निमील्य यदभिनयौपयिकेषु सन्धिषु किं नाम प्रवृत्तिनिमित्तमिति। ननु नायकगतस्य वृत्तिरूपस्य तत्तद्वस्तुरूपार्थनिर्वर्त्तकस्यारम्भतोऽन्तं यावदभेदेनैव प्रक्रान्तत्वात् तन्निष्पन्नावान्तरार्थसंघटनमात्रं सन्धिषु तदिति यथार्थमुच्यते, तर्हि तादृशावान्तरार्थनिर्वर्त्तकेषु, तेषु तेष्ववान्तरेषु व्यापारेष्वनुस्यूततया विद्यमानं स्थायिभूतमपि कञ्चन व्यापारमत्र श्रीमन्तोऽभ्युपयन्ति, न वा ? यद्यभ्युपयन्ति तर्हि कथं तत्र कथावस्तुन एकत्वम् ? ननु फलनिष्पत्तिपर्यन्तमक्षुण्णतया विद्यमानत्वेन नायकव्यापारस्यैकत्वमेव, फलरूपस्य विषयस्याभिन्नत्वादिति नास्त्यवान्तरार्थभेदेनावान्तरव्यापारभेदेऽपि क्षतिरिति नास्ति प्रश्नस्याप्यवकाश इत्युच्यते, तर्हि काव्येन भवतां किमपराद्धं यदभिनयस्वीकृतामिमां सुबुद्धिं तत्र न व्यापारयन्ति। कथातन्तुसन्तानस्योभयत्राप्यविशेषेण प्रवृत्तेः सामाजिकान्तःकरणधारायाश्च रसैकतानतया स्थितेर्य एवाभिनये तर्कक्रमः स एव काव्येऽपि प्रयोज्यः। एवं चावस्थार्थप्रकृतिगतनायकव्यापारसन्धिष्वनतिसंधीयमानाः श्रीमन्तः पदार्थ-वाक्यार्थ-काव्यार्थ-बुद्धिधारायां कुतो न्वतिसन्धीयमाना दृश्यन्ते, दृश्यन्ते च जिघांसन्तो वक्तुः कवेः, प्रतिपत्तुः सामाजिकस्य वा शृङ्गारादिपर्यन्तं प्रसृमरां संवित्संततिम्, क्षेत्रान्तरप्रसिद्धमर्थभेदेन शब्दभेदमिव विषयभेदेन व्यापारभेदं मुधैवात्र मनसि कृत्य।

ननु शब्दः संकेतसहाय एवार्थविशेषं प्रतिपादयति, नास्ति चार्थान्तरे तस्य संकेतः। तत् कथमसौ सक्रामोऽपि तत् स्प्रष्टुमीशेत ? सत्यम्; लोष्ठघातेन जनितस्तरंगस्तरंगान्तरं यदम्भसि जनयति तत्र तरंगान्तरेणापि किं लोष्ठघातस्यास्य संपर्क इष्यते ? नेष्यते चेत्, किं तत्र कारणम् ? लोष्ठघातजनितस्तरंग इति चेत् तर्हि तरंग एव तरंगान्तरस्य जनकः, न लोष्ठघातव्यापारः। ततश्चाभिधया वेदितादर्थाद् यदर्थान्तरप्रतिपत्तिरभिप्रसूयते तत्रापि नास्त्येव कारणीभूतार्थप्रतिपत्तिप्रसुवः शब्दशक्तेस्तन्त्रताया अङ्गीकारगौरवस्यावश्यकत्वम्। नास्ति च ततो विरम्यव्यापाराभावसिद्धान्तमभ्युपेत्य व्यापारान्तरकल्पनायाः शब्दगतत्वेनैवाङ्गीकृतेरावश्यकता। अत एव मुकुलभट्टैरर्थस्यैवार्थान्तरावगतौ हेतुत्वमूरीक्रियते, न तु शब्दस्य। यदुक्तमेतैरभिधावृत्तिमातृकाया आरम्भ एव—

'शब्दव्यापारतो' यस्य प्रतीतिस्तस्य मुख्यता।
अर्थावसेयस्य पुनर्लक्ष्यमाणत्वमुच्यते" ॥ इति।

अत एव च मम्मटभट्टोऽपि लक्षणाया आरोपितत्वमेव शब्दे स्वीकरोति--'लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया' इति लक्षणालक्षणकारिकायाम्। अवोचाम च वयमपि -[१]'रसस्य शाब्दत्वम्' इति स्वसन्दर्भेऽस्यैव वैज्ञानिकत्वम्।

किं च लोके लोष्ठपातादिप्रसूता ये तरङ्गादयः पदार्थाः, ते भौतिका एव। शब्दबोधावगमितानां तु तेषां-नैषा स्थितिः। ते हि सर्वात्मना बौद्धा एव। बुद्धिरप्येषा न कवेः, तस्य वृत्तत्वात्, विद्यमानस्यापि वा चर्वणाकालेऽनुपस्थितत्वात्। सामाजिकस्यैव सा, तस्यैव रसयितृत्वेनोपस्थितत्वात्। तर्हि द्वितयमपि तद् बुद्धिवीचिभूतमेव यदुत्पादयति यच्चोत्पाद्यते। एष च बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरोत्पादो बोद्धुरन्तःकरण एव भवति, न नभसि शब्दाश्रये, येन तदर्थं कल्पितस्य व्यापारस्य शब्दगतत्वमूरीक्रियेत। बौद्धिकश्चेदेष व्यापारः, किं तत्र विश्रान्तिकल्पनया विरामजल्पनया वा। रसभोगावधि तस्य धानुष्क-प्रक्षिप्त-शिलीमुखव्यापारस्येव दीर्घदीर्घतरत्वस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात्। ततश्च युक्तमेवोच्यते--

प्रतिपाद्यस्य विश्रान्तिरपेक्षापूरणाद् यदि।
वक्तुर्विवक्षिताप्राप्तेरविश्रान्तिर्न वा कथम्॥ इति।

अस्य च पार्यन्तिकार्थोपलब्ध्यवधि प्रधावतो मानसस्य व्यापारस्य तात्पर्यमिति युज्यत एवाभिधानम्, किन्तु को नामास्य शाब्दिकेनाभिधात्मना श्रीमतां बहुमानपात्रेण व्यापारेणाभेदः, येनाभिहितान्वयान्विताभिधानिनोः केशाकेशि प्रवर्तेत? अन्या हि शब्दबोधजनिता संकेतसहाया साधनीभूतार्थमात्रविलेशया अभिधानाम्नी शेमुषीमूषी, अन्या च तादृशार्था-कशाभिघातप्रपलायिता अर्थान्तरशतावबोधराजपथचतुरांगिका प्रतिभापरपर्याया सुमतितुरंगिका। क्व च नामास्य विधिनिषेधौपयिकप्रामाण्यनिर्भरमीमांसाशास्त्रप्रसिद्धेन शब्दोपात्तत्वावच्छिन्नेन विधेयापरपर्यायेणाभिधीयमानेन तात्पर्येण सम्बन्धः? पृथगेव हि मुख्यार्थप्रमुखाच्छास्त्रात् प्रतीयमानप्रमुखं कान्तासम्मितौपदेशिकं काव्यम्। काव्यस्य च तात्पर्यमत्र विचार्यते, न शास्त्रस्य! ततः कीदृशी तत्र देवानां प्रियता। तेनात्र मा भूद् विनायकरिरचयिषायां वानररचनोद्योगः। ततश्च—

तात्पर्यनाम्नि नभसि प्रतिभोषसा यः संवित्प्रकाश उपदीक्रियते महद्भ्यः।
अर्थान्तराणि तत एव बहिस्स्थितानीवाऽऽत्मस्थितान्यपि भवन्ति चितिं स्पृशन्ति[२]॥
विश्रान्तिरत्र ननु का ननु को विरामः संवित्सुपर्णदयितास्ति यदा प्रडीना।
आत्म-प्रकाश-विशदीकृतकंचुकायां सत्यां चितौ निखिलचेत्यविभूषितायाम्॥ इति केवलं निवेदयामः।

---

१. सागरिकायाः ७।२ अंके प्रकाशितोऽस्माकं व्यञ्जनायाः शब्दवृत्तित्वघ्नो लेखः।
२. चितिस्पर्श एव हि रत्यादीनां चेत्यानां रसत्वलाभः।

सदाचारस्मृतिसमालोचनम्

डा० अशोकशास्त्री

पुराणेतिहासविभागाध्यक्षः, वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी

दर्शनशास्त्रपारावारीणैः सह स्मार्तानां सान्द्रः कोऽपि सम्बन्धो नास्तीति सर्वेषां विदितम्। उभयोरहिनकुलवद् विरोधो मास्तु न प्रीतिकरोऽपि सम्बन्धः। अत्र विषये श्रीनाथाचार्यचूडामणेस्तात्पर्यदीपिकाग्रन्थस्योपक्रमोक्तश्लोकं प्रति दृष्टिराक्रष्टुं शक्यते। तत्र श्रीनाथाचार्येणोच्यते यद् दार्शनिकाः स्वभावतयैव स्मृतिशास्त्रं प्रति नानुरज्यन्त [1]इति। प्रथितनामानो दार्शनिका अथ चाप्रतिद्वन्द्विनः स्मार्ताश्चेदृशा मनीषिणोऽस्मद्देशे सर्वथाऽजनिष्यन्त इति नैवोच्यतेऽस्माभिः, परन्तु तेषां संख्या न गणनामर्हति। सनातनधर्मावलम्बिनां दर्शनशास्त्राणि षट् प्रसिद्धानि, किन्तु षण्णां दर्शनशास्त्रप्रणेतॄणाम् मध्य एकोऽपि स्मृतिशास्त्रप्रवीणोऽसाधारणोऽधिगतार्थो वाऽऽसीदिति न श्रूयते। कणादकपिलप्रभृतयो मुनयोऽतिनिगूढदार्शनिकरहस्याविष्करणे निपुणा इत्यर्हत्तमाः। ते खलु मन्वत्रिप्रमुखवद् धर्मशास्त्रं न प्रणीतवन्तः, धर्मशास्त्रस्य व्याख्यातारो वा नासन्। उपरिष्टाद् युगे रामानुजः, शङ्करः, उदयनः, एवमन्ये च तथैव न विशेषवक्तव्यतामर्हन्ति। आनन्दतीर्थमध्वस्याप्युल्लिखितानां दार्शनिकानां समानवृत्तित्वम्। इदं खलु साङ्ख्यवेदान्तवत् प्रसारमलभमानमपि नानवगणनार्हम्। न्यायवैशेषिकादिदर्शनवत् सर्वजनस्वीकृतेरविषयोऽपि माध्वदर्शनं तदवस्थितिकाले बहुलं प्रचारं लेभे, इत्यत्र सौरपुराणमेव प्रमाणम्। तत्र माध्वदर्शनस्यासारत्वख्यापनाय कति नाम चेष्टा न कृताः। मध्वाचार्यचरित्रं जुगुप्सितरूपेणाङ्कितम्, तस्मिन् समधिकं विषमुद्वान्तम्। प्रायशः सर्वेषु स्थलेषु सौरपुराणकृदत्र विषये पालनीयां सभ्यतामप्यतिक्रान्तवान्। तदानीं मध्वाचार्यपथिकाः प्रबलसम्प्रदायभाजो भवितुं प्रावर्तन्त। भारतस्य विविधेषु प्रदेशेषु ते स्वप्रभावं वितनितुमशक्नुवंश्च। तेषां [प्र]तिष्ठां व्याहन्तुमेवायं प्रत्यनीकीभूतसम्प्रदायानां व्यापार इव बोधनेनापि बोद्धुं शक्यते।

---

१. गजनिमीलनवन्न मनश्चिरं दधति दर्शनतत्त्वविदः स्मृतौ।
पदपदार्थविचारजडाः परं तदिह शिष्यहिताय मम श्रमः॥
—(श्रीनाथाचार्यचूडामणेः, तात्पर्यदीपिका)

आधुनिके पण्डितसमाजे केषाञ्चिदयमेव विश्वासो यत् प्रवरदार्शनिकान्तरवद् मध्वाचार्यस्यापि स्मृतिशास्त्रे तादृशी व्युत्पत्तिर्नासीदिति। परमस्य सिद्धान्तस्य मूले एकापि युक्तिर्नास्ति, अन्यतश्च मध्वाचार्यप्रणीतः कोऽपि धर्मग्रन्थो नोपलभ्यते। किन्तु 'कलिकाता एशियाटिक सोसाइटी' नामधेयपुस्तकागारे[१] 'सदाचारस्मृतिः' नामकमेकं पुस्तकमन्वेषणेन लब्धम्। ग्रन्थोऽयमानन्दतीर्थमध्वाचार्येण व्यरचीति तत्र नास्ति सन्देहलवोऽपि। यतो ह्यस्य समाप्तौ वाक्यशेषः 'इति श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्पादविरचिता सदाचारस्मृतिः समाप्ता' इति[२]। अस्य चत्वारिंशत्तमः श्लोकोऽप्यत्र प्रमाणायते। तथा हि—

आनन्दतीर्थमुनिना व्यासवाक्यसमुद्धृतिः।
सदाचारस्य विषये कृता संक्षेपतः शुभा॥

अस्माद्धेतोर्महामहोपाध्यायो हरप्रसादशास्त्रिमहोदय उक्तवान्, "इदं नाम आनन्दतीर्थेन प्रणीतं सदाचारविषये संक्षिप्तं पुस्तकम्। अयमानन्दतीर्थस्तु माध्ववैष्णवसम्प्रदायस्य प्रतिष्ठाता। व्यासवाक्यानुसारतः गृहीतमिदम्"[३]। सुष्ठूक्तं शास्त्रिमहोदयेन यदन्येषु प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु केष्वप्येतादृश्यां वार्तायामुपलब्धायामपीयं मध्वाचार्यकृतिरित्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः। राजेन्द्रलालमित्रमहोदयविरचितायां बीकानेराधिपतेर्ग्रन्थागारे स्थापितायां संस्कृतपुस्तिकासंवादपत्रिकायाम् आलोचितायां दृश्यते यत् तत्र सदाचारसंज्ञकः स्मृतिग्रन्थोऽस्ति, तस्यान्तिमं वाक्यमित्थम्।

तथैव मत्कृता टीका बालबुद्धया तु साधवः।
न्यूनाधिक्यं च यत् तत्र क्षमयन्तु दयान्विताः॥
अनेन प्रीयतां श्रीमद्भगवान् बादरायणः।
तद्भक्तप्रवरः श्रीमान् पूर्णबोधः प्रसीदताम्॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्पादाचार्यविरचितः सदाचारः सम्पूर्णः।

अतो हि विचाराज्ज्ञायते यत् सदाचारग्रन्थः सदाचारस्मृतिग्रन्थो वा तदानीं प्रचलित आसीत्। तस्य च प्रणेता श्रीमदानन्दतीर्थो मध्वः। एष ग्रन्थो बाहुल्येन प्रचलित आसीत्।

---

१. ग्रन्थसंख्या जी० १०५०३।

२. सदाचारस्मृतिः, पृ० ७ ख।

३. This is a short treatise on sadācāra compiled by आनन्दतीर्थ, the founder of the माध्व school of vaiṣṇavas from vyāsa's works.

तथा मध्वाचार्यसम्प्रदायैः परिगृहीत इति निःसन्देहम्। अन्येषामपि सम्प्रदायानामानादरणीयोऽसमादृतो वा आसीदित्यपि न वाच्यम्। यतो हि तदानीं कस्मिन्नपि ग्रन्थे जनसमूहैरनादृतेऽनङ्गीकृते वा तट्टीकालिखनं मुधैव स्यात्। जनप्रियतैव ग्रन्थस्य टीकाटिप्पण्योः प्रधानम् निदानम्। दिष्ट्याऽस्य सदाचारस्मृतिग्रन्थस्यापि कामपि टीकां वयमन्वेषणेन लब्धुं शक्या अभूम। अनेन प्रसङ्गेन बीकानेराधिपतेर्ग्रन्थागारे रक्षितस्य संस्कृतपुस्तकसञ्चयस्य परिगणनग्रन्थे ६६६ संख्यकं पुस्तकस्य सुधीसभाजेन दर्शनं प्रति यत्नमनुरुन्ध्मः। अत्रास्य ग्रन्थस्यान्तिमं वाक्यमपि द्रष्टव्यम्। यथा--"इति श्रीमद्धितार्थसूरिसूनुः नारायणपण्डिताचार्यविरचिता सदाचारस्मृतिटीका समाप्ता" इति। एवं चेदिदमधिगतं यद् हितार्थसूरिनामधेयस्य कस्यचित् पुत्र आचार्यनारायणपण्डितोऽस्य सदाचारस्मृतिग्रन्थस्य टीकाकृदिति। पुस्तकपरिचयप्रसङ्गात् तत्त्वविन्मित्रमहोदयः सत्यमेवाभिहितवान्—"हितार्थसूरिः" इत्यस्य पुत्रः कश्चित् नारायणपण्डित इमां टीकां विरचितवान्" इति।

अयं हितार्थसूरिः को वा, कस्य पुत्रो वा तथा नारायणपण्डितो वा कुत्रत्यः, किंकालिक इत्यत्र किमपि न ज्ञातुं शक्यते। तथापि एतावन्मात्रं वक्तुं शक्यते यदिमे माध्वमार्गावलम्बिनः शक्तिविशेषशालिनश्च लेखका इति। मङ्गलाचरणश्लोकेभ्यष्टीकाकृतोऽनन्यसामान्यप्रतिभावत्त्वस्यापि ज्ञानं वयमुपलभामहे। यदुक्तं तत्र तेन—

आम्नायैरुदितानि तानि बहुधा वैतानिकादीनि सत्-
कर्माणि प्रविधाय तत्फलभुजो वाञ्छाविदामाज्ञया ; (?)
सन्तः श्रीकरलालिते हरिशिरोभूषाम्बुपूराकरे
मोदन्ते विनिवेद्य यस्य चरणाम्भोजे तमीशं भजे ॥

यद्यपि मध्वाचार्यपादा अस्य सदाचारस्मृतिनाम्नो ग्रन्थस्य कान्यपि पर्वाणि वा, अध्यायविभागान् वा न कृतवन्तस्तथाप्यालोचितविषयाणां पार्थक्यात् ग्रन्थमिमं स्थूलतो द्विधा विभक्तुं वयं पारयेम। तत्र प्रथमे भागे आचारविषयकः परामर्शः, द्वितीये च प्रसङ्गात् दार्शनिकतत्त्वं विराजते। परं ग्रन्थेऽस्मिन् कार्त्स्न्येनालोचितेऽयत्नेनैवावगम्यते यदियं सर्वथा वैष्णवी स्मृतिरिति। कुत्राप्यंशे विष्णुं विना देवतान्तरस्य नाम नोदलेखि। सर्वत्रैव विष्णुपूजा विष्णुध्यानं विष्णूपासनमेव विवृतम्। द्वितीये तु भागे दार्शनिकतत्त्वविमर्शप्रसङ्गे सर्वत्रैव

५. A commentary on the work by Nārāyaṇa Paṇḍita, son of Hitārtha Suri.

श्रीविष्णोर्जयध्वनिः श्रूयते। सर्वदैव श्रीविष्णोर्नामस्मरणं मननं निदिध्यासनं कर्तव्यम्, कदाऽपि स न विस्मर्तव्य इति[1]। अन्तरिन्द्रियैर्बहिरिन्द्रियैर्वा ग्राह्याणि स्थूलानि सूक्ष्माणि वा सर्वाण्येव वस्तूनि श्रीभगवते नारायणाय समर्पणीयानि। बाह्यज्ञानविषयीभूताः पदार्था अन्तर्बुद्धिग्राह्या विषयाश्च श्रीनारायणाय प्रदेयाः[2]। एकत्रांशे सर्वथाऽप्रासंगिकोऽपि 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती' इति श्रीनारायणध्यानमन्त्रोऽयं समुपन्यस्तः। ग्रन्थकारस्येदृशेऽसकृद् विष्णोः कृष्णस्य नामोल्लेखे हेतुर्विचार्यमाणः 'कृष्णैकप्रवणताऽहैतुकः कृष्णानुराग एव' इत्यत्र नास्ति कोऽपि सन्देहः। विष्णौ श्रद्धातिशयात् ग्रन्थकारः क्वचिदुक्तवान् यत् सर्वेषां शरणं रुद्रः, ब्रह्मा तु रुद्रस्य संश्रयः, स ब्रह्मा विष्णुमाश्रित्य स्थितो विष्णुर्न कञ्चन[3]। रमाविरिञ्चिप्रभृतीनाम् उपजीव्यो विष्णुरेव[4]। श्रीविष्णुर्गायत्र्या अपि महीयान् इत्यपि निरधारि[5]। स विष्णुर्महाविक्रमशाली पुरुषोत्तम इति[6]। स्मर्तव्य. सर्वदा हरिः, न केवलं तथा. विष्णोः पारिषदा अपि निरन्तरं ध्येयाः पूज्याः प्रणम्याश्च[7]। अनेन प्रसङ्गेन ग्रन्थकृत् श्रीमद्भगवद्गीतोक्तम् "मन्मना भव मद्भक्तः" इत्यादिकं श्लोकमुद्धृत्य स्वमतं बलवत् प्रतिष्ठातुं प्रायस्यत। तथापि स्थाने स्थाने समधिकं समुन्नततमं दार्शनिकतत्त्वचिन्तानिर्गलितो मौलिकः श्लोको नास्तीति वक्तुं नोचितम्। परमिह तादृग् वैदिकमार्गाविरोधिपरमवैष्णवग्रन्थरचयिताऽपि तदानीन्तन-तान्त्रिकधर्मप्रसाराघाता-दात्मानं रक्षितुं नाशकत्। श्रीमध्वाचार्यस्तान्त्रिकवैष्णव इति वादस्य प्रमाणं तादृशं न कुत्राप्युपलभ्यते, तथापि तदीयसदाचारस्मृतिग्रन्थस्यैकत्र स तन्त्रशास्त्रमभ्युपजगाम; तथा यथोचितं गौरवमपि तस्मै प्रदातुं न विमुखोऽभवत्।

वस्तुतस्त्वल्पायाससाध्यमचिरफलप्रसवितारं तान्त्रिकक्रियाकलापं प्रति प्रयत्नशीलानां जनसामान्यानां मर्मणि तदानीं वैष्णवं वा, शैवं वा तन्त्रं निरवातमासीत्। एवं दशायां बलात् तदनङ्गीकृत्य मध्वाचार्यः स्वामदूरदर्शितां न प्राख्यापयत्, इदमतीव सौभाग्यम्। तन्त्रे तु

---

१. स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित्— सदाचारस्मृतिः, पृ० ६ क

२. कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावम्।
करोति यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तत्॥ सदाचारस्मृतिः, पृ० ४ ख

३. रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः।
ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कञ्चिदुपाश्रितः॥ —सदाचारस्मृतिः, पृ० ५ क

४. रमाब्रह्मादयस्तस्य परिवारतयैव तु। — ,, ,, पृ० ६ ख

५. गायत्र्यास्त्रिगुणं विष्णुं ध्यायन्नष्टाक्षरं जपेत्। — ,, ,, पृ० ३ क

६. सर्वोत्तमं विष्णुं। — ,, ,, पृ० ३ ख

७. प्रणम्य..................................हरिपार्षदान्। — ,, ,, पृ० ३ ख

सर्वथाऽनभ्युपगते फलं विपरीतं भवेदिति मत्वा स यत्नेन तन्त्रमभ्युपगम्य तस्मै त्रय्या सह तुल्यां पूजामदात्[१] ।

इदं पूर्वमेवोक्तं यल्लेखकेन कृतः कोऽप्यध्यायो वा विभागो वा यद्यपि न दृश्यते तथाप्यस्मिन् ग्रन्थे आलोचितविषयभेदमधिकृत्य ग्रन्थोऽयं संक्षेपतो द्विधा विभक्तोऽस्तीति वक्तुं शक्यते । तत्र द्वितीयो भागः समुन्नतदार्शनिकचिन्तया संवलितः, तामधिकृत्य संक्षेपेण किञ्चिद् विमृष्टम् । आदिमस्तु भागः विशुद्धं धर्मविषयकस्मृतिशास्त्रमवलम्ब्य प्रवृत्तः । अस्माकं नित्यं कार्यं कथं केन वोपायेन निर्वर्तनीयमिति तत्रैव तस्य दृष्टिर्निपतिता । फलत आलोच्यमानोऽयं ग्रन्थः चातुर्वर्ण्यस्याहारविहारसंयमानां मार्गप्रदर्शनमेव स्मृतिशास्त्राणां प्रधानमुद्देश्यम् इति कृत्वा तस्मान्मुख्याद् विमर्शान्नाभ्रश्यत । सत्यमेवायं ग्रन्थो यथार्थसंज्ञः । सदाचाराणां याथातथ्येन निरूपणमेवास्य विषयः । अत्र चान्येषां स्थितिमतां शास्त्राणां मतैः सहास्य वैशिष्ट्यं लक्षणीयम् । अत्र चातुर्वर्ण्यस्य नित्यकर्तव्येष्वेकैकेन कार्येण सह श्रीविष्णोर्नामश्रवणं मननं निदिध्यासनं च ओतप्रोतन्यायेन संयुज्य प्रदत्तम् । तदपि च द्विजानां सन्ध्यावन्दनादिवद् अवश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिपादयितुमचेष्टि । प्रत्यूषे शय्यात्यागसमय एव श्रीविष्णोर्नाम स्मरणीयम् । ततः शौचम्, दन्तधावनम्, स्नानादिकं च समाप्य मृत्तिकया स्वदेहो लेपनीयः । अस्मिन् मृत्तिकालेपनकाले ये त्रयो मन्त्राः पाठ्यत्वेन निर्दिष्टास्ते सर्व एव वैष्णवाः । यथा—"ओं नमो भगवते वासुदेवाय", "ओं नमो नारायणाय", "ओं नमो विष्णवे" क्रमेणायं द्वादशाक्षरोऽष्टाक्षरः षडक्षरश्च[२] । "आपो हि ष्ठा मयोभुवः" इत्यादिसूक्तस्यावृत्तिकाले तथा जलावगाहनसमये वारत्रयमघमर्षणमन्त्रजपेऽपि सर्वलोकविधाता स पुरुषोत्तमो नारायणः स्मरणीयः[३] । पुरुषसूक्तस्यावृत्त्या स्वदेहाभिषेकस्य विधिरस्ति । तत्रापि स्वदेहान्तर्विष्णोस्स्मरणं कर्तव्यत्वेन विहितम्[४] । किं बहुना, अनुक्षणं वेदमातुर्गायत्र्या अपि जपकाले सूर्यमण्डलान्तर्गतः श्रीहरिर्ध्यातव्यः[५] । मध्वाचार्य एकस्मिन् विषयेऽसकृत् पाठकानां दृष्टिमाकृष्टवान् । यथा वाक्संयम इति[६] । तथा सति उपलब्धिरचिरादेव भवेत् । यथा यत्र जपो वाऽऽवृत्तिर्वा विहिता सर्वत्रैव

---

१. ध्यात्वा सम्पूजयेद् विष्णुं वेदतन्त्रक्रमागतः । —सदाचारस्मृतिः, पृ० ३ क

२. उद्धृतेति मृदालिप्य द्विषडष्टषडक्षरैः । — " " पृ० १

३. मृदालिप्य निमज्ज्य त्रिस्त्रिर्जपेदघमर्पणम् ।
   स्रष्टारं सर्वलोकानां स्मृत्वा नारायणं परम् ॥ —सदाचारस्मृतिः, पृ० २ क

४. सिञ्चेत् पुरुषसूक्तेन स्वदेहस्थं हरिं स्मरन् । —सदाचारस्मृतिः, पृ० २ क

५. अर्कमण्डलगं विष्णुं ध्यात्वैव त्रिपदीं जपेत् । — " " पृ० २ क

६. वाग्यतः सर्वदा जपेत । — " " पृ० १

मानसिको जपो मानसिकी चावृत्तिर्बोद्धव्या। ध्यानमेव प्रधानम् इदमेव तात्पर्यं खलु। पत्र-पुष्पादिभिः पूजाया विधिः कुत्राप्यत्र ग्रन्थे नास्ति। ध्यानमेव महीयस्यर्चना। श्रीहरेरर्चना तस्य ध्यान एव निहिता[१]। ध्यानं प्रवचनं चोपासनायाः सारः[२]।

आगमतन्त्रोक्तविधिभ्यां विष्णोः पूजा प्रागेव निर्धारिता। वैष्णवानां बलिकर्म तर्पणं च नित्यकर्मत्वेन प्रत्यपादि। आहारकालेऽपि सैकैव कथा। अत्रापि ग्रन्थकारेणोक्तम् 'भुञ्जीत हृद्गतं विष्णुं स्मर तद्गतमानसः' इति। स्नानाचमनकर्माण्यपि विष्णुशरणमधिकृत्य कर्तव्यानि[३]। सायंसन्ध्यावन्दनादावपि श्रीविष्णोस्स्मरणं मननं निदिध्यासनम्। दिवावसाने रात्रौ शयनकालेऽपि श्रीविष्णोश्चिन्तनं विधेयम्[४]।

अतश्च पर्यवसितं यच्चातुर्वर्ण्यस्य प्रत्यूषे शय्यात्यागादारभ्य रात्रौ शयनं यावत् सर्वदैव मूलीभूतप्रधानकर्मभिः सह विष्णोर्नामस्मरणं कर्तव्यत्वेनास्मिन् विमर्शनीये ग्रन्थे निरधारि।

वस्तुतस्तु यदि सर्वमेव कार्यं श्रीवासुदेवमुद्दिश्य समर्प्यते केवलं तेनैव जीवनस्य कृत-कृत्यता संभवति। सदैव विष्णुः स्मरणीयस्तस्य विस्मृतिर्हि पापादेव जायते[५]। सर्वेषां वर्णाना-माश्रमिणां च श्रीविष्णुरेवाराध्या देवता[६]।

सदाचारस्मृतिः
(मूलम्)

श्रीवेदव्यासाय नमः

यस्मिन् सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्ममो याति परं जयति सोऽच्युतः ॥१॥
स्मृत्वा विष्णुं समुत्थाय कृतशौचो यथाविधि।
धौतदन्तः समाचम्य स्नानं कुर्याद् विधानतः ॥२॥
उद्धृतेति मृदालिप्य द्विषडष्टषडक्षरैः।
त्रिर्निमज्याप्यसूक्तेन प्रोक्षयित्वा पुनस्ततः ॥३॥

---

१. एवं सर्वोत्तमं विष्णुं ध्यायन्नेवार्चयद्धरिम्। — सदाचारस्मृतिः, पृ० ३ ख
२. ध्यानप्रवचनाभ्यां च यथायोग्यमुपासनम्। — ,, ,, पृ० ३ ख
३. आचम्य मूलमन्त्रेण। — ,, ,, पृ० ४ क
मूलमन्त्रैः सदा स्नानं विष्णुरेव च तर्पणम्। — ,, ,, पृ० ६ क
४. यामात्परत एवाथ स्वपेद्ध्यायन् जनार्दनम्। — ,, ,, पृ० ४ क
५. स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित्। — ,, ,, पृ० ६ क
६. सर्ववर्णाश्रमैर्विष्णुरेक एवेज्यते सदा। — ,, ,, पृ० ६ क-ख

मृदालिप्य निमज्य त्रिस्त्रिर्जपेदघमर्षणम् ।
स्रष्टारं सर्वलोकानां स्मृत्वा नारायणं परम् ॥४॥
यतश्वासौ निमज्याप्सु प्रणवेनोत्थितस्ततः ।
सिञ्चेत् पुरुषसूक्तेन स्वदेहस्थं हरिं स्मरन् ॥५॥
वसित्वा वास आचम्य प्रोक्ष्याचम्य च मन्त्रतः ।
गायत्र्या चाञ्जलिं दत्त्वा ध्यात्वा सूर्यगतं हरिम् ॥६॥
मन्त्रतः परिवृत्त्याथ समाचम्य सुरादिकान् ।
तर्पयित्वा निपीड्याथ वासो विस्तृत्य चाञ्जसा ॥७॥
अर्कमण्डलगं विष्णुं ध्यात्वैव त्रिपदीं जपेत् ।
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥८॥
आसूर्यदर्शनात् तिष्ठेत् ततस्तूपविशेद् वा ।
पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुत्तरां सदिवाकराम् ।
उत्तरामुपविश्यैव वाग्यतः सर्वदा जपेत् ॥९॥
ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥१०॥
गायत्र्यास्त्रिगुणं विष्णुं ध्यायन्नष्टाक्षरं जपेत् ।
प्रणम्य देवान् विप्रांश्च गुरूंश्च हरिपार्षदान् ॥११॥
एवं सर्वोत्तमं विष्णुं ध्यायन्नेवार्चयेद्धरिम् ।
ध्यानप्रवचनाभ्यां च यथायोग्यमुपासनम् ॥१२॥
धर्मेणेज्या साधनानि साधयित्वा विधानतः ।
ज्ञात्वा संपूजयेद्विष्णुं वेदतन्त्रोक्तमार्गतः ॥१३॥
वैश्वदेवं बलिं चैव कुर्यान्नित्यं तदर्पणम् ।
इष्टं दत्तं हुतं जप्तं पूर्वं यच्चात्मनः प्रियम् ॥१४॥
दारान् सुतान् प्रियान् प्राणान् परस्मै सन्निवेदयेत् ।
भुक्तशेषं भगवतो भृत्यातिथिपुरःसरः ॥१५॥

भुञ्जीत हृद्गतं विष्णुं स्मर तद्गतमानसः।
आचम्य मूलमन्त्रेण कोषं स्वमभिमन्त्रयेत् ॥१६॥
वेदशास्त्रविनोदेन प्रीणयन् पुरुषोत्तमम्।
अहःशेषं नयेत् सन्ध्यामुपासीताथ पूर्ववत् ॥१७॥
यामात् परत एवाथ स्वपेद् ध्यायन् जनार्दनम्।
अन्तराले ततो बुद्ध्वा स्मरेत बहुशो हरिम् ॥१८॥
कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावम्।
करोति यद् यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तत् ॥१९॥
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥२०॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥२१॥
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥२२॥
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।
स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत ॥२३॥
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥२४॥
रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः।
ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कञ्चिदुपाश्रितः ॥२५॥
ये मे मतमिमं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥२६॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥२७॥
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च।
विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथासुरः ॥२८॥
स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित्।
सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः ॥२९॥

धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत।
पापं भवति धर्मोऽपि यो न भक्तैः कृतो हरेः ॥३०॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥३१॥
नित्यं भवेच्च तन्निष्ठो बुभूषुः पुरुषस्ततः।
एष नित्यः सदाचारो गृहिणो वनिनस्तथा ॥३२॥
वैश्वदेवं बलिं दन्तधावनं चाप्यृते वटाः।
एवमेव यतेः स्वीयवित्तेन तु विना सदा ॥३३॥
मूलमन्त्रैः सदास्नानं विष्णोरेव च तर्पणम्।
विशेषो निष्क्रिययतेरंजताञ्जलिना तथा ॥३४॥
तर्पणं तु हरेरेव यतेरन्यस्य चोदितम्।
समिद्धोमी वटोश्चैव स्मृत्वा विष्णुं हुताशने ॥३५॥
सर्ववर्णाश्रमैर्विष्णुरेक एवेज्यते सदा।
रमा ब्रह्मादयस्तस्य परिवारतयैव तु ॥३६॥
कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥३७॥
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे।
सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते ॥३८॥
धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार शक्रः प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्रः।
तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥३९॥
आनन्दतीर्थमुनिना व्यासवाक्यसमुद्धृतिः।
सदाचारस्य विषये कृता संक्षेपतः शुभा ॥४०॥
अशेषकल्याणगुण-नित्यानुभवसत्तनुः।
अशेषदोषरहितः प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥४१॥

इति श्री मदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिता
सदाचारस्मृतिः समाप्ता ॥



ŚAṄKARA AND TANTRA LITERATURE

Dr. Gaurinath Shastri

(M. A., D. Litt., P. R. S., F. A. S.)

Ācārya Śaṅkara's stature as one of the most outstanding philosophers of all times is hardly disputed. He is a front-rank exponent of Monistic Vedānta which upholds the path of Jñāna for the realisation of the Transcendent Unitary Principle described in the Upaniṣadas as 'Sat', 'Cit' and 'Ānanda.' According to him the phenomenal world is superimposed upon the foundational reality of the 'Brahman' and so long as Nescience which shuts out the vision of the transcendental and presents it as a plurality is not removed with the emergence of 'Tattva Jñāna', the Brahman does not shine in its undimmed lust with the result that its essence namely, the unity, is hardly understood. But it is to be noted that Ācārya has recognised the empirical value and importance of this world which in the ultimate analysis is nothing but a fiction. Thus Śankara recognises one transcendent reality and another empiricalr eality. But on a careful examination it is required to be explained why in the system of Monistic Vedānta a third reality has been admitted viz., the illusory reality, when it is clearly understood that the empirical reality is a fiction, pure and simple. The difference between an empirical reality and an illusory reality lies in this that while the life of a purely illusory reality is short-lived, it is not so in the case of an empirical reality. The content of an error loses its reality immediately on the correction of the error but in the case of our knowledges of different empirical realities the correc tion is not immediate for it happens only with the emergence of Tattva-Jñāna coming in the wake of Tattva-vicāra. If that is so, it is expected that as a philosopher Śaṅkara would explain the phenomenal world and its various aspects and can hardly afford to discard it summarily as illusion in the same manner as an illusory entity. It is, therefore, intelligible why Śaṅkara prescribes two courses of sādhanā and directs the respective Sādhakas to the realisation of the Ultimate Principle—the one being of Tattva-vicāra by which the nothingness of the phenomenal world is enjoined to be understood and the other being upāsanā which entails a process of purification of the physical elements as well as of the mind. It is our view that like the Buddhists and the Jainas of medi-

eval time, Śaṅkara, too, realises that both the paths of Jñāna and Bhakti should be explained to the sādhakas so that they may follow either of them according to their power of understanding and capacity for following it up.

It needs be mentioned in this context that in ancient Indian culture, Jñāna and Upāsanā are found to be intimately connected with each other. Upāsanā aims at the purification of the physical elements and of the mind through a disciplined course of physical and intellectual activities. The purging of the physical elements is Bhūta-śuddhi. while that of the mind is Citta-śuddhi. Portions of physical elements remain embedded in us in the form of impressions. In the same way portions of the mind find an asylum in the different physical elements. Further, each one of the physical elements contains elements of the rest. What is described as the function of the six 'Cakras' mentioned in the Yoga and Tantra literature aims at the purification of the physical elements and of the mind. The Tantras hold that Kuṇḍalinī Śakti which is another name Cit-Śakti, has its seat in the mūlādhāra. She encircles the Svayambhū-liṅga in three and half coils. Though identical with Cit-Śakti, Kuṇḍalinī in the average human being appears to be unconscious for the reason that it remains asleep. So long as Kuṇḍalinī remains asleep, the Jiva also seems to be asleep, the result being that the sense-organs continue to function and the whole world accessible to the senses seems to be endowed with an externality. The six Cakras, however, are indicative of the progressive upward movement of the Cit-Śakti, the movement being spiral both clock-wise and anti-clock-wise (dakṣiṇāvarta and vāmāvarta). As soon as Kuṇḍalinī or Cit-Śakti awakes from its long slumber, the spiral or āvarta movement becomes straight in the upward direction. The moment the mind becomes concentrated, it is to be understood that both the physical gross elements as well as the mind have been purified. It is then that the straight movement reaches the ājñācakra near the forehead It is at this stage that true upāsanā starts. And when upāsanā reaches its culmination the aforesaid straight movement comes to an end in sahasrāra where Śiva and Śakti are manifested in the fullest glory. Kuṇḍalinī which was once sleeping, shakes off her sleep and having passed through different cakras or intermediate centres (psychic) one after another, reaches sahasrāra, the seat of Śiva. She then embraces him and the union becomes complete with a flow of ecstatic nectar which bathes in succession

the intellectual and the physical elements; thus the whole being of the sādhaka becomes blissfully conscious. When both Śiva and Śakti are fully awake there is yet another upward movement towards the crown of the head (brahmarandhra) which being reached the identity of Śiva and Śakti (sāmarasya) becomes manifest and the door-way to the Transcendental Reality opens out to the aspirant for the Devayāna-mārga. The Śūrya maṇḍala is then perced and with the help of the nectarine rays the spiritual pilgrim reaches the ever-blissful Abode of Bliss.

We have tried to describe the journey on upāsanā-mārga. During this journey the gross physical elements and the mind are purified so that in the ultimate stage the Supreme intuition of the Brahman is possible as a personal human experience even when this mortal coil remains. The so-called Jivanmukti commences with the experience as an accomplished fact. The Supreme intuition of the Brāhman is also possible for a highly qualified Master of Dialectics but it does not lead to Jīvanmukti in the absence of personal experience consequent on lack of physical and mental purity.

Let us pursue the point further. It is interesting to note that even on the attainment of direct personal knowledge of the Brahman one can not be jivanmukta unless the same is mirrored in his own buddhi and turns out to be a personal immediate cognition. It is not possible for him to ascend the fifth bhūmi from the fourth. The fifth, sixth and the seventh bhūmis are respectively known as those of Brahmavid, Brahma-vid-varīyān and Brahmavid-variṣṭha. it is theoretically possible for a sādhaka to reach the fifth bhūmi after he attains the fourth bhūmi and become a jivanmukta. But he can not practically reach the fifth bhūmi unless he possesses bhūta-śuddhi and citta-śuddhi. Even though he may have an immediate knowledge of the Brahman on the supramental phase, he can not be a jivanmukta as for a Jīvanmukta immediate knowledge on the mental phase is needed and this is not possible unless the mind and the physical elements of the body are sufficiently purified. Both bhūta-śuddhi and citta-śuddhi are absolutely necessary inasmuch as this mortal frame of his continues to exist till all his prārabdha-karmans are totally exhausted and as such the question of enjoyment (bhoga) does not arise any further with the result that the bhogāyatana, that is, the physical body ceases to appear once again.

But those who follow the upāsanā-marga attain both bhūta-śuddhi and citta-śuddhi and as such in their case there can not be any bar to the attainment of jivanmukti. This is in a nut-shell the advantage of the upāsanā-mārga. It is, therefore, that Śaṅkara asked his ordinary disciples to follow the path of upāsanā. To be precise, he would ask his sannyāsin-disciples to concentrate on Tattva-vicāra; while he would advise the rest to follow the path of upāsanā. It was probably his intention that as a result of upāsanā one might be blessed with direct perceptual knowledge of the Brahman without Tattva-vicāra. Otherwise, how could it have been possible for him to arrange for Tāntrika Śakti-worship in all the institutions founded by him. Candramaulīśvara and Śrī-vidyā are worshipped every day even uptil now in all the institutions by the different Śaṅkarācāryas.

Upāsanā primarily means worship of Śakti which is identical with Śiva. Śaṅkara seems to be a great bhakta when he writes:

"Even when the differences are removed,
O Lord, I am yours but you are not mine."

It appears that when difference due to the functions of Māyā vanishes and one undifferentiated, undefiled Light remains, the individuality of the sādhaka still remains who then feels that he is one of the Lord's own men. This suggests that the relation with the Bhagavat and the bhakta lingers. True, the difference ceases in the ultimate stage which is a unity par excellence, yet the relation of the Lord and His devotee, who are essentially one, is not completely removed. It is difficult to explain it further through the medium of human language. It is a stage af Parā-bhakti which does not contradict the unitary character of Basic Divine Consciousness. Thus Śaṅkara who is beyond all vestiges of doubt a redoubtable monist happens at the same time to be a upāsaka or bhakta of Śiva. That being so, he has his message for those who travel on the path of upāsanā as also for others who walk on the path of Jñāna.

Though there is no certainty that Ādi Śankara is the author of all the works that are ascribed to him and though it is possible that quite a good number of treatises and poems that are ascribed to him, are the compositions of some later writers of the same name and this is possible because of the fact that after Ādi Śaṅkara established his Mutts in

the different corners of India, the heads of these institutions came to be called Śaṅkarācārya, yet from a critical study of the line of teachers and disciples (guru-śiṣya-paramparā) of the Great Master, as recorded is authoritative works, it may be presumed without any fear of contradiction that Ādi Śaṅkara was the author of at least a few important works on Tantra literature in which a upāsanā-mārga as described above was discussed in great detail. The conclusion becomes irresistable that during the life-time of Śaṅkara the Tāntrika upāsanā-mārga was popular and quite a galaxy of intellectuals were interested in it. It should not, however, be misunderstood that Śaṅkara felt the urge for writing works on Tantras because he discovered that the Jñāna-mārga based on Tattva-vicāra failed to evoke enthusiasm among the various sections of the people of the time. As it has been observed before, a study of the history of the religious thought currents among the Buddhists and the Jainas of medieval times unmistakably reveals that both the streams of Tattva-vicāra and upāsanā were current and it became imperative on Śaṅkara that he should write on Jñāna-mārga and upāsanā-mārga. The Śūnya-vāda and the Vijñāna-vāda of the Buddhists dealt a most staggering blow to the orthodox traditions. And it was expected of a genius of the stature of Śaṅkara to accept the challenge of his time. Fortunately he possessed the stature and entered into trenchant polemics to restore the Vedic Jñāna-mārga to its pristime glory. The Vijñānavādin is as much a monist as Śaṅkara is. But it was for Śaṅkara to establish that monistic Vedānta speaks of an Absolute which is not only of the essence of consciousness but also of existence as well.

But though Śaṅkara had to set himself to the task of fighting with the Buddhists with the help of all the niceties of convincing logic that a shrewd dialectician can advance against his adversary and revelled in his denunciation of the arguments of the Buddhists (both Nihilists and Idealists) by expounding the cause of Brahma-jñāna and explaining its subtle character, he could not still rest there. It was for him to expound also the intricacies of Tantra-worship and accord recognition to the status that Śiva-Śakti-sādhanā should enjoy.

There is hardly any doubt that Śaṅkara advocated the path of Jñāna is strongest terms. But it was for him to point out as well that there is another mārga for the sādhaka to follow and that is the upāsanā-mārga. Thus it may be said that the Great Master could under-

stand and appreciate the limitations of the different sādhakas and guide them accordingly by offering specific instructions as to the method each should adopt to reach his destination. If the world is believed to be a fiction, pure and simple, the mārga of Tattva-vicāra becomes necessary. But for those who are satisfied with the immanent aspect of the Ultimate Principle and are inclined to believe that the world is endowed with a permanent value, it is for them in particular that the Great master recommended the Upāsanā-mārga.

—:o:—

महापुरुषों के जीवन से संबद्ध काशी के स्थल*

पार्श्वनाथ

जैनों की श्वेताम्बर और दिगम्बर रूप दो मुख्य धाराओं में त्रिषष्टि (६३) शलाका पुरुषों (विशिष्ट आदर्श पुरुषों) के नाम आते हैं। उनमें चौबीस तीर्थङ्कर हैं। तेईसवें तीर्थङ्कर पार्श्वनाथ का जन्म काशी में हुआ था। काशिराज अश्वसेन उनके पिता थे और माता थीं वामादेवी।

काशी में एक धातकी (धव) वृक्ष के नीचे ८४ दिनों तक साधना करने के अनन्तर चैत्र कृष्ण चतुर्दशी को प्रातः उन्हें केवल ज्ञान प्राप्त हुआ।

पार्श्वनाथ का निवास स्थान भेलूपुर थाने के पास विजयनगरम् कोठी के बगल में माना जाता है। वहाँ आज भी जैनमन्दिर विद्यमान है। पार्श्वनाथ ३० वर्ष की अवस्था तक काशी में रहे। अनन्तर, साधु होने पर वे किसी एक स्थान में स्थायी रूप से नहीं रहे। यद्यपि पार्श्वनाथ ने अपनी लेखनी से कोई ग्रन्थ नहीं लिखा, तथापि आज का उपलब्ध मौलिक जैन-साहित्य उन्हीं के उपदेशों से ओत-प्रोत है।

महावीर

जैनधर्म के चौबीसवें तीर्थङ्कर महावीर का जन्म बिहार प्रान्त की वैशाली नगरी में हुआ था। पूर्ण ज्ञान की प्राप्ति के पश्चात् उन्होंने जिन स्थानों को अपनी यात्रा से पवित्र किया उनमें काशी का भी नाम है। इसकी चर्चा कल्पसूत्र आदि अनेक ग्रन्थों में आती है। महावीर ने यहाँ अहिंसा, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह का उपदेश दिया। इन्होंने भी पार्श्वनाथ की भांति अपनी लेखनी से किसी भी ग्रन्थ का प्रणयन नहीं किया।

बुद्ध (ई० पू० ५०२)

बौद्धधर्म के प्रवर्तक, अहिंसा धर्म के मुख्य प्रचारकों में अन्यतम, वैराग्यवान्, सर्वत्यागी सन्यासी भगवान् बुद्ध के चरणस्पर्श से यह काशी नगरी धन्य हुई थी। सम्यक् ज्ञान की प्राप्ति के बाद बुद्ध के हृदय में सर्वप्राणिकल्याणार्थ धर्मप्रचार करने की इच्छा

---

*विश्वविद्यालयस्य कुलपतीनामुत्तरप्रदेशराज्यपालानां महामहिम्नां श्रीविश्वनाथदासमहाभागानामभिप्रायानुरोधेन विश्वविद्यालयप्रेरितैर्विद्वद्भिः संगृहीता "महापुरुषाणां जीवनैः सम्बद्धानि काशीस्थलानि" इत्येतत्सूचना तदीयसचिवस्य श्री सी० एस० भटनागरमहोदयस्य ३१।७।१९६९ दिनाङ्क ६७९६ संख्यां च दधतः पत्रस्यानुसारेण प्रकाश्यत इत्यावेदयति—

सम्पादकः

जागी। वे चारिका करते हुए वाराणसी की ओर निकल पड़े। वे आषाढ़ पूर्णिमा से पहले वाराणसी पहुँचे। ऋषिपत्तन मृगदाव में पञ्चवर्गी भिक्षुओं को उन्होंने उपदेश दिया। यह उपदेश 'धर्मचक्रप्रवर्तन' नाम से प्रसिद्ध है। इस प्रकार बौद्ध-धर्मचक्र का प्रवर्तन सारनाथ (ऋषिपत्तन में हुआ। बुद्ध ने अपना पहला चातुर्मास्य वाराणसी में ही किया था। वाराणसी के साथ बुद्ध का सम्बन्ध त्रिपिटक आदि से ज्ञात होता है।

शङ्कराचार्य (६८६-७२० ख्री०)

प्रस्थानत्रयी-भाष्यकार, शृङ्गेरी आदि चतुर्मठ-प्रतिष्ठापक, शिवावतारस्वरूप भगवत्पाद शङ्कराचार्य ने काशी आकर वैदिक धर्म का प्रचार किया था। संन्यास लेने के अनन्तर गुरु की आज्ञा से वे वैदिक धर्मप्रचारार्थ पर्यटन करते हुए विन्ध्य एवं प्रयाग का अतिक्रमण कर वाराणसी आये। यहां आचार्य मणिकर्णिका के पास रहने लगे। सबसे पहले आचार्य विश्वेश्वरमन्दिर गये थे। शङ्कर के समय विश्वनाथमन्दिर कहाँ था यह भी विचार्य है। सप्तम शताब्दी में समागत ह्वेनसांग ने काशी के विश्वनाथ-मन्दिर आदि का जो विवरण दिया है उसके साथ वर्तमान विश्वनाथ-मन्दिर का सादृश्य नहीं है। प्रचलित मन्दिर का निर्माण अहल्याबाई द्वारा कराया गया था।

काशी में एक शङ्करपीठ भी है (गणेशमुहल्ले में)। शङ्कर-ग्रन्थावली की भूमिका में म० म० पञ्चानन भट्टाचार्य ने इस पीठ की सत्ता स्वीकार की है।

(रामानुजाचार्य १०१७-११३३ ख्री०)

विशिष्टाद्वैत के प्रधान प्रतिष्ठापक, अशेषकल्याणगुणनिलय नारायण के अनन्य उपासक, व्यास-शिष्य बोधायनकृत वेदान्तसूत्रवृत्ति के आधार पर श्रीभाष्य की रचना करने वाले रामानुजाचार्य का नाम वेदान्तविद्या के क्षेत्र में अत्यन्त प्रसिद्ध है। यह विश्वविश्रुत आचार्य अपने सिद्धान्त के प्रचार की कामना से श्रीरङ्गम् से काशी आये। यहाँ के कई प्रसिद्ध शङ्करमतानुयायी अद्वैतवादियों से उनका शास्त्रविचार हुआ था। कहा जाता है कि काशी में ही विद्याधिष्ठात्री सरस्वती देवी उनके समक्ष आविर्भूत हुई थीं और उन्होंने रामानुजाचार्य के ब्रह्मसूत्रव्याख्यान की प्रामाणिकता को स्वीकार किया था।

श्रीहर्ष (द्वादश शताब्दी का उत्तरार्ध) १०७५-११७२

महान् दार्शनिक एवं कवि श्रीहर्ष ने न्यायशास्त्र का सूक्ष्म अध्ययन किया था। अलङ्कारशास्त्र में भी उनकी प्रखर गति थी। काशीपुरी के साथ श्रीहर्ष का संबन्ध कितना

घनिष्ठ था—इसका निर्धारण करना कठिन है। चाण्डूपण्डित ने इनके काशीवास का समर्थन किया है—"तथा च श्रीवाराणस्यां मुक्तिक्षेत्रेऽनुभूतपरब्रह्मास्वरूपो गङ्गादर्शनादिना धर्मकर्ममध्य···मध्यासीनः" (नैषधदीपिका टीका का आरम्भ)। काशी में उनके निवास-स्थान का निर्धारण असंभव है। नैषधचरित के टीकाकार गदाधर के अनुसार श्रीहर्ष वाराणसी के महाराज गोविन्दचन्द्र के आश्रित थे (गोविन्दचन्द्र काशी और कान्यकुब्ज दोनों प्रान्तों के शासक थे)।

लक्ष्मीधर (११००-११५० ख्री०)

राजकार्य में पटुता के साथ साथ जिन्होंने शास्त्रनिर्माण में भी असाधारण वैदुष्य का प्रदर्शन किया था, वे लक्ष्मीधर भट्ट काशी के निवासी थे। लक्ष्मीधर महाराज गोविन्दचन्द्र के सान्धिविग्रहिक थे। उन्होंने स्वकृत कल्पतरु अथवा कृत्यकल्पतरु के विभिन्न काण्डों में अपना परिचय दिया है। गोविन्दचन्द्र के मन्त्री होने के कारण लक्ष्मीधर भी काशीवासी हो गये थे। काशी में इनके निवास-स्थान का पता नहीं चलता।

मध्वाचार्य (१२३८ ख्री०)

तत्त्ववाद-प्रतिष्ठापक द्वैतवादाचार्य हनूमान् और भीम के अवतारभूत श्रीमन्मध्वाचार्य ने काशी में आकर अपने सिद्धान्त का प्रतिष्ठापन किया था। इनका जन्म दक्षिण प्रान्तस्थ उडुपि (पाजका) क्षेत्र में हुआ। पिता का नाम नारायण भट्ट तथा माता का नाम वेदवती (वेदविद्या) था। इनके दो उपनाम थे—१ अनुमान तीर्थ तथा २ सर्वज्ञयति। काशी में उनके निवासस्थान का पता नहीं चलता। मध्वसम्प्रदायीय ईश्वरपुरी चैतन्य के दीक्षागुरु थे।

गोरक्षनाथ (७००-१६०० ख्री०)

नाथसंप्रदाय के विश्वविश्रुत आचार्य गोरखनाथ (गोरक्षनाथ) की अन्यतम लीला-स्थली काशीपुरी है, यह इस पुण्यभूमि का सौभाग्य है। वर्तमान हरिश्चन्द्र कालेज के उत्तर की ओर सड़क पर ही गोरखनाथ का एक प्रख्यात स्थान है। इसे गोरक्षटीला कहते हैं। यह मठ प्राचीन है और इस समय भग्नप्राय हो गया है। मन्दिर में न कोई मूर्ति है और न निश्चित पूजक आदि ही हैं। वहाँ अल्पसंख्यक साधु रहते हैं। सम्भवतः मन्दिर में कुछ मूर्तियाँ थीं जो अपहृत हो गयी हैं। इस समय यह मन्दिर जोधपुरराज के तत्त्वावधान में है।

काशीस्थ कालभैरव के मन्दिर के पास भी एक नाथ मठ विद्यमान है। इस मठ से थोड़ी ही दूर मङ्गलनाथ का आश्रम है। कहा जाता है कि यहाँ गोरक्षप्रज्वलित 'धूनी' है। मन्दिर में गोरक्षनाथ की बृहत् मूर्ति है।

श्रीधरस्वामी (१३५०-१४५० ख्री०)

जिस भावार्थदीपिका नामक भागवतटीका के कारण श्रीमद्भागवत का अर्थ सर्वजनवेद्य हुआ तथा जिस टीका का प्रामाण्य चैतन्यदेव सदृश भक्तशिरोमणि ने मुक्तकण्ठ स्वीकार किया, वह टीका काशीवासी श्रीधरस्वामी द्वारा प्रणीत हुई थी। कुछ विद्वान् उन्हें गुर्जर-देशवासी और कुछ उत्कलवासी मानते हैं। काशी में आकर वे परमानन्द स्वामी से नृसिंह मन्त्र की दीक्षा लेकर नृसिंहोपासना करने लगे। श्रीधरस्वामी काशी में दुर्गाघाट पर प्रसिद्ध दुर्गाजी के सामने नृसिंह मन्दिर वाले मकान में रहते थे ऐसी प्रसिद्धि है। मणिकर्णिका घाट पर जो श्रीधरमठ है वह उनका निवास स्थान है ऐसी ख्याति काशी में है।

काशी में श्रीधरस्वामी ने अपना पूरा जीवन बिताया। ये काशी में उत्कल प्रदेश से आये और संन्यास ग्रहण कर यहीं रहने लगे। आरम्भ में ये पञ्चगङ्गाघाट के समीप प्रसिद्ध वेणीमाधव मन्दिर के सांनिध्य में ही रहते थे। दुर्गाघाट के दुर्गामन्दिर के समीपवर्ती नरसिंहमन्दिर में उपासना करते थे। श्रीधरमठ (मणिकर्णिका घाट) का निर्माण पीछे की घटना प्रतीत होती है।

रामानन्द

रामानन्दी सम्प्रदाय के प्रवर्तक रामभक्त रामानन्द के जीवन का एक बड़ा भाग काशी में बीता है। रामानन्द अध्ययनार्थ काशी आये थे। श्री राघवानन्द स्वामी से उन्होंने आरम्भिक अध्ययन किया था। उज्जैन आदि से लौटकर स्वामी जी पुनः काशी आये। काशी में रामानन्द जी का निवास पञ्चगङ्गाघाट पर स्थित श्रीमठ में था। यह स्वामी रामानन्द की मढ़ी के नाम से आज भी प्रसिद्ध है। इस मठ में रामानन्द स्वामी जी की चरणपादुका है, इस पर स्वामी जी का नाम अङ्कित है। यह मन्दिर साढ़े छै सौ वर्ष पुरातन है। आज यह पूर्णतः विध्वस्त अवस्था में है। काशी के पञ्चगङ्गाघाट पर स्वामी जी का देहान्त हुआ था। कबीरदास, रैदास आदि इनके १२ शिष्य थे।

कबीरदास (१३९९-१४९६ ख्री० या १५१८ ख्री०)

भारत प्रसिद्ध सन्त कबीरदास काशी के ही निवासी थे। उनका प्रायः पूरा जीवन काशी में ही बीता। काशी ही उनकी साधना-स्थली थी। काशी का कबीरचौरा

मुहल्ला सन्त जी के नाम पर ही प्रतिष्ठित हुआ है। इस मुहल्ले में कबीरमठ है। यहाँ उनकी मूर्ति है। इस मठ में कबीरपन्थी साधक रहते हैं। एक संस्कृत पाठशाला भी इस मठ के द्वारा परिचालित होती है। कबीरचौरा का स्थान द्वादश शालाओं में अन्यतम है और इसके प्रवर्तक श्रुतगोपाल दास हैं।

रैदास (पन्द्रहवीं शताब्दी)

सामाजिक दृष्टि से एक अपकृष्ट जाति में आविर्भूत होकर सन्तधर्म का प्रचार कर जिन्होंने लोगों में (विशेषतः अनुन्नत जातियों में) मैत्रीभाव और आध्यात्मिक चेतना का विकास किया, उनमें रैदास (रविदास) अन्यतम हैं। सन्त रैदास काशी में ही उत्पन्न हुए थे। काशी का मडुआडीह नामक स्थान इनका जन्मस्थान है। काशी में इनके निवास-स्थान के पास श्री ठाकुर जी की चतुर्भुज मूर्ति थी। यहीं वे अपने इष्टदेव को लक्ष्य कर गीत गाते गाते तन्मय हो जाया करते थे। यह देवमूर्ति किस स्थल पर थी इसका परिज्ञान करना आज कठिन है।

गुरुनानक (१४६९-१५३९ ख्री०)

सिख-मत के प्रवर्तकाचार्य के रूप में नानक का पुण्यनाम विश्वप्रसिद्ध है। सन् १४९७ ई० में उन्होंने देशाटन प्रारम्भ किया। यात्रा में वे हरद्वार होते हुए (१५१९ ई० में) काशी आये। इस समय उनकी अवस्था ५२ वर्ष थी। आज कमच्छा में जहाँ गुरुबाग है, वहीं उनका आगमन हुआ था। यह स्थान पहले गोपालशास्त्री का था। शास्त्री जी ने इसे नानक जी को दान में दे दिया था। गुरु को दे दिये जाने के कारण इसका नाम गुरुबाग पड़ गया।

वल्लभाचार्य (१४७३–१५३१ ख्री०)

शुद्धाद्वैतमत की विवरणात्मक जो सुबोधिनी टीका (भागवत की) अपने विस्तार और गभीरता से भक्तजनों के हृदय को आह्लादित करती है, वह काशीवासी वल्लभाचार्य द्वारा रचित हुई है। कहा जाता है कि वल्लभ के पिता पहले काशी में हनुमान् घाट पर रहते थे। जब वे अपनी पत्नी के साथ अपने देश की ओर जा रहे थे, तब मार्ग में (चम्पारण में) उनका जन्म हुआ। वल्लभाचार्य का प्रारम्भिक अध्ययन काशी में हुआ था। काशी में वल्लभाचार्य ने तीस वर्ष की अवस्था में देवभट्ट की कन्या महालक्ष्मी से विवाह किया। काशी में पञ्चगङ्गाघाट पर अद्वैत वादियों के साथ वल्लभ का शास्त्रार्थ हुआ था।

काशी के साथ आचार्य का घनिष्ठ सम्बन्ध था—हनुमानघाट में पितृनिवास और अध्ययन, पञ्चगङ्गाघाट पर शास्त्रार्थ, जतनवर-स्थित पुरुषोत्तम सेठ के घर में स्वरचित ग्रन्थों का उपदेश एवं भागवतसप्ताह। अन्तिम समय संन्यास लेकर उन्होंने हनुमान् घाट पर ही शरीर छोड़ा था।

श्रीकृष्णचैतन्य (सोलहवीं शताब्दी)

यह प्रसिद्धि है कि १५१५ ई० में श्रीकृष्णचैतन्य (महाप्रभु गौराङ्ग) ने पुरीधाम से वृन्दावन को प्रस्थान किया और वे कार्तिक में काशी पहुँचे। काशीवास के समय मणिकर्णिका, वरुणासंगम और पञ्चगङ्गाघाट पर स्नान, विश्वेश्वर, अन्नपूर्णा, बिन्दुमाधव आदि, केशव आदि का दर्शन एवं हरिकीर्तन ही उनके नित्यकर्म थे।

नवद्वीपवासी गौराङ्गभक्त चन्द्रशेखर के घर में चैतन्य रहते थे। तपनमिश्र के घर में भिक्षा करते थे। जतनवर में उनका मन्दिर है।

सनातन गोस्वामी (१६ वीं शताब्दी)

गौडीय वैष्णव सम्प्रदाय में जिन षड्गोस्वामियों का अनन्यसाधारण प्रामाण्य माना जाता है, सनातन गोस्वामी उनमें अन्यतम हैं। जब सनातन चैतन्य के दर्शनार्थ काशी पहुँचे, तब चैतन्य महाप्रभु चन्द्रशेखर के घर में निवास कर रहे थे।

नारायण भट्ट (१६ वीं शताब्दी)

काशी के धर्माधिकारी वंश ने जिस महाविद्वान् को अग्रपूजा देने की अनुमति दी थी और जिसके कारण आज तक भट्टवंश को यह सम्मान प्राप्त होता आ रहा है, वे ही धर्मशास्त्रवित् नारायण भट्ट हैं, जिन्होंने काशी में रहकर बहुविध प्रौढ़ ग्रन्थों की रचना की थी। नारायण के पिता १५२१ खी० में काशी आये। वाराणसी में अपने पिता से ही नारायण ने विभिन्न शास्त्रों का अध्ययन किया था। पाण्डित्य के कारण नारायण जगद्गुरु के नाम से प्रख्यात हुए।

मधुसूदन सरस्वती (१६ वीं शताब्दी)

काशीवासी वैदान्तिक यतियों में मधुसूदन सरस्वती का नाम चिरकाल तक सादर लिया जाएगा। अद्वैतवेदान्त पढ़ने के लिए वे काशी आये और रामतीर्थ से अद्वैत वेदान्त का अध्ययन करने लगे। चौसठी घाट स्थित गोपालमठ के संन्यासी विश्वेश्वर सरस्वती से संन्यास लेकर दण्डि संन्यासी के रूप में प्रसिद्ध हुए। मधुसूदन ने काशी में ही माधवसरस्वती से पूर्वमीमांसा का अध्ययन किया था। मधुसूदन के सभी ग्रन्थ काशी में ही प्रणीत हुए थे।

कवीन्द्राचार्य सरस्वती (१६ वीं शताब्दी)

जिस महामनीषी के प्रयत्न से यवनराजकर्तृक करभार-पीड़ित हिन्दू जनता मुक्त हुई थी, जिनका ग्रन्थसंग्रह एक आश्चर्य की वस्तु है, जो 'सर्वविद्यानिधान' उपाधि से विभूषित हुए थे, दिल्ली के मुगलराजाओं ने जिनका सम्मान किया था, वे कवीन्द्राचार्य सरस्वती काशी के ही निवासी थे। काशी में उनका निवासस्थान अस्सी पर था। उनकी ग्रन्थसूची में 'वेदान्ती का बाग, वरुणातट, बनारस', ऐसा लिखा हुआ है।

विज्ञान-भिक्षु (१५२५-१६०० खी०)

इन्होंने काशी में रहकर सांख्य और योग के व्याख्यानात्मक कई उत्कृष्ट ग्रन्थों की रचना की थी। काशी में भिक्षु या उनके शिष्यों का निवासस्थान कहां था—यह ज्ञात नहीं हो सका।

तुलसीदास (१५८९-१६२४ खी०)

सन्त तुलसीदास गोस्वामी ने काशी में शेष सनातन जी से १५ वर्षों तक वेदादि शास्त्रों का अध्ययन किया था। काशी में गोस्वामी जी का निवास दीर्घकाल तक रहा। काशी के विभिन्न स्थान उनके कार्य क्षेत्र के रूप में प्रसिद्ध हैं। यथा—

१. प्रह्लादघाट—पहले गोस्वामी जी यहीं रहते थे। गङ्गाराम ज्योतिषी उनके परम सत्सङ्गी थे।

२. हनुमान् फाटक—गोस्वामी जी का पह ा नि ास स्थान हनुमान् फाटक है। विश्वेश्वरगञ्ज के उत्तर की ओर बनारस सिटी स्टेशन के मार्ग में यह एक प्रसिद्ध मुहल्ला है। यहाँ की हनुमान् मूर्ति गोस्वामी जी द्वारा स्थापित हुई थी।

३. गोपालमन्दिर— हनुमान् फाटक स्थित मुसलमानों के उपद्रव के कारण वे गोपाल-मन्दिर चले गये। यहां एक कोठरी है जो तुलसीदास की बैठक कही जाती है। यहां बैठकर गोस्वामी जी ने विनयपत्रिका का अंश विशेष लिखा था।

वर्तमान शैली की जो लीला काशी में होती है, उसका प्रवर्तन गोस्वामी जी द्वारा हुआ था। यह लीला अब तक अस्सी पर होती आ रही है और गोस्वामी जी के नाम से प्रसिद्ध भी है। गोस्वामी जी ने काशीखण्ड की रामलीला का प्रवर्तन किया था जिसका भार उन्होंने अपने मित्र कमच्छानिवासी मेघाभगत को सौंपा था। यह लीला अवधगर्वी मुहल्ले में होती है। काशी में रामचरितमानस के किष्किन्धा से उत्तरकाण्ड तक की रचना

की गयी। काशी में १२ हनुमद्-विग्रहों की स्थापना गोस्वामी जी ने की थी जो आज भी निम्नोक्त स्थानों पर है। यथा—हनुमान्फाटक, वृद्धकाल, राजमन्दिर, पञ्चगङ्गा, कर्णघण्टा नीचीबाग (संकटदहन), मणिकर्णिका मीरघाट, (हनुमान् घाट) संकटमोचन तुलसीघाट, भदैनी और नरिया (मङ्गलकरण)।

महीधर (१७ वीं शताब्दी)

सौराष्ट्रनिवासी महीधर इस असार संसार से विरक्त होकर काशी चले आये थे। यहां नृसिंह भगवान् की सेवा करते हुए तन्त्रमहोदधिनामक तन्त्रग्रन्थ की रचना की। काशी में कालभैरव के समीप भौरोंबाजार, मकान नं० ३०।७४ में नृसिंह भगवान् की मूर्ति है। यहां प्रसिद्धि है कि यह मकान वेदभाष्कर महीधर का है तथा यह नृसिंह की मूर्ति उन्हीं के द्वारा स्थापित की हुई है। सन् १६३० में इसी मकान से २५०० के लगभग हस्तलिखित ग्रन्थ सरस्वती भवन पुस्तकालय के लिए खरीदे गये और इस संग्रह का नाम महीधर संग्रह रखा गया।

महीधरवंश में अब केवल एक स्त्री उत्तराधिकारिणी रह गयी है जो इस वंश के अन्तिम पुरुष श्री दामोदर जी वैद्य की पुत्री है। इस मकान की देख रेख तथा नृसिंह भगवान् की सेवा का प्रबन्ध आज कल श्रीदामोदर जी के मित्र वैद्यराज श्री मुन्नीलाल औदीच्य करते हैं।

पण्डितराज जगन्नाथ (१५९०-१६७०)

पण्डितराज जगन्नाथ काशी के निवासी थे। उन्होंने शेषकृष्ण के सुयोग्य पुत्र शेष-वीरेश्वर से व्याकरणादि शास्त्रों का अध्ययन किया। हतमान होकर पण्डितराज ने गङ्गातीर में रहकर गङ्गा की स्तुति की थी। काशी में पण्डितराज का निवासस्थल कहाँ था—यह अब निर्धारित होना कठिन है। ये जात्या तैलङ्ग ब्राह्मण थे और आज तैलङ्ग ब्राह्मणों की बस्ती हनुमान् घाट के पास है। बहुत सम्भव है कि इनका भी वासस्थान उसी मुहल्ले में कहीं रहा हो।

नीलकण्ठ (१६५०-१७०० ख्री०)

काशी में इनका निवास सूतटोला से गङ्गामहल की ओर जाने वाले रास्ते पर उप-शान्तेश्वर की पास वाली गली में था।

समर्थ रामदास स्वामी (१७ वीं शताब्दी)

इनकी ही प्रेरणा से छत्रपति शिवाजी महाराज ने गोब्राह्मणों के रक्षणार्थ एक आदर्शराज्य की स्थापना महाराष्ट्र में की थी। इन्होंने काशी में छै मास तक निवास किया। ये हनुमान् घाट पर रहते थे। समर्थ ने ही उस समय हनुमान् जी की मूर्ति की स्थापना की थी। वह मूर्ति आज भी यहां गङ्गातट पर विद्यमान है। काशी में उनका एक अन्य स्मारक रामघाट पर है। इस मन्दिर में रामचन्द्र जी की मूर्ति प्रतिष्ठापित है। महाराष्ट्र में स्थापित उस प्रख्यात मूर्ति का यह ठीक ठीक अनुकरण है। हनुमान् घाट पर स्वामी जी किस भवन में रहते थे इसका पता नहीं चलता।

कीनाराम (१६२८–१७७० ख्री०)

काशी के चेतगंज मुहल्ले में अघोरी बाबा गुलाबचन्द्र का मठ है। गुलाबचन्द्र कीनाराम सम्प्रदाय के अघोरी हैं। काशीस्थ शिवाला मुहल्ले के पास भी एक अघोरीमठ है। यहां दत्तात्रेय, कीनाराम आदि की मूर्तियां हैं।

भास्करराय (१८ वीं शती का उत्तरार्ध)

भास्कर के पिता गम्भीरराय काशी आये थे। यहीं भास्कर का उपनयन संस्कार हुआ था। ललितासहस्रनामभाष्य काशी में ही लिखा गया था। अन्नपूर्णा मन्दिर के मुख्यद्वार-कोण में 'चक्रेश्वर' नामक श्रीचक्राण्ड शिवलिङ्ग की स्थापना भास्कर ने ही की थी ऐसी प्रसिद्धि उनकी शिष्यपरम्परा में है। काशी में इनके निवास-स्थान का आज पता नहीं चलता।

—:o:—

रजिस्टर्ड न्यूजपेपर्स एक्ट के नियम के अन्तर्गत

विज्ञप्ति

१. प्रकाशन का नाम	सारस्वती सुषमा
२. प्रकाशन की तिथि	त्रैमासिक
३. मुद्रक का नाम	श्री घनश्याम उपाध्याय
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय मुद्रणालय, वाराणसी।
४. प्रकाशक का नाम	श्री बदरीनाथ शुक्ल
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।
५. सम्पादक का नाम	श्री बदरीनाथ शुक्ल
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।
६. स्वामित्व	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।

मैं श्री बदरीनाथ शुक्ल घोषित करता हूँ कि उपरिलिखित विज्ञप्ति मेरी जानकारी के अनुसार बिलकुल ठीक है।

श्री बदरीनाथ शुक्ल
हस्ताक्षर

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

१. एषा देशे विदेशे च लब्धप्रसरा त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिका ।

२. अस्याः प्रकाशनं प्रतिवर्षं ज्येष्ठ-भाद्रपद-मार्गशीर्ष-फाल्गुनपूर्णिमासु भवति ।

३. अस्याः प्रधानमुद्देश्यं संस्कृतज्ञेषु मौलिकानुसन्धानप्रवृत्तेः समालोचनाप्रवृत्तेश्चोद्बोधनं प्रोत्साहनं चास्ति ।

४. अस्यां वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थानामन्येषां च विदुषां मौलिकविचारपूर्णा अनुसन्धानप्रधाना निबन्धाः प्रकाश्यन्ते ।

५. लेखकेन प्रकाशितस्य निबन्धस्य पञ्चविंशतिः प्रतिमुद्रणान्युपलब्धानि स्युः ।

६. अस्यां पत्रिकायां विशिष्टानां हिन्दीसंस्कृताङ्गलग्रन्थानां समालोचनाः प्रकाश्यन्ते ।

७. अस्या वार्षिकं मूल्यं सप्त रूप्यकाणि, प्रत्यङ्कं च रूप्यकद्वयं वर्तते ।

८. पत्रिकासम्बन्धी सर्वविधः पत्रव्यवहारः "सम्पादक, सारस्वती सुषमा, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी—२" इति सङ्केतेन विधेयः ।

प्रकाशक—सञ्चालक, अनुसन्धान संस्थान, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी ।
मुद्रक—श्री घनश्याम उपाध्याय, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय मुद्रणालय, वाराणसी ।
मु० सं०–२१५।६६ ।